

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 7. 2002

Навуковы гістарычны і краявнаўчы часопіс

У ТОМЕ

Матэрыялы II наукаўскай канфэрэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства

ПРАБЛЕМЫ ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

(Магілёў, 23 – 25 лістапада 2001 г.)

Прадмова рэдакцыі	4
-------------------------	---

Перыядызацыя развіцця беларускай гістарычнай навукі

<i>Віталь Галубовіч (Наваполацк)</i>	
Перыядызацыя як праблема гісторыографіі гісторыі Беларусі	5
<i>Віктар Астрога (Менск)</i>	
Беларуская гісторыяграфія найноўшага часу: праблемы перыядызацыі	11
<i>Генадзь Сагановіч (Менск)</i>	
Пра кантынуітэт і дыскрэтнасць у гісторыі	20
<i>Сергей Міхальченко (Брянск, Россия)</i>	
К вопросу о начале научного изучения истории Беларуси и Украины	25
<i>Аляксандар Вабішчэвіч (Бярэсце)</i>	
З гісторыяграфіі гісторыі Заходняй Беларусі 1920 – 30-х гадоў: пытанні перыядызацыі нацыянальна-вызвольнага руху	27

Гісторыя культуры

<i>Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня)</i>	
Праблемы перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі	31
<i>Святлана Марозава (Гародня)</i>	
Да пытання пра перыядызацыю канфесійнай гісторыі Беларусі	38

Гісторыя дзяржавы і права

<i>Захар Шыбека (Менск)</i>	
Нацыянальная мадэрнізацыя 19 – 20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы	48
<i>Яўген Мірановіч (Беласток, Польша)</i>	
Некалькі заўвагаў адносна фармавання беларускай дзяржаўнасці	54
<i>Алег Латышонак (Беласток, Польша)</i>	
Дзяржаўныя карані Рэспублікі Беларусь	60
<i>Ігор Кузнецав (Менск)</i>	
Політические репрессии на Беларуси в 1917-1952 годах	65

Эканамічна гісторыя краіны

<i>Валянцін Голубеў (Менск)</i>	
Эканамічна гісторыя Беларусі: праблемы перыядызацыі	82
<i>Ірына Кітурка (Гародня)</i>	
Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі	
другой паловы 17 – 18 ст.	91
<i>Іна Соркіна (Гародня)</i>	
Спраба перыядызацыі гісторыі мястэчак Беларусі (15 – пачатак 20 ст.)	100
<i>Андрей Киштымов (Менск)</i>	
Этапы жалезнадорожнага строительства на Беларуси.....	116

Гісторыя беларускага этнасу

<i>Ігар Марзалик (Магілёў)</i>	
Ад этнасу да нацыі	145
<i>Аляксандар Краўцэвіч (Гародня)</i>	
Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі	175
<i>Алесь Смалянчук (Гародня)</i>	
“Польскае пытанне” ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст.	181
<i>Сяргей Токіў (Гародня)</i>	
Праблемы перыядызацыі беларускага нацыянальнага руху 19 – пачатку 20 ст. ...	187

Даклады, неагучаныя на канферэнцыі

<i>Вячаслаў Швед (Гародня)</i>	
Землі Беларусі ў расейскай урадавай палітыцы (1772-1863 г.).....	193
<i>Юры Грыбоўскі (Менск)</i>	
Перыядызацыя ўдзелу беларусаў у польскіх рэгулярных вайсковых фарм-аваннях (1921 – 1947 г.)	200
<i>Іван Саракавік (Менск)</i>	
Да пытання пра перыядызацыю гісторыі міліцыі Беларусі 20 ст.	209

Навуковая хроніка

<i>Генадзь Сагановіч</i>	
Вітаю палеміку	212
Агляд навейшай літаратуры па праблемах нумізматыкі (<i>Іван Сінчук</i>)	213
Анонс літаратуры (<i>Генадзь Семянчук, Іван Сінчук</i>)	219

Матэрыялы II навуковай канферэнцыі

Беларускага Гістарычнага Таварыства

ПРАБЛЕМЫ

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫ

I ГІСТОРЫI БЕЛАРУСІ

(Магілёў, 23 – 25 лістапада 2001 г.)

Прадмова рэдакцыі

Том 7 "Гістарычнага Альманаху" ўтрымлівае матэрыялы II навуковай канферэнцыі Беларускага Гістарычнага Таварыства "Праблемы перыядызацыі гісторыі Беларусі", якая адбылася 23 – 25 лістапада 2001 г. у Магілёве (удзельнікі на здымку).

Канферэнцыя была падзелена на 5 паседжанняў:

- **Перыядызацыя развіція беларускай гістарычнай навукі**
- **Гісторыя культуры (адбылася 23.11.2001)**
- **Гісторыя дзяржавы і права**
- **Эканамічна гісторыя краіны**
- **Гісторыя беларускага этнусу** (прайшлі 24.11.2001).

25 лістапада адбылася экспкурсія па гістарычных мясцінах Магілёва і ад'езд удзельнікаў.

У томе публікуюцца не толькі навуковыя даклады і паведамленні, але і пытанні да выступу ўццаў, іхадказы, а таксама выступы ў дыскусіі.

Як звычайна, не ўсе аб'яўленыя ў праграме выступу ўцы змаглі прыехаць на канферэнцыю, таксама не ўсе з тых, хто выступіў, прадставілі тэксты да публікацыі. І наадварот, некалькі адсутных падчас канферэнцыі асобаў, даслалі свае тэксты, якія мы публікуем асобным блокам.

Некалькі тэкстаў значна большыя памерамі за іншыя, бо арганізатары далі магчымасць аўтарам падаваць да друку пашыраныя варыянты выступу.

*Віталь Галубоўч (Наваполацк),
ст. выкладчык кафедры гісторыі і сацыялогії
Полацкага дзяржуніверсітэта*

Перыядызацыяк проблема гісторыяграфіі пісцорыі Беларусі

Перад тым, як спыніцца на некаторых проблемах перыядызацыі гісторыяграфіі пісцорыі Беларусі, неабходна, на нашу думку, зварнуць увагу на некалькі аспектаў, звязаных з перыядызацыяй як сродкам упрадавання і сістэматызацыі ведаў. Безумоўным з'яўляецца тое, што перыядызацыя, нягледзячы на імкненне да аб'ектыўнасці, застаецца шмат у чым вельмі суб'ектыўнай з'явай, па вялікім рахунку, спрачаца па дадзенай праблеме можна толькі пра тое, “якая перыядызацыя найбольш зручная для тых ці іншых мэтав”, а не пра тое, якая ісцінная¹. Спаслацца можна тут і на слова знамітага медыяўіста Арана Гурэвіча: “Мы павінны выразна ўсведамляць, што перыядызацыя пісцорыі не дадзена нам звыш”². Больш таго, стварэнне нейкай “стабільнай” перыядызацыі не гарантует ад хібаў і выключэнняў, якія, часам, не ўпісваючыся ў агульную схему, рэальна ўплываюць на пісцорыю і, што самое цікавае, вызначаюць яе далейшы рух. Стварэнне перыядызацыі ў межах стагоддзя ці этапа ўяўляецца магчымым толькі з улікам агульнай перыядызацыі пісцорыі таго ці іншага народу.

Да гэтага часу беларускія гісторыкі і выкладчыкі пісцорыі працягваюць механічна выкарыстоўваць тую перыядызацыю пісцорыі Беларусі, якая была прапанавана ў час фармавання беларускай нацыі, калі была надзённай міфалагізацыя мінулага. Вылучаная яшчэ Восіпам Турчыновічам і перанятая Вацлавам Ластоўскім пяціступнёвая (“Пачатковы перыяд – Полацк – Літва – Польшча – Расея”) перыядызацыя па этапах прыналежнасці да пэўных дзяржаўных утварэнняў працягвае існаваць і зараз³. У сваёй масе яе прытырмліваюць і дзве супрацьстаячыя на сённяшні дзень беларускія гісторыяграфіі. Тым не менш, вядома, што ўнутраная пісцорыя беларускага народа не заўсёды адпавядае гэтаму агульнаму падзе-

¹ Брагінская Н.В. Идея периодизации: Миф-Наука-Учебник. Фельетон на теоретическую тему (Из материалов круглого стола, проведённого в Институте всеобщей истории РАН) // Одиссей. Человек в истории. 1998. Москва, 1999. С. 257.

² Гуревич А.Я. Вступительное слово (Из материалов круглого стола, проведённого в институте всеобщей истории РАН) // Одиссей. Человек в истории. 1998. Москва, 1999. С. 255.

³ Lindner Reiner. Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weißenburgland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999. S. 74, 79-80.

лу. Сучасная беларуская перыядызацыя, у першую чаргу прынятая на ўзбраенне “прыдворнымі” гісторыкамі, працягвае заставаца той жа бяздоннай крыніцай міфаў для айчынай гісторыяграфіі і не толькі для яе. Такая перыядызацыя не толькі дапамагае адпаведным чынам адбіраць матэрыял, паколькі часам наўмысна ігнаруе беларускае ў беларускай гісторыі, але і “заганяе” ў галовы вучняў і студэнтаў, а таксама шраговых грамадзян гатовыя для спажывання сюжэты. І выйдзі з зачараванага кола такой перыядызацыі немагчыма. Прыйкладам, “польскі” перыяд, які традыцыйна пачынаецца з 1569 г., цалкам няслушна ўспрымаецца як частатальнай паланізацыі і страгы назалежнасці ВКЛ. А колькі ўжо пайшло і яшчэ спатрэбіцца высілкаў гісторыкаў, каб даказаць, што назва перыяду не адпавядае зместу. Тут хацелася б паставіць таксама пытанне пра адекватную назву перыяду пры падзеле гісторычнага матэрыялу.

Нельга не спыніцца на такім істотным аспектце праблемы перыядызацыі як яе сувязь з філософіяй гісторыі і ўвогуле з метадалагічнымі праблемамі гісторычнай навукі. На працягу стагоддзяў у сярэднявеччы і пазней менавіта бачанне гісторыі і развагі над яе лёсам з пункту гледжання Бібліі ў значнай ступені вызначала вылучненне асобных перыядуў у развіціі чалавецтва. Нагадаем, што уведзены яшчэ ў 18 ст. Вальтэрам панятак філософіі гісторыі быў пакліканы замяніць рэлігійнае тлумачэнне першапрычынай гісторыі. Эпоха Асветніцтва садзейнічала “абуджэнню ўсевядомлення гісторычнай асаблівасці і вышыні ўласнай эпохі”, пры гэтым “сэнс гісторыі тлумачыцца як рух да грамадзянскай свабоды”⁴, што сама па сабе стала падставай для з’яўлення новага бачання эпапаў гісторычнага развіція чалавецтва ў 19 і 20 ст. Філософія гісторыі давала і дае міцны імпульс для развагаў над лёсамі невялікіх народаў. Магчыма, адсутнасць аўтарскіх сінтэзаў гісторыі Беларусі і канцэптуальна-бачання праблемаў, у падмурку якіх знаходзіцца арыгінальная перыядызацыя, з’яўляецца вынікам таго, што беларуская гісторыяграфія “не ўвабрала традыцый Асветніцтва і гісторычна-філософскія дыскурсы 19 ст.”⁵.

Перыядызацыя не павінна вырашаць выключна прыкладныя задачы. Яна заўсёды з’яўлялася інструментам значнага ўплыву на фармаванне агульнага гісторычнага бачання шляху народу і адначасова была складовай часткай нейкай гісторыясофскай мадэлі і/і канцэптуальнага падыходу. Нам бачыцца, што разгляд праблемаў перыядызацыі айчынай гісторыі не будзе плённым без уліку таго, на кошт якой гісторычнай ідэі, парадыгмы ці канцэпцыі мы працуем. Але не толькі ў канцэпце распрацоўкі нацыянальной гісторыяграфічнай традыцыі і філософіі айчынай гісторыі ёсць сэнс паразважаць на пастаўленую тэму. Яна значна больш шырокая і непасрэдным чынам вызначае накірункі пошуку месца гісторыі Беларусі ў гісторычных лёсах народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

⁴ Трэльч Э. Историзм и его проблемы. Москва, 1994. С. 21-22.

⁵ Лінднер Р. Нязменнасць змены ў постсавецкай гісторыяграфіі Беларусі // Беларусіка=Albaruthenica. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і культурнага ўзаемадзейння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 1. Мінск, 1997. С. 118.

Вельмі паказальнымі адносна нашай тэмы з'яўляюцца матэрыялы круглага стала, прысвечанага праблеме перыядызацыі гісторыі, які быў праведзены ў Інстытуце сеагульнай гісторыі РАН, вынікі якога, не вельмі супяшальныя ў цэлым для гісторыкаў, былі апублікаваны ў 10-м выпуску штогодніка “Одиссей”⁶.

Неабходна таксама канчатковая разабрацца з tym, дзе праходзіць мяжа, якая падзяляе перыядызацыю для выкладання, у tym ліку айчыннай навукі, і шматлікія аўтарскія “навуковыя” перыядызацыі. Любая перыядызацыя ствараецца гісторыкам з улікам не толькі ўласных патрэбай. Перыядызацыя ствараецца і для больш адэкватнага разумення чытчамі пазіцыі ці канцептуальнага погляду аўтара. Адказнасць жа за стварэнне любых перыядызацый для выкладання павінна перайсці на акадэмічных гісторыкаў.

Перыядызацыя гісторыяграфіі гісторыі Беларусі ў першуую чаргу патрабуе дакладнага размежавання паміж паняткамі “айчыннай гісторыяграфіі” і “замежнай гісторыяграфіі”. Зразумела, што этапы станаўлення айчыннай гісторычнай навукі не супадаюць з этапамі станаўлення гісторычнай навукі, а дакладней кажучы, з гісторыя вывучэння праблемаў айчыннай гісторыі ў суседніх гісторыяграфіях. Беларуская нацыянальная гісторыяграфія ўзнікла, як вядома, у 19 ст., дакладней, напрыканцы гэтага стагоддзя, але канчатковая аформілася толькі ў 20 ст. Да часу свядомага самаакрэслівання беларускай гісторыяграфіі ў 20-я гады 20 ст. польская і руская пісторычныя навукі ўжо мелі склаўшуюся традыцыю па вывучэнні гісторыі земляў былога ВКЛ. І часам тое, што беларускія гісторыкі свядома кладуць у падмурек уласнай гісторыяграфіі, з'яўляеца проста пэўнай школай у гісторыяграфіі Польшчы ці Расеі. У сувязі з гэтым хочацца звярнуць увагу на тое, што для айчыннай гісторыяграфіі актуальнейшай задачай павінна стаць распрацоўка і вывучэнне праблемаў гісторыяграфіі суседніх краін. Без адпаведных даследаванняў не мае вялікіх перспектываў вывучэнне гісторыяграфіі гісторыі Беларусі. Напрыклад, зразумець значнасць творчасці Мацея Любайскага і Івана Лапы для айчыннай навукі немагчыма па-за кантэкстам рускай гісторыяграфіі 19 – пачатку 20 ст.

Варты адзначыць, што ў межах гісторыяграфіі гісторыі Беларусі разглядаецца гісторыя вывучэння асобных праблемаў і перыядаў мінулага, якія не супадаюць храналагічна, а адсюль узімае пэўная асінхроннасць. Калі паглядзеце на гісторыяграфію, скажам, ВКЛ, то яна, умоўна кажучы, мае больш працяглую ў часе традыцыю вывучэння, калі яе парунаць з гісторыяграфіяй гісторыі Беларусі ў складзе Расейскай імперыі.

Актуальнай праблемай для гісторыяграфіі гісторыі Беларусі з'яўляецца вызначенне, з каго ці з чаго пачынаецца традыцыю гісторычнага вывучэння Беларусі. Калі для пачаткаў айчыннай гісторыяграфіі безумоўнай кропкай адліку з'яўляецца 19 ст., тоды для гісторыяграфіі гісторыі Беларусі такі падыход не спрацоўвае. Фак-

⁶ Одиссей. Человек в истории. 1998. С. 251-281.

тычна кожна стагоддзе, пачынаючы з 16 ст., непасрэдна з творчасці Мацея Стрыйкоўскага, можа прэтэндаваць на ролю сваесаблівай мяжы. Дзмітры Караў называе “першай спробай пабудовы сістэматызаванага курса па гісторыі ВКЛ” працу Віюка Каяловіча (1609 – 1677) “Гісторыя Літвы”⁷. Леанід Аляксееў лічыць “першым даследчыкам беларускіх старажытнасцяў” Ігната Кульчицкага (1707 – 1747)⁸.

У гісторыі гісторычнай навукі стварэнне першядызацыі часам натыкаецца на даволі спецыфічную праблему, калі творчасць таго ці іншага гісторыка сама па сабе з’яўляецца перыядам у гісторыі навукі ці пэўным накірункам даследавання. Скажам, для канца 19 – пачатку 20 ст. такім перыядам у беларускай гісторыяграфіі з’яўляецца творчасць Мітрафана Доўнара-Запольскага. У кантэкст яго творчай біографіі добра ўкладаеца працэс станаўлення айчыннай гісторычнай навукі.

На сённяшні дзень цэласнага падыходу да вырашэння праблемы першядызацыі няма. І калі беларуская гісторыяграфія адносна добра дзеліцца храналагічна, то першядызацыя гісторыяграфіі гісторыі Беларусі мае значныя складанасці. На наш погляд, ад агульнай першядызацыі нашага прадмету можна адмовіцца на карысць унутранай першядызацыі ў межах пэўнай тэматычнай праблемы. Не прэтэндуючы на канчатковасць, мы паспрабуем прапанаваць уласную схему арганізацыі матэрыялу гісторыяграфіі гісторыі Беларусі, добра ўсведамляючы пры гэтым, што яна арыентавана на выкладанне аднайменнай дысцыпліны ў межах універсітэцкага курса. Нам падаеца, што найбольш прымальний агульный матрыцай для сістэматызацыі матэрыяла па гісторыяграфіі гісторыі Беларусі можа стаць скарэктаваная і пашыраная першядызацыя, прапанаваная ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”⁹. Адзначым, што найбольш зручнай формай кампа ноўкі матэрыялу для гісторыяграфіі гісторыі Беларусі з’яўляецца нарсысная. Мэтазгодна, на нашу думку, вылучыць асобна некалькі базавых гісторыяграфічных сюжэтав: *гісторыяграфія гісторыі Беларусі 9 – 13 ст., гісторыяграфія гісторыі ВКЛ, гісторыяграфія гісторыі Беларусі 19 – пач. 20 ст., гісторыяграфія гісторыі Беларусі 20 ст.*, якія б дапамаглі ўпрадакаваць матэрыял. Для дэманстрацыі магчымасцяў такога падыходу дастаткова будзе ўзяць толькі адзін прыклад – *гісторыяграфію гісторыі ВКЛ*:

Гісторыяграфія гісторыі ВКЛ.

I. Гісторыяграфія гісторыі ВКЛ у 15 – 18 ст.

1. Легапісы і хронікі беларуска-літоўскія.
2. Польскія хронікі.
3. Працы 17 – 18 ст., датычныя гісторыі ВКЛ.

⁷ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. Мінск, 1996. С. 17.

⁸ Алексеев Л.В. Археология и историческое краеведение Беларуси XVI в.-30-е годы XX в. Минск, 1996. С. 14.

⁹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 3. С. 16-22.

II. Гісторыяграфія гісторыі ВКЛ з канца 18 – пач. 20 ст.

1. Мясцовыя гісторыкі.
2. Польская гісторыяграфія ВКЛ.
3. Расейская гісторыяграфія ВКЛ.
4. Украінская гісторыяграфія ВКЛ.
5. Узнікненне беларускай гісторыяграфічнай традыцыі вывучэння ВКЛ.

III. Гісторыяграфія гісторыі ВКЛ з 20 ст.

1. Беларуская гісторыяграфія гісторыі ВКЛ (у тым ліку эмігранцкая).
2. Польская гісторыяграфія гісторыі ВКЛ.
3. Літоўская гісторыяграфія гісторыі ВКЛ.
4. Расейская гісторыяграфія гісторыі ВКЛ.

Развагі над перыядызацыяй гісторыі Беларусі павінны вывесці нас на больш шырокое кола праблемаў айчыннай гісторыі. Перыядызацыя гісторыі Беларусі гэта не толькі ўнутраная праблема айчынных гісторыкаў. Вельмі цікавым і карысным можа стаць правядзенне семінару з удзелам гісторыкаў Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны па нашай тэматыцы, каб не толькі выявіць прынцыпавыя разыходжанні, але і пазнаёміцца з іншым бачаннем праблемаў. Але для гэтага трэба ўжо мець канцептуальны каркас уласна беларускага варыянту (ці варыянтав) перыядызацыі.

Пытанні да Віталія Галубовіча:

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Я, ў прынцыпе, згодная, што трэба рабіць асобную перыядызацыю па накірунках. Але паўстае пытаннеуніверсалізму з пункту гледжання, напрыклад, школьнай гісторыі, ВНУ-шнай гісторыі, гісторыі, скажам, міфалагічнай, для друкавання ў папулярных выданнях і перыядызацыі для навукоўцаў-прафесіяналатаў. Кожны накірунак можа мець сваю перыядызацыю, але нам, магчыма, варты прыйсці да нейкага універсалізму ў сувязі з тым, што нам гісторыю трэба яшчэ пераказваць.

Сяргей Токць (Гародня): Якія крытэрый ўрэшце рэшт павінен дамінаваць пры перыядызацыі праблемы гісторыяграфіі гісторыі Беларусі, чыста персанальны па аўтарах ці па ўмовах развіцця гісторычнай навукі?

Адказы Віталія Галубовіча

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Сапраўды, перад навукоўцамі стаіць праблема стварэння перыядызацыі для выкладання гісторыі. Калі гэта перыядызацыя ствараецца ў школе настаўнікам, а не навукоўцамі ва ўніверсітэтах і акадэмічных установах, то пачынаецца блытаць. Згодна з тым, што трэба стварыць універсальную перыядызацыю. Не толькі для школы, а ўвогуле для выкладання гісторыі. Але гэтым павінны займацца прафесіяналы.

Адказ С. Токцю: Я думаю, што тут можна ўжываць і тое і другое. Не варта выбіраць толькі адзін крыгерый. У пэўных умовах ёсьць падставы выбіраць персанальны крыгерый, можна па ўмовах развіцця, а па вялікім рахунку, і адно, і другое так суцэльна зжылося, што гэтыя рэчы падзяляць немагчыма.

Дыскусія па дакладу В.Галубовіча

Аляксей Літвін (Менск): Мне вельмі спадабалася тое, што прапанав аў сп. Галубовіч. Я проста хацеў бы праілюстраваць ягоную думку элементарнымі прыкладамі. Уявіце сабе, што каму-небудзь з вас трэба было б сабраць школьнікаў пятага класа і кораценька расказаць аб гісторыі Беларусі на працягу двух тысяча годдзяў. Мы заўсёды выдзяляем нейкія асноўныя кропкі і ставім сябе ў пэўную сістэму каардынат. Мы не зможем зрабіць новую, адзіную для ўсіх першыядызацыю гісторыі Беларусі, пакуль не паставім сябе ў сістэму каардынат. Як мы ўяўляем сваю краіну? Яна насамрэч самастойная і незалежная дзяржава ці гэта дзяржава, якая ўсёж-такі сябе лічыць часткай былога Савецкага Саюзу ці часткай будучага такога саюзу? Павінна быць дзяржаўная ўстаноўка. Мы можам выпрацаваць сваю першыядызацыю, але зноў-такі з нашай сістэмай каардынат, як мы разумеем нацыянальную дзяржаўную ідэю. Зыходзячы з нацыянальнай ідэі мы ставім асноўныя вехі ў нашай першыядызацыі гісторыі Беларусі сённяшняга часу. Ёсьць такі заказ сёння з боку дзяржавы? Ніяма.

Ці можам мы вырашыць гэтае пытанне сёння? Павінен быць адказ ад дзяржавы, каб гісторыкі ведалі, куды ідзе нашадзяржава, што дзяржава патрабуе. А. Краўцэвіч можа са мной не пагадзіцца, і ён са свайго пункту гледжання мае рацю, як і я – са свайго.

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Хачу якраз не спрачацца з Алексеем Міхайлавічам (Літвіным – Рэд.), а пагадзіцца з ім. У нас існуе выразная супярэчнасць паміж тым, што прапаноўваюць навукоўцы і тым, што нам спрабуе навязаць існуючы рэжым. Не дзяржава, як Вы выразіліся, а рэжым, які кіруе гэтай краінай. Таму, што і мы – таксама дзяржава, а не толькі тыя людзі, якія зараз ажыццяўляюць палітычную ўладу. І ў гэтай супярэчнасці абсалютна ясна, што мы не павінны паддавацца ціску з боку рэжыму. Мы павінны спадзявацца, і, я думаю, гэтае спадзяванне з'яўляецца падставай нашай прысутнасці на гэтым наўковым зборы, што напрацаванае ў нашым асяроддзі, пазней, у лепшыя часы ўвойдзе ў сінхроннасць з памкненнямі дзяржаўной улады. Сёння нам цяжка. Мы сядзім тут у гэтай халоднай залі таму, што сённяшняя ўлада нас не хоча падтрымаеть. Але будзе так, што гэта супярэчнасць знікне, як яна знікла ва ўсіх суседніх дзяржавах.

*Віктар Астрога (Менск),
кандыдат гісторычных навук, старшы навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі*

Беларуская гісторыяграфія найноўшага часу: проблемы перыядызацыі

Гісторычна перыядызацыя, як вядома, ёсць “форма коль каснага і якаснага абазначэння гісторычнага развіцця”¹. Важнасць дыферэнцыяцыі дынамікі такой шматбаковай, інтэгральнай і комплекснай навукі як гісторычная, усеабыдымай па сваёй сутнасці, якое вызначае і тлумачыць канкрэтны ход і заканамернасці руху чалавечага грамадства в а ўсёй яго шматграиннасці – несумненная. Гэта, бяспрэчна, самая адметная навука – скарбніца досведу, найперш сацыяльнага, і выхавання.

Без выяўлення і хараکтарыстыкі перыяду і этапаў развіцця гісторыяграфіі нельга адшукаць правільныя падыходы і метады навуковага аналізу літаратуры і іншых крыніцаў, якія маюцца ў распараджэнні гісторыка. Акрамя таго, правільна распрацаваная перыядызацыя дазваляе трансфармаваць гісторычны перыяд у гісторычнае паняцце – сімвал, кшталту “перыяд беларусізацыі”, “культ асобы Сталіна”, “перабудова” і г.д. Адсуюль відавочна надзвычайная ўвага і давызначэння прынцыпаў ці крытэрыяў для аргументавання выдзялення перыяду развіцця навукі. Тут мажліва пагадзіцца з меркаваннем некаторых беларускіх спецыялістаў, што крытэрыі не прыносяць звонку, а арганічна выцякаюць з аб'екта або прадмета гісторыяграфіі і задачаў, якія яна павінна вырашаць.

Паколькі гісторыяграфія ёсць гісторыя гісторычнай навукі, то аб'ектам яе вывучэння з'яўляюцца навуковыя працы гісторыкаў². У гэтай сувязі ў лік крытэрыяў трапляе маса фактараў: аналіз крыніцаў, якія выкарыстоўваюцца гісторыкам для напісання працы, методыкі і тэхнікі іх апрацоўкі, высвя酌ленне тэарэтычнай пазіцыі гісторыка, прыналежнасці яго да навуковых школаў і напрамкаў альбо больш агульныя моманты – проблематыка даследаванняў у вызначаемым перыядзе, увядзенне ў абарот новых крыніцаў, арганізацыйныя формы развіцця навукі, а ўлічваючы, што гісторычная навука найшчыльнейшым чынам звязана і з грамадска-палітычным жыццём у краіне, то і дадатковай масай іншых умоваў, кожная з якіх можа выступіць на першы план у пэўны момант часу.

Тут трэба адзначыць, што перыядызацыя гісторыяграфіі, як спецыяльная перыядызацыя, можа падраздзяляцца на два кшталты: найпростую лінейную (падзел на ступені, калі кожная наступная ступень непасрэдна вырастает з папярэдняй

¹ Кошалеў У. Гісторычна перыядызацыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 9.

² Петрыкаў П.Ц. Перыядызацыя гісторыі гісторычнай навукі ў БССР // Весці АН БССР. Сер. грамад.навук. 1990. № 6. С. 54.

і мае роўнае з ёю гісторычнае значэнне) і іерархічную, у дачыненні да якой лінейная з'яўляецца толькі прыватным выпадкам³.

У сваім выступе я хацеў бы засяродзіцца на больш мне блізкім найноўшым перыядзе гісторыі, не закранаочы пытанняў, звязаных з зараджэннем і станаўленнем беларускай гісторыяграфіі ў 16 – 19 ст., грунтоўную перыядызацыю якой, на мой погляд, падае гарадзенскі гісторык Дзмітры Караў.

Нашыя папярэднікі часоў БССР задумваліся над вызначэннем перыядызацыі айчыннай гісторычнай навукі, у асноўным імкнучыся “зазначыць важныя якасныя мяжы або ступені развіцця грамадства, што яна адлюстроўвае”⁴, аднак рабілі гэта грунтуючыся на абмежаванай марксісцка-ленінскай метадалогіі. Адным з першых сваё меркаванне ў гэтай галіне выказаў у 1949 г. А.П.П’янкоў. Ён вылучыў тры перыяды:

1. 1921 (адкрыццё БДУ) – 1934 г. (пастанова ЦК ВКП(б) і СНК СССР аб выкладанні грамадзянскай гісторыі).

2. 1934 – 1941 г.

3. 1941 – да нашых дзён (1949 г.)⁵

Аляксандар Ігнаценка ў сваёй манаграфіі “Уводзіны ў гісторыю БССР: перыядызацыя, крыніцы, гісторыяграфія” (1965) вызначае два асноўныя перыяды:

1. 1921 (адкрыццё БДУ) – 1941 г.

2. 1945 - да нашых дзён⁶.

А вось аўтары нарыйсу пра гісторычную навуку ў зборніку “Навука ў БССР за 50 год” (1968)І.С. Краўчанка і І.Я. Марчанка прапануюць тры асноўныя перыяды:

1. 1919 – сярэдзіна 30-х г. як перыяд станаўлення марксісцка-ленінскай гісторыі Беларусі.

2. Сярэдзіна 30-х – сярэдзіна 50-х г. – разгортанне даследавання па гісторыі класавай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы, вывучэнне савецкай эпохі.

3. Сярэдзіна 50-х – сучаснасць⁷.

Выказваліся меркаванні і наконт асобных перыядоў, як, напрыклад, у вядомай манаграфіі Уладзіміра Міхнюка “Станаўленне і развіццё гісторычнай навукі Савецкай Беларусі (1919 – 1941)” (1985). У ёй аўтар лічыць пачаткам першага перыяду 1919 г., а канчаткам – сярэдзіну 30-х гадоў. Другі перыяд быў перапынены вайной⁸. Існавала і шмат іншых сістэм, але адзінага падыходу да перыядызацыі развіцця гісторычнай навукі ў БССР так і не стварылася. Толькі у 1990 г. Пётр Петрыкаў у сваім грунтоўным “перабудовачным” артыкуле “Перыядызацыя гісто-

³ Периодизация всесмирной истории. Казань, 1984. С. 8-9.

⁴ Петрыкаў П.Ц. Перыядызацыя гісторыі... С. 54.

⁵ Пьянков А.П. Основные этапы в развитии белорусской историографии за 30 лет // Наука в БССР за 30 лет. Минск, 1949. С. 456.

⁶ Игнатенко А.П. Введение в историю БССР: периодизация, источники, историография. Минск, 1965. С. 34.

⁷ Навука БССР за 50 год. Минск, 1968. С. 52.

рыі гісторычнай навукі ў БССР“ паспрабаваў падвесці рысу пад спрэчкамі, пра-
панаваўшы ўласную храналагічную схему з чатырох перыяду:

1. 1917 – 20-я г. Станаўленне марксісцка-ленінскай канцэпцыі гісторыі Беларусі.

2. 30-я – першая палова 50-х г. Марксісцка-ленінская метадалогія з’явілася
асновай усіх працаў..., што падняло на якасна новую ступень гісторычную наву-
ку... У той час найбольш слабым яе бокам было падначаленне многім ненавуко-
вым і валюнтарысцкім паствулатам.

3. Другая палова 50-х – першая палова 80-х г. Ачышчэнне гісторычных ведаў
ад дагматычных установак сталінізму..., але галоўнае супярэчанне ў развіцці гіста-
рычнай навукі было не ліквідавана, а толькі відзямынялася... Культ асобы аднаго
чалавека быў трансфармаваны ў культ КПСС.

4. Другая палова 80-х г. – нашыя дні. Адмаўленне ад надуманых або неда-
статковых аргументаваных канцэпций. Атрымаўшы доступ да... раней закрытых
фондаў гісторыкі з большай адэкватнасцю ўзнаўляюць гісторычную мазаіку
мінулага.”⁸

З 1991 г. пасля абвяшчэння незалежнай Рэспублікі Беларусь гісторыкі неад-
наразова прадпрымалі намаганні па вызначэнню перыядызацыі беларускай гіста-
рыяграфіі з нацыянальна-дзяржаўных пазіцый. Часткова вынікі гэтай працы ад-
люстраваны ў шэррагу энцыклапедычных артыкуулаў па гісторыяграфіі гісторыі
Беларусі – працы Георгія Штыхава, Дзмітрыя Карава, Зіновія Капыскага, Міхаіла
Біча, Міхаіла Касцюка, Галіны Сяргеевай¹⁰.

У сваю чаргу, хацелася б прапанаваць уласныя разважанні наконт перыяды-
зацыі беларускай гісторыяграфіі ў найноўшы час з кароткім абгрунтаваннем хра-
налагічных межаў. На мой погляд, яе гісторыю можліва падзяліць на сем асноў-
ных перыяду і дзеяць дадатковых унутраных этапаў:

1. 1918 – 1921 г. Ад выдання кніжкі Аляксандра Цвікевіча “Кароткі нарыс
узнікнення БНР“ і брашуры Мітрафана Доўнап-Запольскага “Асновы дзяржаў-
насці Беларусі“ да адкрыцця БДУ і Акадэмічнага цэнтра. Гэты перыяд прыпадае
на часы войнаў і акупацый, разбурэння і галечы, таму казаць пра нейкую дас-
таткова сур’ённую гісторычную працу не даводзіцца, хоць менавіта ў гэты час,
выдаў свой “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі“ Усевалад Іннатоўскі (1919).

2. 1921 – 1929 г. Перыяд адносна вольнай ад партыйна-дзяржаўнага кантро-
лю навуковай і выкладчыцкай дзейнасці. У гэты час з’явіліся новыя навуковыя
цэнтры і ВНУ, сусідавалі розныя даследчыцкія школы і кірункі. У 1927 г. было
створана Беларуское аддзяленне Усесаюзнага таварыства гісторыкаў-марксістаў.
Этап завяршаецца “вялікім пераломам”, пачаткам актыўных дзеянняў дзяржавы
ў насаджэнні марксісцка-ленінскай метадалогіі ў навуцы.

⁸ Міхнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919–1941). Минск, 1985. С. 14.

⁹ Петрыкаў П.Ц. Перыядызацыя гісторыі... С. 64–65.

¹⁰ Гісторыяграфія гісторыі Беларусі // ЭГБ. Мінск, 1996. Т. 3. С. 16–31.

3. 1930 – 1956 г. Гэты перыяд беларускай савецкай гісторыяграфіі ахоплівае час ад “вялікага пералому” да ХХ з’езду КПСС, які асудзіў культ асобы Сталіна. Гэта найбольш трагічны ў гісторыі навукі перыяд ганьбы і знішчэння. Гэты “сталінскі” перыяд храналагічна падзяляецца на сем больш дробных этапаў:

а/ 1930 – 1933 г. Пераход бальшавіцкай партыі ў наступ на “тэарэтычным фронце”, пачатак змагання з “нацдэмамі” і іншымі “ворагамі народу”, пачатак масавых палітычных рэпресіяў. У 1933 г. было зліквідавана Беларускае таварыства гісторыкаў-марксістаў.

б/ 1934 – 1938 г. Найбольш крываўы перыяд беларускай, ды й увогуле савецкай гісторыяграфіі. У гэты час кампартыя паставіла навуку пад бязлітасны кантроль і фізычна вынішчала ўсіх нязгодных. Паўсюдна дзеянічала цэнзура “Галоўліту”. У 1937-38 г. адбыліся найбольш масавыя акцыі знішчэння беларускай навуковай і творчай эліты.

в/ 1939 – 1941 г. Гэтабы ў перыяд, калі гісторычную навуку канчатковая паславілі на калені, а недзе ў 1939-40 г. пачаўся вельмі павольны, асцярожны яе ўздым ва ўмовах жорсткай цэнзуры, аднабокай метадалогіі, гатовых гісторычных схемаў.

г/ 1941 – 1944 г. Перыяд Другой святой вайны. Значная колькасць гісторыкаў была мабілізавана ў Чырвоную Армію ці ў выніку эвакуацыі апынулася ў самых розных рэгіёнах усходу СССР альбо пад акупацыяй. І толькі ў жніўні 1944 г. першая група выкладчыкаў і студэнтаў БДУ вярнулася ў Менск. У гэты трагічны перыяд нашай гісторыі беларуская гісторычна навука пад пільнім наглядам кампартыі з аднаго боку выступіла як натхнільнік змагання беларускага народу супраць агрэсара, але з другога, верна служыла сталінскай імперскай ідэалогіі і таталітарным ладу.

д/ 1944 – 1946 г. Пераможнае заканчэнне вайны спрыяла ўзлёту культу асобы Сталіна, але разам з тым па слія адноснага ідэалагічнага разняволення ў гады вайны пачалася пэўная пратэстная хвала, што і адчуў рэжым. У БССР сітуацыя ўскладнілася асаблівасцю становішча ў заходнія частцы рэспубліцы. На поўную магутнасць быў уключаны прапагандова-рэпресіўны аппарат, праведзена сэрыя палітычных кампаній, якія навязвалі жорсткія ідэалагічныя стэрэатыпы.

ж/ 1947 – 1953 г. Ад пастановы ЦК ВКП(б)(студзень 1947 г.) аб незадавальняючай ідэалагічнай працы ў БССР і да смерці Сталіна. Перыяд найвышэйшай паваленай хвалі ідэалагічнага ўціску і рэпресіяў, вульгарызацыі гісторыі Беларусі ў выглядзе “Тэзісаў аб асноўных пытаннях гісторыі БССР”, змаганні з “нізкапаклонствам перад Захадам” і касмапалітамі, арышты сярод гісторыкаў.

з/ 1953 – 1956 г. Ад смерці Сталіна да ХХ з’езду КПСС. Характарызуецца сваёй няпэўнасцю і барацьбой партыйных груповак за ўладу, але ідэалагічныя абцугі папярэдніх перыядоў яшчэ заставаліся моцнымі. Гэтым этапам завяршыўся доўгі перыяд глумлення над інтэлігенцыяй і навукай.

4. 1956 – пачатак 60-х г. Перыяд г. зв. “адліг“. Якісановы перыяд у развіцці савецкай гісторыяграфіі, час пераходу ад эпохі таталітарызму да ліберальных рэ-

формаў. Перыйяд адностроўвае супяречлівы працэс змагання дзвюх тэндэнцый – дэмакратычнай і кансерватыўнай, працэс разбурэння склаўшыхся гісторычных поглядаў і стэрэатыпаў. У СССР пачалі ўзікаць новыя НДІ, гісторычныя часопісы. Адбывалася гэтане толькі ў цэнтры, але і на перыферыі. На Украіне, напрыклад, у 1957 г. быў заснаваны “Украінскій історычны журнал”. Значна павялічылася колькасць, няхай і падкантрольных, замежных камандзіровак. Але гэта адбывалася з большага ў Маскве і Ленінградзе. На перыферыі, у тым ліку ў БССР, кансерватары кантролявалі ідэалагічную ситуацыю.

5. Пачатак 60-х – пачатак 80-х г. Перыйяд т.зв. “застоя”, спынення ліберальных рэформаў канца 50-х г., рух па шляху стагнацыі і кансервацыі. Гісторычная навука знаходзілася пад поўным ідэалагічным і цэнзурным кантролем, працуучы над выкананнем рагшэння чарговых з’ездў КПСС.

6. 1985 – 1991 г. Перыйяд “перабудовы, галоснасці” і дэмакратыі, які быў распачаты на красавіцкім (1985) пленуме ЦК КПСС М.Гарбачоўым і завершаны абвяшчэннем дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі. Змены былі падобныя на снегавую лавіну. Дзяржаўныя і партыйныя структуры ў гэты час не маглі рэагаваць на ўсё значнейшыя ідэалагічныя разнагалосі. Пачынаеца стварэнне культурна-асветніцкіх клубаў. З кожным годам гісторыкі працуюць усё больш свабодна. Пашираецца кола праблемаў даследавання, знікаюць шматлікія “белыя плямы гісторыі”.

7. 1991 – 2001 г. Пасля абвяшчэння незалежнай Рэспублікі Беларусь наступіў прынцыпова новы перыйяд у беларускай гісторычнай навуцы. Ліквідацыя ідэалагічнага дыктатуру, рэабілітацыя тысячай ахвяраў палітычных рэпресіяў, адмена амаль ўсялякіх забаронай і амежаванняў у карыстанні архіўнымі дакументамі і літаратурой, контакты з замежнымі калегамі, з беларускай эміграцыяй здзейснілі жыватворны ўплыў на навуку. Гэты перыйяд мажліва падзяліць на два этапы:

а/ 1991 – 1993 г. Стварэнне нацыянальна-дзяржаўнай гісторычнай канцепцыі. З’явіўся шырокі спектр метадалагічных падыходаў, узіклі навуковыя гісторычныя часопісы – “Беларуская мінуўшчына”, “Беларускі гісторычны часопіс”, у лютым 1993 г. заснавана Усебеларуская гісторычна асацыяцыя.

б/ 1994 – 2001 г. Калі прайшла ўйфарыя ад набыцця незалежнасці, навуковай свабоды і пачалася будзённая праца, большасць навукоўцаў зразумела, што нацыянальная гісторычная навука даведзена папярэднім разбуральнымі працэсамі да вельмі цяжкага стану, як у кадравым, так і ў арганізацыйным плане. Дадаўся да гэтага і эканамічны крызіс, абыякавасць дзяржавы да сваёй гісторычнай спадчыны. Гісторычная навука, амаль пазбаўленая дзяржаўнай падтрымкі, не маючая ўласных магчымасцяў да фінансавання ў беднай краіне, перажывае зараз не лепшыя часы. Зачыніўся часопіс “Беларуская мінуўшчына”, не так даўно перастаў выходзіць “Беларускі гісторычны агляд”*. Аднак менавіта ў гэты перыйяд стала зразумела, што энтузіазм і мінімальная грошовая падтрымка ўсё ж такі дазваляе

* выданне БГА працягваеца – рэд.

“рухаць” навуку па шляху прагрэсу. Думаю, найлепшы прыклад — стварэнне 4 лютага 2000 г. “Беларускага гісторычнага таварыства” і амаль чатырохгадовася існаванне паўгадавіка таварыства “Гісторычны альманах”.

Відавочна, што пытанне пра навуковую перыядызацыю беларускай гісторыяграфіі, на глядзячы на шматлікія папярэднія напрацоўкі, пакуль што заастаецца адкрытым і, мажліва, менавіта Магілёўская канферэнцыя БГТ дасць моцны імпульс для вырашэння гэтай актуальнай і няпростай навуковай задачы, не толькі ў агульна-дисцыплінарным плане, але і па ўсім спектру нацыянальнай гісторыі.

Пытанині да В. Астрогі:

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): 1. Якія крытэрыі пакладзены ў аснову гэтай апошняй перыядызацыі? Ці гэта крытэрый развіцця гісторычнай думкі, ці крытэрый умоваў развіцця гісторычнай навукі, ці персаналій?

2. Чаму Вы пачынаеце гэтую перыядызацыю не з В. Ластоўскага?

3. Я нязгодная, што ў апошні час беларуская гісторычная навука перажывае кризіс. Можа дакладней казаць, што яна перажывае цяжкія часы?

Алесь Смалянчук (Гародня): Чым розніцца паніці “беларуская гісторыяграфія” і “беларуская нацыянальная гісторыяграфія”? Ці можна лічыць гісторыяграфію, створаную на Беларусі за савецкі перыяд, нацыянальнай гісторыяграфіяй?

Андрэй Кіштымай (Менск): Мне кажется, у нас выпала историческая наука белорусского зарубежья, западнобелорусская историческая наука “за польским часам”. Меня удивило, что я не услышал фамилии Райнера Линденера, потому что в данном случае нам, белорусам, в определенной степени повезло, так как есть основательное немецкое исследование по истории белорусской исторической науки и там тоже предложена своя периодизация её развития. Мне кажется очень плодотворной мысль считать эту периодизацию от появления обобщающих трудов, т.е курсов общей истории Беларуси. Выход обобщающего труда дает возможность не культурного, а чисто исторического подхода. И в таком случае периодизация белорусской исторической науки может четко делиться от одного обобщающего курса до другого. В том числе и тех обобщающих курсов, которые не увидели свет в свое время, я имею ввиду “Историю” М. Довнар-Запольского, которая не была напечатана, но попала к научной общественности и от нее пошел какой-то новый этап.

Адказы В.Астрогі:

Адказ С.Куль-Сяльверставай: 1. Крытэрыяў шмат, а паколькі гаворка ішла галоўным чынам пра савецкую беларускую гісторыяграфію, галоўным крытэрыем з’яўляецца дзяржаўны ўпрыгожэнне на развіццё гісторычнай навукі. Я не прэтэн-

дую на завершанасць майёй перыядызацыі, задачай было прадставіць праект, сваё бачанне гэтай праблемы.

2. Перыядызацыя пачынаецца з 1918 г., таму, што ў гэты час пачалася значная актыўізацыя дзейнасці ў галіне гісторыі.

3. У ацэнцы стану беларускай гісторычнай навукі я не лічу сябе аптымістам або негатывістам, а запічваюся да рэалістаў. У параўнанні з савецкім перыядам, то, натуральна, зараз значна лепш. Людзі маюць магчымасць кантактаваць з замежкам, чытаць замежную літаратуру, ездзіць у замежныя камандзіроўкі, узніклі лепшыя ўмовы для працы ў архівах. Але калі браць развіццё нашай гісторычнай навукі ў параўнанні з іншымі краінамі, нават на постсавецкай прасторы ў СНД, напрыклад, у Расіі, Украіне, не кажучы ўжо пра Прыбалтыку ці Польшчу, то я думаю, што мы жывем дрэнна. Прыкладаў можна прывесці шмат. Колькі ў нас гісторычных часопісаў? Да сённяшняга часу не створаны акадэмічны цэнтр усеагульнай гісторыі. У Інстытуце гісторыі НАН Беларусі створаны аддзел усеагульнай гісторыі, але па кадраваму складу ён не можа вырашаць свае задачы. У незалежнай дзяржаве без выпрацоўкі сваіх поглядаў, напрыклад, на гісторыю Польшчы ці Францыі, ЗША, Нямеччыны і інш. немагчыма паўнавартаснае развіццё навукі. На сённяшні час наш Інстытут гісторыі толькі фрагментарна вивучае нацыянальную гісторыю. Звярну ўвагу на прафесійныя арганізацыі гісторыкаў. Ва ўсім свеце яны вельмі разгалінаваныя. У нас толькі два буйныя таварысты. Найбуйнейшае – Беларуская гісторычна-асацыяцыйная, створаная ў 1993 г., якая фактычна не працуе, і нашае Таварыства.

Адказ А. Смаленчуку: Я абсалютна згодзен, што беларускую савецкую гісторыяграфію лічыць нацыянальны немагчыма, бо ў грунт яе існавання былі закладзены зусім іншыя мэты і ў савецкі час беларускія даследчыкі лічыліся перыферыйнымі, правінцыйнымі гісторыкамі. Але нельга адмаўляцца ад тых гісторыкаў, якія шчыра працавалі і ў той час. Таму варта лічыць, што беларуская гісторыяграфія савецкага перыяду ўсё-такі была беларускай, нягледзячы ні на што. Іншая справа, што абставіны працы не дазвалялі ім выказвацца так, як яны жадалі.

Адказ А. Кіштымаву: Магчыма, варта было зазначыць погляды на перыядызацыю нашай гісторыі замежных гісторыкаў. Я іх упусціў, імкнучыся больш увагі надаць уласна беларускім напрацоўкам.

Дыскусія па дакладу В.Астрогі

Аляксей Літвін (Менск): Лічу, што нам трэба некалькі памяняць танальнасць наших выступленняў. Мы не на памінальной вячэрэ. Я лічу, мы не павінны поўнасцю адмаўляць савецкую гісторыяграфію. Напрыклад, ёсць такія тэмы, як гісторыя партыйнага будаўніцтва на Беларусі. Маю на ўвазе гісторыю КПБ. У гэтым накірунку беларуская савецкая гісторыяграфія дасягнула вялікіх вышынь. У нас не была распрацавана нацыянальная гісторыя. Але шмат было зроблена,

напрыклад, па вывучэнню арганізацыі сацыялістычнага спаборніцтва сярод прадпрыемстваў, напрыклад, лёгкай або хімічнай прамысловасці альбо падрыхтоўцы партыйных кадраў і г.д. Гэта праца зроблена з навуковых пазіцый. Задача гісторыёграфа – дашь ацэнку гэтым працам. Гэта тэма асобнага вялікага даследавання. Лягчэй за ўсё скаваць, што яна была кепская.

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Па-першае, сп. Віктару Астрозе варта было б удакладніць тэму, бо ён казаў пра гісторыяграфію БССР, а не пра ўсю беларускую гісторыяграфію. Па-другое, хацеў бы звярнуцца да выступу Аляксея Літвіна, дакладней, ягонай ацэнкі беларускай савецкай гісторыяграфіі. Канешне, мы не можам сцвярджаць, што янаўся была кепская, але можам скаваць, што тая, пра якую Вы ўзгадалі, амаль уся была ненавуковая, што амаль уся была пратаганістка. Тут пайстае вельмі важная этычная проблема. Прашу прабачэння за такое спрашчэнне, але кожны павінен для сябе вырашыць, ці варта ў экспрэментах шукаць перліну.

Алесь Смалянчук (Гародня): Па-першае, сапраўды, тут варта ўдакладніць тэму, паколькі размова ішла толькі пра гісторыяграфію БССР. Па-другое, калі гаворка пра БССР, навошта было ўключаць перыяд 1991–2001 г. Па-трэцяе, пісторыкам, якія даследуюць гісторыяграфію, трэба шукаць пэўныя ўнутраныя фактары развіцця науکі, а не толькі звяртаць увагу на зовнешнія. Увогуле, дзвіна выглядае гісторычная наука, калі мы пачынаем вылучаць па тры-чатыры гады ў нейкія асобныя перыяды.

Адзначу яшчэадзін момант. У выступленні прагучала вельмі высокая ацэнка працы Дзмітрыя Уладзіміравіча Карава. Праца была асабліва для свайго часу (печатак 90-х г.) цікавая, але сёння ўжо відавочна, што грунтоўнага аналізу беларускай гісторыяграфіі 18 – пачатка 20 ст. там няма. Гэта праца, хутчэй, даведнік па проблемах гісторыяграфіі, пералік таго, што і дзе зроблена.

Гаворачы пра “зімовае” становішча нашай науки, можна парыўнаць яго з ситуацыяй у Польшчы падчас ваеннага становішча, калі там на сценах дамоў пісалі „Zima – wasza, wiosna – nasza”. Мы таксама можам скаваць, што вясна будзе нашай.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Когда мы говорим о периодизации, мы как-то совсем упускаем фигуру самого историка. Давайте вспомним, что мы говорили о белорусской советской историографии. И вот есть мнение А.Литвина и мнение А.Кравцевича. А теперь посмотрим по фигурам, которые жили в то время. Н.Улащик, куда его? М.Ткачев, куда его? М.Довнар-Запольский, в конце концов, добрую половину своей жизни провел в условиях СССР и БССР, не эмигрировали и не уехал. В какую историографию их включить? По месту жительства и гражданству можно отнести к советской, но они не соответствуют стандартам советской идеологии. Нужно разводить эти вещи и вводить, так сказать, модуль человеческой жизни.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Хацела б прапанаваць крытэрыі перыядызацыі з пункту погляду гісторыка культуры. Калі мы робім тыпалогію нейкай з'явы культуры, мы падыходзім да яе па некоторых параметрах. Па-першае, мы бярэм інстытуты, у якіх фармуецца гэтая з'ява, па-другое, вызначаем стваральнікаў і спажыўцоў і бачым ролю дадзенай з'явы ў грамадстве, па-трэцяе – аналізуем ідэйны склад ці код, які нясе дадзеная з'ява. Калі б мы такім чынам падышлі да перыядызацыі беларускай гістарычнай навукі, то заўважылі б: 1) інстытуты, якія дзейнічалі; 2) кадры і спажыўцоў; 3) праблематыку. Калі правядзем перыядызацыю па гэтых крытэрыях, мы, магчыма, здолеем убачыць, што гэтая трох параметры ў дадзены момант карэнным чынам мяняюцца. Наступны этап – іншыя людзі, іншая роля ў грамадстве, іншыя школы, іншая праблематыка, функцыянуюць іншыя інстытуты. Тады і можна казаць пра новы тып. Вось па гэтых крытэрыях можна скласці агульную перыядызацыю беларускай гістарыяграфіі. Знайшлося б месца і М. Улашчыку, і М. Ткачову.

Генадзь Сагановіч (Менск): Хацеў бы згадаць грандыёзнную постаць Мікалая Улашчыка, якая выбівасцца з нашай вельмі спрошчанай схемы. У сітуацыі Віктара Астрогі я быў бы значна смялейшы і, адказваючы на пытанне, ці можна лічыць беларускую савецкую гістарыяграфію нацыянальнай, сказаў бы, што нельга браць агульна, мусіць быць абсалютна конкретны падыход. Мусім быць максімальная карэктнымі і асцярожнымі, пакуль размову вядзем пра нядаўнія часы.

Віктар Астрога: Дзякую за ўвагу да майго дакладу. Галоўная мая мэта – выклікаць палеміку – была дасягнута. Згодны са сп. Святланай Куль-Сяльверставай, што калі выпрацаваць дакладныя крытэрыі, то ўсё стане на свае месцы.

Генадзь Саганоўч (Менск)
кандыдат гістарычных навук, стаціянарны навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Пра кантынуітэт і дыскрэтнасць у гісторыі

Азначэнні “кантынуітэт” і “дыскрэтнасць” належаць да паңційнага апарату заходняй гуманістыкі, яшчэ не асіміляванага беларускай гістарыяграфіяй. Між тым, гэта катэгорыі, якія можна лічыць ключавымі для вызначэння эпохай, стадыяй і перыядай, іншымі словамі, яны непасрэдна датычаць праблемы перыядызацыі.

Тэрмін “кантынуітэт” (анг. *continuity*, ням. *Kontinuität*) запазычаны ў гуманістыку з дакладных навукаў для фіксавання ідэнтычнасці сацыяльна-культурных феноменаў, іх трывання ў часе, пераемнасці ў развіцці. Тэорыя кантынуітету, г.зн. непарыўнага развіцця ў гісторыі з’явілася яшчэ да фармавання навуковай гістарыяграфіі. У філософіі гісторыі Ёгана Гердэра¹ адной з цэнтральных ідэй была канцепцыя развіцця як працяглага працесу станаўлення або паступальна гаёства. На гісторыю Гердэр пераносіў законы, аналагічныя тым, што пануюць у прыродзе. У гісторыі і прыроды – адзін Бог, лічыў ён, таму, калі адзінства і кантынуітэт уласцівыя свету прыроды, чаму яны не могуць быць выяўленыя і ў сферы чалавечых учынкаў².

Навуковае афармленне тэорыя кантынуітету атрымала ў пазітыўісцкай гістарыяграфіі 19 ст Адным з першых яеабгрунтуюваў знакаміты французскі гісторык Нюм Фюстэль дэ Куланж, які лічыў непарыўнасць паміж эпохамі і стадыямі галоўнай асаблівасцю сусветнай гісторыі. Культура Еўропы вырасла на прынцыпах і формах, пакінутых Рымскай імперыяй, – сцвярджалі ён, – паміж імі не было сутнаснага разрыву, бо германскія варвары не ўнеслі ў культуру Рыма ніякага арыгінальнага пачатку³.

Яскравым прыкладам прызнання кантынуітету ў англійскай гістарыяграфіі мінулага стагоддзя можна лічыць ліберальна-вігскую традыцыю тлумачэння нарманскага заваявання, прадстаўленую працамі Э.Фрымена і У.Стэбса: нарманская заваёва краіны толькі парушыла развіццё англа-саксонскіх інстытугаў і традыцый, але не ліквідавала іх самых, і да пачатку панавання караля Эдуарда I яны былі ўзноўленыя, гэта значыць, захавалася пераемнасць паміж англа-саксонскім і англа-нарманскім грамадствамі.

У нямецкамоўнай літаратуры ідею кантынуітету ў гісторыі ўпершыню навукова аргументаваў вядомы аўстрыйскі гісторык першай паловы 20 ст. Альфонс Допш⁴,

¹ Гл.: Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977.

² Barnard F.M. Herder's treatment of Causation and Continuity in History // Journal of the History of Ideas. Vol. 24 (1963). Nr. 2. P. 199.

³ Гл.: Куланж Ф. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. Москва, 1895.

⁴ Гл.: Dopsch A. Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europaeischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl der Grosse. Wien, 1918/1920.

які даказаў антычнае паходжанне многіх сярэднявечных інштытутаў і з'яваў сацыяльна-эканамічнага жыцця. Радыкальныя погляды прыхільнікаў гісторычнай пе-раемнасці і непарыўнасці развіцця падзяляў таксама амерыканскія вучоны Генры Тэйлар. “У кожным цяперашнім выяўляюцца магчымасці, якія сталі вынікам многіх пластоў папярэдняга”⁵, – адзначаў гісторык. Формы нашага жыцця, хоць створаныя ў мінульым, застаюцца актыўнымі ў цяперашнім, і “такімі жывучымі формамі ёсць законы і звычаі нашага грамадства ды кірауніцтва, а найбольш уся структура і змест культуры”⁶.

Ідэя непарыўнасці развіцця, якая пастулювала ўрастанне старых сацыяльных структур у новыя, або вырастанненовых з папярэдніх, адпавядана тэорыі сацыяльнага прагрэсу, была цесна звязана з набіраўшым папулярнасцю прынцыпам гісторызму, таму з 19 ст. яе пашырэнне стала, вобразна кажучы, трывумфальным. “Сама меней палова гісторыі пакоіцца на кантынуітэтце, а без яго не бывае ніякай гісторыі”, – пафасна напісаў нямецкі гісторык Герман Аўбін⁷. “Дыскантнынгтэт у гісторыі – гэта ілюзія”, – заяўляў згаданы ўжо Генры Тэйлар⁸. Паступова адбылася своеасаблівая антагонізацыя ідэі кантынуітэтту – наданне ёй статуса рэальнасці.

У 1990-х гадах пачаў хутка абнаўляцца паніяціны аппарат і ўсходненароўней-скай гуманістыкі. Напрыклад, у расейскай гісторыяграфіі тэрмін “кантынуітэт” за гэты час цалкам асіміляваўся. У працах расейскіх калегаў звычайнай з'явай сталі сцвярджэнні пра кантынуітэт прасторавыя, сацыяльны, ментальны і г.д. У сусветным сецыве сустракаюцца распрацоўкі з правакацыйнымі называмі накшталт “Континуітэт России – основа для возвращения отторгнутых у нее территорий”⁹.

Між тым, заўжды гучалі і гучатць галасы пярэччання, якія цвердзяць, што пераемнасць і непарыўнасць гісторычнага працэсу – зусім не відавочны факт. Гаварыць пра шматузроўневыя каўзальнія сувязі паміж падзеямі і феноменамі як пра пэўнасць – хоць яны і могуць выстроівацца ў лагічную схему – німа дастатковых падставаў. Сапраўды, што можа пацвердзіць пераемнасць з'яваў ды існаванне прычынна-выніковых сувязяў у макрамаштабе?

Працілеглая кантынуітэтту ўласцівасць гісторычнага працэсу — дыскантнынгтэт або дыскрэтнасць (ад лацінскага *discretus* – раздзелены, перарывісты). Ідэя дыскрэтнасці або атамістычнай структуры прасторы выказвалася яшчэ старажытнымі філософамі. Не сакрэтам была і дыскрэтнасць фізічнага часу. Аднак і пра перарывістасць гісторычнага часу знаходзім выказанні яшчэ ў старажытнасці. Напрыклад, вялікія гісторыкі антычнай і кітайскай цывілізацый Палібій і Сыма Цянь ужо гаварылі пра разрывы гісторычных працэсаў.

⁵ Taylor H. Continuities in History // The American Historical Review. Vol. 44 (1938). Nr. 1 P. 4.

⁶ Ibidem. P. 7.

⁷ Aubin H. Zur Frage der historischen Kontinuität im Allgemeinen // Historische Zeitschrift. Bd. 168 (1943). S. 229.

⁸ Taylor H. Continuities in History. P. 7.

⁹ <http://slavmir.ruweb.info/archiv98/sib08mar.htm>

Згодна з тэорыйяй дыскрэтнасці, кожны наступны момант не вынікае з папя-рэдняга, бо ніяк не абумоўлены ім. У гэтай сувязі Дэкарт адзначаў, што на ўзнайдзенне субстанцыі патрабуюцца не меншыя намаганні, чым на яе ўтварэнне¹⁰, а без прыкладзенай энергіі нічога не адбываецца. У 20 ст. аб прасторава-часавай дыскрэтнасці шмат пісалі філосафы і матэматыкі. Англійскі вучоны Альфрэд Ўайтхед даводзіў, што непарыўнасць часу і просторы – гэта ілюзія, умовай жа іх рэальнасці з'яўляецца атамізацыя. “Атамізацыя працяглага кантынууму ёсць адначасова яго тэмпаратура-часавай, іншымі словамі — гэта працэс станаўлення рэальнасці ў тым, што сама па сабе – толькі простая магчымасць”¹¹.

З дыскрэтнасцю гістарычнага часу звязаны і канцепт пакроўкавай, пульсацыйнай хады падзеяў, пра што пісалі згаданы Альфрэд Ўайтхед, Ўільям Джэймс і інш., а да яго ў свою чаргу сягае прынцып цыклічнасці ўсялякага працэсу, які ў навуцы ўжо амаль не аспрэчваецца. У гістарыяграфіі 20 ст. ідэя цыклічнасці (і пера-рыўнасці!) гісторыі, якую выказаў яшчэ Платон, найпаўней была развіта ў Освальда Шпенглера (“Заняпад Захаду”) і Арнольда Тойнбі (“Спасціжэнне гісторыі”). А іх працы набылі каласальную вядомасць і паўплывалі на погляды пакаленняў гісторыкаў.

У расейскай гістарыяграфіі цыклічнасць і дыскрэтнасць гістарычнага працэсу выразна адстойвалі Мікалай Данілеўскі ў адмыслінай кнізе “Расея і Еўропа” і Леў Гумілёў – у працы “Этнагенез і біясфера зямлі”. У апошняга дыскрэтнасць этнічнай гісторыі – гэта перарыўнасць прычынна-выніковых сувязяў, якія вызначаюць пачатак і канец гістарычнага развіцця кожнага этнасу (пры гэтым “этнас” у Гумілёва – тое ж, што “цывілізацыя” ці “культура”). Апошнім часам цыклічнасці расейскай гісторыі стала ледзь не культавай у расейскай гістарыяграфіі.

Аднак самы грандыёзны дэмантаж усталяваных поглядаў на гісторыю, як на эвалюцыйны працэс і неперарыўнае развіццё ў 1970 – 80-х гадах здзеяніў французскі гісторык і філосаф Мішэль Фуко. На яго думку, фокус увагі ў сучаснай гуманістыцы змяшчаецца ад эпохаў і вякоў да феномену разрыву, бо проблема не ў апісанні традыцыі і яе слядоў, “а ў той трансфармацыі, якая прымаеца ў якасці асновы абнаўлення асноваў”¹². Перарыўнасць, якой класічная гістарыяграфія пазбягала, Мішэль Фуко абвясціў “аснаватворным элементам гістарычнага аналізу”¹³. Наогул, усю гісторыю французскі інтэлектуал даўмеўся прадставіць суцэльнным дыскантынуітэтам, пастаянным разрывам непарыўнасці, адсутнасцю ўсялякіх заканамернасцяў¹⁴.

Ідэя перарыўнасці ўвайшла ў многія сучасныя спосабы структуравання гісторыі. Фактычна, і катэгорыя “фармацыі”, мадэлі цыклічнага і стадыяльнага

¹⁰ Мамардашвили М. Как я понимаю философию. Москва, 1990. С. 101.

¹¹ Whitehead A. Process and Reality. New York, 1969. P.89.

¹² Фуко М. Археология знания. Киев, 1996. С. 9.

¹³ Тамсама. С. 12.

¹⁴ Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва, 1996. С. 58.

развіцця фіксуюць дыскрэтнасць гісторыі. Так, стадыяльнай мадэлі ўласціва выдзяленне “стацыянарных” перыяду і момантаў разрыву, які іх раздзяляе. Апрача кропкавых разрывau, звязаных з канкрэтнымі падзеямі, існуе ідэя разрыву як працягласці, як цэлага гісторычнага перыяду. У апошнім выпадку “разры” — гэта не момант скакападобных зменаў, а пераходны перыяд паміж стацыянарнымі станамі грамадскай сістэмы, які характарызуецца асаблівай інтэнсіўнасцю зменаў¹⁵. І адным з такіх працяглых “разрывau” “пераходаў”, на думку многіх спецыялістаў, можна лічыць пераход ад Сярэдніх вякоў да Новага часу, які доўжыўся ад 16 па 18 ст. (гэта што да спрэчак пра храналагічныя рамкі Сярэднявечча, пачатых у нашай гісторыяграфіі).

Не лішне нагадаць, што канкрэтны гісторычны вопыт асобных краінаў і пэгіёнаў не адпавядае тэзісу пра сінхроннасць асноўных этапаў развіцця ўсесагульнай гісторыі. А дыяхронныя мадэлі, падрываючы ўяўленні пра цэласнасць гісторычнага працэсу ў Еўропе, зноў жа выяўляюць прынцып дыскрэтнасці як яго асноўную ўласцівасць. Ды і папулярная цяпер гісторычная кампаратывістыка фіксуе “разрывы”, паколькі з агульнага адбірае сваё (сваю) структуру, свой час і інш.), вобразна кажучы, з’яўляеца парадуннікем “выбранных месцаў”.

Паводле класічнай (арыстоцелейскай) логікі, непарыўнасць (кантынуітэт) і перарыўнасць (дыскрэтнасць) — гэта процілегласці, якія ўзаемна выключаюць адна адну. Але гісторычнаму працэсу ўласцівы акурат як кантынуітэт, так і дыскрэтнасць. І найперш ад устаноўкі даследчыка залежыць, што ён імкнёцца знайсці, паказаць, падкрэсліць.

Калі вярнуцца да проблемы перыядызацыі ў яе інструментарным прызначэнні, то варта дадаць, што працэдура перыядызавання сама па сабе звязана з фіксацыяй кантынуітету: каб выдзяліць нейкі перыяд, даследчык імкнёцца насыціць пэўны час гамагенным зместам, уніфікаваць яго, адобраць адпаведныя феномены і адкінуць тое, што пярэчыць уяўленню пра вызначаны перыяд. На гэта нядайна трапна зварнуў увагу Арон Гурэвіч¹⁶. Але, з іншага боку, выдзяленне любога перыяду немагчыма і без фіксацыі разрыву — своеасаблівага расчленення аб'екту познання.

Якім чынам усё гэта можа тычыцца прафесійных пазіцый гісторыка? На гэты конт не так даўно трапна выказалася Француаза Даствур, якая заўважыла, што замяняць кантынуітэт дыскрэтнасцю, як гэта рабіў Мішэль Фуко, няма патрэбы, але калі хтосьці не аддае належнай увагі дыскантынуітету, то моцна ідэалізуе гісторычны працэс. Зразумела, без уліку дыскрэтнасці гісторычнага часу лёгка стварыць такія схемы гісторычнага працэсу, якія застануцца прадуктам толькі нашых уяўленняў і будуть датычыць адно лекскікі ды рыторыкі, а не гісторычнай реальнасці.

¹⁵ Савельева И., Полетаев А. История и время. В поисках утраченного. Москва, 1997. С. 449.

¹⁶ Гуревич А.Я. Круглы стол “Периодизация в истории”. Уступнае слова // Одиссей. 1998. Москва, 1999. С. 252.

У святле тэорыі дыскрэтнасці нетолькі прагнозы гістарычнага развіцця, але і пошукі так званай аб'ектыўнай перыядызацыі выглядаюць найудзячным занятыкам. Да месца згадаць вобразнае выказванне Бенедыкта Крочэ, які пісаў, што ўсе вызначанаыя намі перыяды і паўзы будуць адно толькі ідэальнымі вобразамі, спалучанымі з думкай гэтаксама, “як ценъ з целам, як маўчанне з гукам”¹⁷.

Рэпліка Святланы Куль-Сяльверставай (Гародня): Я выкажу,магчыма шалёную ідэю наконт рэальнасці гісторыі. Апошні год я многа думала, навошта нам вывучаць гісторыю. Наколькі рэальна тое, да чаго мы звязртаемся, і што мы аналізуем. Мы не можам прыйсці да абсолютна дакладнага аднаўлення мінулага. Я прыйшла да такой высновы, што гісторыя для нас – велізарны палігон, велізарная кампутарная гульня, на якой мы праганяем здзейснену і не здзейснену мадэлі развіцця грамадства. Мы не можам эксперыментаваць з сучаснасцю, мы эксперыментуем з мінулым. Мы спрабуем стварыць мадэль мінулага і адказаць на пытанне – што яно дало. На маю думку, гісторыя – гэта палігон для трэніроўкі нашага мыслення, для стварэння нейкага інструментарыя, з дапамогай якога мы сення можам паўплываць на нашае грамадства.

Генадзь Сагановіч: Рэальнасць гісторыі (або рэальнасць у гісторыі ці гістарычная рэальнасць) і рэальнасць нашых рэфлексій, нашае уяўленне пра яе – гэта розныя рэчы. Я свядома не ўжываў такой дэфініцыі як рэальнасць суб'ектыўная ці аб'ектыўная, таму што для нас аднолькава рэальная як *фікун* у мінулым, магіты, якімі людзі кіраваліся. Яны часта памыляліся на сто працінтаў, але гэтыя магіты іх вялі. А скептыцызм і аптымізм – гэта ўжо залежыць ад нашых жыццёвых і прафесійных пазіцый. Я думаю, што абсолютнае на тое і даеща, каб яго ніхто і николі не дасягаў. Але прафесійны імператыв змушае нас ісці да аб'ектыву.

¹⁷ Крочэ Б. Теория и история историографии. Москва, 1998. С. 68-69.

*Сергей Михальченко (Брянск, Россия),
доктор исторических наук, профессор,
директор Центра славяноведения Брянского госуниверситета*

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЕ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БЕЛАРУСИИ УКРАИНЫ

Первые попытки создания общих сочинений, посвященных истории Украины и Белоруссии, авторами которых были сами украинцы и белорусы, относятся к началу 19 в. (“Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен” О. Турчиновича и “История русов” Г. Конисского), однако это были труды, построенные частично на летописной, а частично даже на полулегендарной основе, поэтому уже во второй половине 19 в. стала ощущаться настоятельная необходимость в подлинно научных произведениях. Условия для их написания возникли, однако, только в начале 20 в., поскольку созданию общих историй Украины и Белоруссии должна была предшествовать разработка документальных источников, как раз и развернувшаяся с середины 19 в. В Киеве и Вильно учреждаются Комиссии для разбора древних актов, активно публикующие материалы местных и центральных архивов. Всего вышло несколько десятков томов.

На базе этих источников создаются многочисленные монографии, посвященные частным вопросам истории Украины и Белоруссии (В.Б. Антоновичем, М.Ф. Владимирским-Будановым, Ф.В. Леонтовичем, М.К. Любавским, П.В. Голововским, Д.И. Багалеем и др.). Были подробно исследованы сюжеты из истории отдельных областей и княжеств эпохи средневековья, в том числе вопросы политического устройства, деятельности государственных органов (М.Любавский), хозяйственной истории (М.В. Довнар-Запольский).

К предпосылкам возникновения общих трудов относится и появление в середине 19 в. федералистической теории Н.И. Костомарова, говорящей о равноправном существовании в древности нескольких ветвей русской народности. Развив эту теорию, В.Б. Антонович и в особенности М.С. Грушевский (по отношению к истории Украины) и М.В. Довнар-Запольский (по отношению к истории Белоруссии) сделали вывод о самостоятельности украинского и белорусского этносов уже в эпоху Киевского государства.

Наряду с научно-методологическими условиями появления общих сочинений по истории Украины и Белоруссии следует выделить и общественно-политические – национально-культурное возрождение украинского и белорусского народов в конце 19 – начале 20 в. Причем на Украине процесс самопознания шел значительно активнее, чему не в последнюю очередь способствовала деятельность Львовского научного общества им. Шевченко во главе с М.С. Грушевским.

Таким образом, к началу 20 в. были подготовлены предпосылки к возникновению общих сочинений по истории Белоруссии и Украины.

Следует подчеркнуть, что оба автора – М.С.Грушевский и М.В.Довнар-Запольский – были воспитаны как учёные в лоне киевской школы В.Б.Антоновича и восприняли от учителя как федералистическую концепцию Н.И.Костомарова, так и внимательное отношение к документальным источникам.

“Історія України-Русі” М.С.Грушевского, написанная на украинском языке, выходила в свет в 1898 – 1936 г., причем она была доведена автором только до середины 17 в. Русскоязычной “Истории Белоруссии” М.В.Довнар-Запольского “повезло” еще меньше. Завершенная автором к началу 1920-х годов, она была раскритикована в ЦК КП/б/ Беларуси за положения, расходящиеся с марксистскими, и впервые была опубликована в Минске уже в 1994 году (в переводе на белорусский язык).

Пытанні да С.Міхальчанкі

Алесь Смалянчук (Гародня): Вы не лічыце, што пачаткам навуковай беларускай гісторыяграфіі з яўляюцца працы гісторыкаў Віленскага ўніверсітэту першай трэці 19 ст., таіх як Баброўскі, Анацэвіч, Ярашэвіч, Даніловіч?

Адказы С.Міхальчанкі

Адказ А.Смаленчуку: По-моему, нужно различать две вещи – научное изучение истории и собирание исторических знаний. Если мы возьмём, допустим, по аналогии историю России, то “История России” Татищева и даже “История России” Карамзина с гигантской натяжкой могут быть названы научными работами. Карамзин – это в большей степени литературное исследование, а Татищев – просто пересказ летописей. И первой истинно комплексной научной работой была “История России” Соловьёва.

То же самое в истории Беларуси и Украины. Естественно, изучение истории родного края началось значительно раньше. И в 18 в. создавались отдельные произведения, и в начале 19 в. Комплексным источником для них были, в основном, хроники, летописи, которые заканчивались ранним средневековьем. Никто не использовал ни актовых материалов, ни иных экономических источников, на которые потом опирались Довнар-Запольский, Любавский и др.

Мне кажется, что нельзя отрицать наличия более ранних трудов. Но это были труды, которые создавали базу для появления именно научных исследований по истории Беларуси, Украины и России.

*Аляксандар Вабінчэвіч (Бярэсі)
кандыдат гітарычных навук,
нам. дэкана гітарычнага факультэта БРДУ*

З гісторыяграфіі гісторыі Заходняй Беларусі 1920 – 30-х гадоў: пытанні перыядызацыі нацыянальна-вызвольнага руху

Заходнебеларуская тэматыка пачала цікавіць гісторыкаў БССР яшчэ ў 1920 – 30-я гады. Пры гэтым пытанні нацыянальна-вызвольнага руху з ідэалагічна-кан’юнктурных меркаванняў займалі прыярытэтнае месца. Безумоўна, што выдадзеная тады брашуры і кнігі мелі не столькі навуковы, колькі прапагандыстыкі, палітычныя характар. Разгорнутая ў пачатку 1930-х гадоў барацьба супраць “нацыянал-дэмакратызму”, сталінскія рэпрэсіі, а таксама слабая крыніца знаўчай базы, не спрыялі грунтоўным даследаванням нацыянальна-вызвольнага руху. Таму і не вялася сур’ёзная гутарка пра яго перыядызацыю.

Толькі з “хрущчоўскай адлігай” у другой палове 1950-х гадоў пачалося шырокамаштабнае вывучэнне гісторыі Заходняй Беларусі. Нааснове ўведзеных у навуковы зварот архіўных крыніцаў былі надрукаваныя зборнікі дакументаў і матэрыялаў, манаграфічныя работы, артыкулы. Акрамя таго, У.А.Палуяном, І.У.Палуяном, А.М.Мацко, П.І.Зялінскім, А.А.Сарокіным, У.Ф.Ладысевым, А.А.Віхравым, М.А.Бабром і інш. былі падрыхтаваныя і абароненыя дысертаты па розных аспектах нацыянальна-вызвольнагаруху ў Заходняй Беларусі. Галоўная ўвага звярталася на вывучэнне пісторыі КПЗБ. Дзейнасць іншых палітычных партыяў і арганізацый, што не былі пад упłyвам камуністай, не закраналася ці асвятлялася неаб’ектыўна, тэндэнцыйна, з неадэкалічнымі ацэнкамі. Гэта і прадвызначыла зайдзялізованы, палітызаваны характар перыядызацыі. Асноўныя перыяды разглядаліся ў кантэকсте класавай метадалогіі. Была ўзята за аснову перыядызацыя рэвалюцыйна-дэмакратычнага напрамку вызваленчага руху (гэта найперш КПЗБ).

Нацыянальна-дэмакратычныя сілы Заходняй Беларусі не ўпісваліся ў распрацаваную да канца 1980-х гадоў храналагічную схему. Вылучаліся наступныя перыяды:

1919-1920 г. – акупацыя польскімі войскамі тэрыторыі Беларусі; разгортванне барацьбы супраць польскіх акупантатаў.

1921 – сярэдзіна 1920-х г. – наладжванне вызваленчай барацьбы пасля ўваходжання заходнебеларускіх земляў у склад II Польскай рэспублікі. Акцэнг рабіўся на стварэнні і станаўленні КПЗБ. Праблемы партызанскаага руху (беларускай партызанкі), Беларускага пасольскага клубу, Таварыства беларускай школы, іншых нацыянальна- і хрысціянска-дэмакратычных арганізацый недаследаваліся.

1925-1929 г. – дзейнасць Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, КПЗБ і клуба “Змаганне” (грамадаўскі перыяд). Паводле канцептуальных высноваў беларускай савецкай гісторыяграфіі, пад уплывам Грамады актыўізаваўся ўесь в вызвольны рух (“эфект Грамады”). ТБШ, якое ў 1921-1925 г. мела пераважна інтэлігэнцкі характар, вузкую сацыяльную базу, у 1926-1929 г. пераўтварылася ў масавую рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю. Партыі, дзеячы, якія мелі адрозненіе ад іх палітычных праграм, погляды, разглядаліся ў межах дадзенага перыяду ў негатыўным плане. Беспадстаўна сцвярджалася, што яны імкнуліся звесці сваю дзейнасць да нацыяналізму, згодніцтва, буржуазнага культурніцтва і г.д.

1930-1933 г. – вызвольны рух ва ўмовах сусветнага эканамічнага крызісу. Палітыка КПЗБ ацэнвалася як лявацка-сектантскі падыход. Беларускія нацыянальныя палітычныя партыі і арганізацыі (Беларуская Хрысціянская Дэмакратыя, Беларускі Інстытут Гаспадаркі і Культуры і інш.) ацэнваліся адмоўна. Адчувалася “спадчына” навешаных на заходнебеларускія дэмакратычныя сілы, якія не прымалі сацыялістычных ідэі, ярыкоў аб іх нацыянал-фашистыскай сутнасці. У працах гісторыкаў перарабольшваўся рэальны ўплыў заходнебеларускіх камуністau.

1934-1939 г. – нацыянальна-вызвольная барацьба ва ўмовах новай тэктыкі і стратэгіі міжнароднага камуністычнага руху (VII кангрэс Камінтарна, II з’езд КПЗБ), скіраваных на адзінства дзеяйніцтва і стварэнне шырокага антыфашистыскага народнага фронту.

Аднак ў гэты час асноўнай, на наш погляд, была тэндэнцыя на самазахаванне беларускага этнасу ва ўмовах разгрому арганізаваных структураў намаганнямі як санацыйнага, так і сталінскага рэжымаў.

Як бачым, аднабаювая абсолютызацыя рэвалюцыйна-дэмакратычнага крыла вызвольнага руху Заходняй Беларусі прадвызначыла храналагічныя рамкі перыяду, іх сутнасць напаўненнем. Перыядызацыя вызвольнага заходнебеларускага руху не мела разыходжання з перыядызацыяй навейшай гісторыі. Большасць кніг, дысертатыўных даследаванняў 1950 – 80-х г. былі прысвечаныя асобным перыядам. Толькі адзінкавыя работы ахоплівалі ўсе аспекты канкрэтнай тэмы. У асобных выпадках аўтары адыходзілі ад выпрацаванай перыядызацыі ў вызначенні храналагічных межаў даследавання. Так, У.А.Палуян у адной манографіі асвятляў гісторыю Грамады ў 1925 – першай палове 1927 г., а ў другой – працягваў разглядаць падзеі з сярэдзіны 1927 да канца 1929 г.¹ Гэта ніколікі не азначала адхілення ад ужо замашаванай перыядызацыі.

З канца 1980-х г. у гісторыяграфіі гісторыі Заходняй Беларусі адбыліся кардинальныя зруші, выкліканыя адыходам ад манапольнай класавай метадалогіі і ўвядзеннем у наўку новыя звароты новых, раней недаступных, архіўных дакументаў. У работах 1990-х г. пытанні гісторыі КПЗБ разглядаліся толькі ў канексіі асобных даследчыцкіх проблемаў. Адзін У.Ф.Ладысёў у шэрагу артыкулаў пераасэнсаваў

¹ Палуян У.А. Беларуская сялянска-рабочая Грамада. Мінск, 1967; ён жа. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927 – 1939 гг.). Мінск, 1978.

непросты лёс заходнебеларускага камуністычнага руху. Узнятая навукоўцамі праblemsы, выкладзеныя імі высновы так ішакш укладваліся ў рэчышчанацыянальна-дзяржаўнай канцепцыі гісторыі Беларусі.

У адрозненне ад папярэдніх дзесяцігодзяў у 1990-я г. працы па заходнебеларускай проблематыцы не вызначаліся дэталёвай перыядызацыяй. Назіраліся спрабы правесці парадынальны аналіз грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага жыцця ў дзвюх разарваных частках беларускага этнасу – у БССР і Заходній Беларусі (мяркуем, што ўсё-такі сапраўдны комплексны парадынальны аналіз яшчэ наперадзе). Рабіліся заходы ў напрамку сінхранізацыі перыядызацыі гісторыі Беларусі і сусветнай гісторыі. Зыходзячы з гэтага, у нацыянальна-вызвольным руху Заходній Беларусі вылучалі 2 асноўныя перыяды – 1920-я і 1930-я гады. Напрыклад, у “Нарысах гісторыі Беларусі” (ч.2) (Мінск, 1995) прысутнічаюць адпаведна два параграфы – “Нацыянальна-вызваленчы рух у 1921 – 1929 г. Дзеянасьць палітычных партый і рухаў” і “Барацьба засцяяльнае і нацыянальнае вызваленне ў 1930 – 1939 г.” У межах гэтых двух перыядоў разглядаліся разнастайныя ідэйна-палітычныя сілы вызвольнага руху. У асобных працах захаваліся старыя падыходы да перыядызацыі. Так, у адной калектывай работе адзначаны 4 хвалі нацыянальна-вызвольнага руху: 1) 1923 г.; 2) 1926 – пачатак 1927 г.; 3) 1931 – 1933 г.; 4) 1936 – 1937 г.² Яны не выглядаюць аргументаванымі. Гаварыць пра ўздым вызваленчай барацьбы ў 1931-1933 г. не даводзіцца, бо ўгэты час адбыўся занядаб ТБШ, сама КПІЗБ падвяргалася жорсткім ударам як пілсудчыкаў, так і бальшавіцкіх уладаў і г.д.

Лічым, што пры распрацоўцы перыядызацыі нацыянальна-вызвольнай барацьбы ў Заходній Беларусі неабходна выкарыстаць ранейшую перыядызацыю, але з улікам сучаснай метадалагічнай асновы. У такім выпадку была б апраўданай такая перыядызацыя: 1) 1919 – 1920 г.; 2) 1921 – 1924 г.; 3) 1925 – 1929 г.; 4) 1930 – 1939 г.

Пытаніі да Аляксандра Вабішчэвіча:

Уладзімір Калаткоў (Менск): Мне здаецца, у Вас выпадае з кантэксту перыядызацыі такі важны аспект як культурны. Я маю на ўвазе культурны аспект у змаганні за беларускую школу, дзеянасьць ТБШ. Можа варта ў перыядызацыі вызвольнага руху ў Заходній Беларусі мець на ўвазе і гэты аспект?

Адказ В.Вабішчэвіча

Сапраўды, нацыянальна-вызвольны рух у Заходній Беларусі быў шматплавай з’явай і меў розныя плыні. У тым ліку вялікую асветніцкую плынь, якая была прадстаўлена шматлікімі інстытутамі, у першую чаргу, Таварыствам бела-

² Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч.2 /Пад рэд. Я.Новіка, Г.Марцулія. Мінск, 1998. С. 199.

рускай школы. На жаль, гэты асветніцкі рух не так падрабязна асвятляўся беларускай савецкай гісторыяграфіяй. І таму ёсьць шэраг прычынаў. Па-першае, існавалі ідэалагічныя табу. Безумоўна, многія пытанні, многія перыяды ў дзейнасці таго ж ТБШ (я маю на ўвазе, напрыклад, 1921 – 25-я г.) не маглі закранацца. Па-другое, недаступнасць многіх архіўных крыніцаў, абмежаванасць доступу да іх таксама не давала магчымасці заняцца гэтай проблемай.

Тым не менш, адзначу, што да здзеяненага і ў беларускай савецкай гісторыяграфіі, і ў пісторыяграфіі Польскай Народнай Рэспублікі (тут я маю на ўвазе найперш Аляксандру Бергман) варты адносіцца ўважліва, але з улікам тых акаўтчынсцяў, праякія я гаварыў. Шмат было зроблена і, безумоўна, шмат яшчэ трэба зрабіць.

Калі разглядаць той жа асветніцкі рух, то трэба даследаваць не толькі дзейнасць беларускіх культурна-асветніцкіх суполак (што рабілася і робіцца), але і іншых нацыянальных арганізацыяў – яўрэйскіх, рускіх, украінскіх, літоўскіх. У тым ліку і краязнаўчы рух, які разгарнуўся ў Заходняй Беларусі ў кантэксле ідэі рэгіяналізму, вельмі папулярны у колах польскай інтэлігенцыі 20-х г. Сапраўды асветніцкі рух мусіць стаць предметам сур'ёзных даследаванняў.

Дыскусія па дакладу А. Вабішчэвіча

Генадзь Сагановіч (Менск): Спадар Вабішчэвіч мой зямляк, але мушу запярэчыць аднаму звыкладзеным ім тэзісаў. Мяне літаральна заявляю, калі ён сказаў, што даследуючы гісторыю Заходняй Беларусі, павінны ўлічваць сінхроннасць. Пра сінхроннасць мусім забыцца і адкінуць, калі мы даследуем сваю гісторыю. Таму што, у прынцыпе, сінхроннасць – адзін з самых страшных траянскіх коней, якіх падсоўвае гісторыку перыядызацыя. Гісторыя не можа развівацца сінхронна, мы проста нацягваєм свае рэаліі на чужую матрыцу, калі яе прымаем. І невыпадкова, “аналісты” так скептычна ставяцца да філосафаў ў гісторыі, да макрагістарычных схемаў, да Тойнбі і г.д. Патрэбна зыходзіць найперш з уласных рэаліяў.

Аляксандар Вабішчэвіч: Згодны з заўвагай, што нельга вось так катэгарычна заяўляць аб сінхроннасці. Але тым не менш, мы павінны разглядаць тую ж гісторыю Заходняй Беларусі ў кантэксле і агульнанацыянальнай, і агульнарэгіянальнай, і агульнаеўрапейскай гісторыі. Напрыклад, Грамада – гэта з’ява не толькі нацыянальная, але і ўсходнееўрапейская. Яна была адной з самых масавых легальных арганізацыяў ва Усходняй Еўропеў другой палове 20-х г. Гэтая з’ява, як бачым, выходит з межы Заходняй Беларусі.

Алег Латышонак (Беласток): Лічу, што гісторыю Заходняй Беларусі трэба сінхранізаваць, прынамсі, з гісторыяй БССР. У падручніках асобна разглядаеца БССР, асобна – Заходняя Беларусь. Аднак у 20 – 30-я гады ў гісторыі БССР і Заходняй Беларусі выразна выступаюць тыя самыя з’явы. Напрыклад, памеры гвалту па Беларусі былі рознымі, але тэндэнцыі – адноўкаўыя.

*Сяяцтва Куль-Сяльверстава (Гародня)
доктар гісторычных навук,
заг. Лабаратарыі проблемаў рэгіянальнай культуры ГрДУ*

Проблемы перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі

Метадалагічныя падставы вывучэння айчыннай гісторыі культуры ў беларускай гісторычнай навуцы яшчэ толькі пачынаюць закладвацца. Нягледзячы на тое, што фактаграфічны матэрыял дзесяцігоддзямі назапашваецца спецыялістамі розных галін ведаў (мастацтвазнаўцамі, гісторыкамі, літаратуразнаўцамі, гісторыкамі тэатра і архітэктуры) ён пакуль што адвольна размяркоўваецца па перыядах і этапах. Айчынная навука не выпрацавала не толькі агульную перыядызацыю нашай гісторыі культуры, але нават агульныя прынцыпы, па якіх можна было бы падыходзіць да гэтай праблемы. У даследаваннях, прысвечаных асобным галінам культуры і асобным яе з'явам, вектар часу разбіваецца на адвольныя адрезкі, назвы якіх і памер залежыць ад асабістага жадання аўтара, ад таго, якую з найбольш ужываных сярод нашых навукойцаў тэрміналогію ці перыядызацыю ён лічыць карыснай для мэтай свайго даследавання.

Абагульняючыя найчасцей ужываныя ў нашай навуковай практицы падыходы да перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі, іх умоўна можна падзяліць на некалькі тыпau. Першы з іх – падзел гісторыі культуры на адрезкі, адпаведныя пераломным этапам у сацыяльна-еканамічнай ці палітычнай гісторыі Беларусі. Па гэтым прынцыпе часцей за ўсё размяркоўваецца фактаграфічны матэрыял у падручніках, у абагульняючых працах па гісторыі Беларусі, дзегісторыя культуры адыгрывае падпарадкованую ролю ў стасунку да сацыяльна-еканамічнага і палітычнага жыцця. Такім чынам з'яўляюцца азначеніні накшталт “Культура Беларусі ў 13-15 ст.”, “Культура Беларусі ў часы ВКЛ” і г.д.¹ Як правіла, такая перыядызацыя мае эклектычныя характеристар, бо ў якасці межаў перыяду пазначаюцца адначасова і канкрэтныя слагодзіці гады (напрыклад, першыя палова 19 ст., 9 - 12 ст. і г.д.), і важныя палітычныя падзеі (міжваеннае дваццатігоддзе, падзелы Рэчы Паспалітай і г.д.). Ніякіх уяўленняў аб ходзе і асаблівасцях уласнагісторыка-культурнага працэсу такая перыядызацыя не дае. Больш того, янастварае падставы для разгляду культуры як падпарадкованай, другарадной галіны жыцця грамадства, якая носіць дыскрэтныя характеристар і не мае уласнай логікі развіцця. Абранне ў якасці храналагічнай мяжы ў развіцці культурных працэсаў палітычнай падзеі можабыць апраўданым толькі ў тым выпадку, калі яна стварае цалкам новыя ўмовы развіцця культуры, уздзейнічае на яе непасрэдна. Як правіла, такія з'явы вельмі рэдкія ў гісторыі. Прынамсі, у гісторыі культуры Беларусі.

¹ Гл., напр.: Гісторыя Беларусі: У 2-ч. Са старажытных часоў да канца XVIII ст. Курс лекций / І.П.Крэнъ, І.І.Коўкель, С.В.Марозава, С.Я.Сяльверстава, І.А.Фёдараў. Мінск, 2000.

Яшчэ адзін падыход да перыядызацыі гісторыі культуры, да каторага звязатуюцца айчынныя даследчыкі, заснаваны на этнічных працэсах, якія адбываюцца на нашых землях. У дадзеным выпадку гісторыка-культурны працэ разглядаецца праз прызму фармавання толькі адной, хая і найбольш значнай плыні ў культуры беларускіх земляў – беларускай культуры. Уладзімір Конан прапанаваў вылучыць у гісторыі беларускай культуры перыяды нацыянальнага Адраджэння і заняпаду. Кожны з этапаў адраджэння паводле ягоных распрацовак адрозніваецца крыніцамі фармавання (“штуршком”²), стваральнікамі і ідэйным зместам. Гэтая перыядызацыя ўключае ранніхрысціянскае адраджэнне (11 – 12 ст.), рэнесансавае гуманістычнае (1517 г. – пачатак 17 ст.), “рамантычнае” (20-я – 60-я гады 19 ст.), сялянскае (канец 19 ст. – 1920 г.), перыяд беларусізацыі (1920-я г.)³. На падставе падыходу, прапанаванага Ул. Конанам, можна было б вылучыць яшчэ і г.зв. “інтэлігэнцкае” адраджэнне – сярэдзіна 1980-х – канец 1990-х г., у якім асноўным рухавіком беларускага адраджэння з’яўлялася нацыянальна свядомая інтэлігэнцыя. Вышэйназваная перыядызацыя можа быць прынята ў якасці схемы для разгляду працэсаў, якія адбываюцца ў беларускай культуры, але ўлічваючы, што культурная прастора беларускіх земляў адрознівалася поліэтнічнасцю, яна не будзе універсальнай. Акрамя таго, яна стасуецца толькі да аднаго з працэсаў у самой беларускай культуры. Акцэнт у ёй робіцца пераважна на перыядах уздыму. Што ж датычыцца часоў паміж Адраджэннямі, то яны ў дадзенай схеме паўстаюць толькі як дадатак да асноўнай вывучаемай з’явы.

У гэтым жа шэрагу стаіць яшчэ адна перыядызацыя, якую ўжываюць даследчыкі айчыннай культуры, пераважна, мова- і літаратуразнаўцы – падзел на старабеларускую і новуюбеларускую культуру. За асноўныя крытэрыі тут бяруцца этапы развіцця беларускай мовы і адпаведна вылучаюцца 13 – 18 ст. (перыяд існавання старабеларускай мовы) і пачатак 19 ст. – сучаснасць (перыяд развіцця новай беларускай мовы). У межах гэтых этапаў укладаюць і працэсы, якія адбываюцца ў іншых галінах культуры, не звязаных з вёрбальнымі спосабамі перадачы інфармацыі.

Другі падыход да перыядызацыі засноўваецца на працэсе змены ідэйна-стылевых накірункаў і часцей ўжываеца ў спецыяльных працах, прысвечаных гісторыі асobных галін культуры або ў гісторыка-культурных даследаваннях. Паводле гэтага падзелу найбольш “асвоілася” ў беларускай гісторыка-культурнай науцы наступная схема: сярэднявечная культура (уключаючы раннє сярэднявечча – 9 – 15 ст.) – Рэнесанс (16 ст.) – барока (17 – першая палова 18 ст.) – Асветніцтва (другая палова 18 – першыя дзесяцігоддзі 19 ст.) – рамантызм (20 – 40-я г. 19 ст.). У такой перыядызацыі ёсць сваё рацыянальнае зерне, але ёсць і значныя, найперш, метадалагічныя хібы. Храналагічна дадзеная перыядызацыя ў асноўным адпавядае галоўным этапам гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх

² Конан Ул. Беларускае нацыянальнае адраджэнне // Беларусіка=Albarutenika: Кн.1 / Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск, 1993 С. 27.

³ Тамсама. С. 27-30.

землях. Праўда, дакладныя межы названых перыядоў нельга пазначаць з такой катэгарычнасцю. Але аб гэтым будзе гаворка ніжэй. Найбольш недасканалай ў дадзенай перыядызацыі можна лічыць тэрміналогію. Для азначэння перыядоў, па-першае, абраны рознапарадкавыя з'явы. Рэнесанс і Асветніцтва – гэта *тыпы культуры*, ідэйныя плыні, якім адпавядаюць стылявыя накірункі рэнесанс, класіцызм, сэнтыменталізм. Барокаж і рамантызм (апошні з маленькой літары) з'яўляюцца толькі *ідэйна-стылявымі накірункамі* літаратуры і мастацтва ў акрэсленым тыпе культуры. Гэтую неадпаведнасць заўважыў яшчэ ў 1980 г. Адам Мальдзіс у стасунку да барока і Асветніцтва⁴. Акрамя таго, у дадзенай схеме ніяк не называюцца перыяды ў развіцці культуры, якія прыходзяць услед за рамантызмам. Гаворка часцей за ўсё ідзе пра буржуазную культуру, культуру паслярэвалюцыйную, культуру Савецкай Беларусі і г.д. За выключэннем гэтых недарэчынскіх названая вышэй перыядызацыя нядрэнна стасуецца з тыпалагічным падыходам да гісторыка-культурнага працэсу, які у апошнія дзесяцігоддзі ўсё больш шырока ўжываецца ў гісторыка-культурных даследаваннях. На постсавецкай прасторы найбольш грунтоўна яго распрацоўвае культуралагічная школа М. Кагана⁵. Паводле перыядызацыі, пропанаванай М. Каганам у ягонай праграмной абалульнічай працы “Філософія культуры”, у сусветным⁶ гісторыка-культурным працэсе вылучаюцца наступныя перыяды. Першым па часе быў перыяд пераходу ад біялагічнага ладу жыцця да культурнага, які прывёў да ўзнікнення першабытнай культуры. Часы антычнасці М. Каган далучае да пераходнага перыяду ад першабытнасці да развітай цывілізацыі. Наступны этап, які завяршаецца з пачаткам Рэнесансу, М. Каган харектарызуе як феадальную або Сярэднявечную культуру. Асветніцтва, як новы тип культуры, на думку культуролага, пачынае сваё развіццё з 17 ст. і дасягае культурнай ў 18 ст., каб у пачатку 19 ст. саступіць месца Рамантызму. Услед за ім вылучаецца Пазытывізм, а ў пачатку 20 ст. – Мадэрнізм, які з другой паловы гэтага стагоддзя паступова выціскае Постмадэрнізм⁷. М. Каган падкрэслівае, што часовыя межы ў дадзенай перыядызацыі ўмоўныя, іх канкрэтнагістарычны змест з'яўляецца ідывідуальным для кожнага народа, кожнай краіны і рэгіёна. Апрача таго, асобныя з названых ім этапаў у развіцці культуры не былі агульнымі для ўсіх культур, у прыватнасці, на ягоную думку, расейская культура не дазвала Рэнесансу.

Перыядызацыя, пропанаваная М. Каганам, як падаецца, можа быць прынятая для харектарыстыкі гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх землях. Але, безумоўна, яна патрабуе адаптацыі. На працягу стагоддзяў Беларусь развівалася

⁴ Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мінск, 1980.

⁵ Каган М.С. Філософія культуры. Санкт-Петербург, 1998; Мыльников А.С. Основы исторической типологии культуры. Ленинград, 1979 і інш.

⁶ У дадзеным выпадку мова ідзе толькі пра єўрапейскую цывілізацыю, да якой традыцыйна далучаюць і краіны Паўночнай Амерыкі, або, па выразу Валянчіна Акудовіча аб “юда-хрысціянскім свеце” (Акудовіч В. Уводзіны ў новую літаратурную ситуацыю. Лекцыі для беларускага калегіума // Фрагменты. 1999. № 3-4. С. 214.)

ў межах єўрапейскай цывілізацыі і пражыла ў гісторыі сваёй культуры ўсе тыпы культуры, харэктэрныя для єўрапейскага рэгіёну. Адметнасцю гісторыка-культурнага працэсу тут была адносная запозненасць асобных гісторыка-культурных з'яваў або іх невыразнасць. Харэктэрным прыкладам гэтага з'яўляеца эпоха Асветніцтва, якая стала дамінуючай толькі ў другой палове 18 ст., а таксама Рамантызм, які шчыльна пераплётуся на беларускіх землях з іншымі ідэйна-стылевымі накірункамі і плынямі. Тыпы культуры, прапанаваныя ў перыядызацыі М.Кагана, маюць у гісторыі культуры Беларусі наступную прыблізную “храналагічную пратіску”. Першбытная культура (ад з'яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі да 8-9 ст.); Сярэднявечная культура (8-9 – 15 ст.); Культура Рэнесансу (канец 15 – пачатак 17 ст.); Асветніцтва (другая палова 18 – 1820-я г.); Рамантызм (1820-я – 1840-я г.); Пазітыўізм (1840-я – пачагак 20 ст.); Мадэрнізм (канец 19 ст. – 1980-я г.); Постмадэрнізм (сярэдзіна 1980-х г. – сучаснасць).

У гісторыі культуры Беларусі былі перыяды, калі з-за знешне- і ўнутрыпалітычных абставінай яна “выпадала” з агульнай схемы гісторыка-культурнага працэсу, прапанаванай М.Каганам. Гэта, найперш, перыяд паміж Рэнесансам і Асветніцтвам. Асаблівасці гэтага перыяду, на маю думку, былі звязаны, найперш, з сітуацыяй, якая склалася ў сацыяльна-эканамічным жыцці беларускіх земляў. Шматлікія войны, найперш, разбуральная вайна другой паловы 17 ст., прывялі да занядпу гарадоў і, як вынік, гарадской культуры. Асветніцтва, якое ў Заходній Еўропе мела сваім падмуркам менавіта бюргерскую субкультуру, культуру трэцяга саслоўя, тут не знаходзіла свайго апрышча. Можна ўзгадаць толькі некаторыя, асобныя праявы гэтай плыні, якія выступалі нават не як тэндэнцыя, а толькі як асобны элемент ці знак. М.Багушка акрэслівае дадзены тып культуры як сармацкую культуру⁷, якая па сваёй інстытуцыянальнай пабудове, стваральніках, структуры, зместу, месцы і ролі ў соцыюме моцна адрознівалася ад культуры эпохі Асветніцтва. Генетычна яно была звязана з Рэнесансам, а тыпалагічна – з сярэднявеччам і Рамантызмам⁸. Паняцце Сармацкай культуры, як асобнага тыпу культуры, добра распрацаванае польскімі навукоўцамі, можа, на маю думку, быць выкарыстана і нашай гісторыка-культурнай навукай. Пакуль што тэрмін “культура эпохі барока”, які выкарыстоўваецца і айчыннымі гісторыкамі культуры, і за межнымі (у першую чаргу, суседнімі – расейскімі і польскімі), пазначае дадзены перыяд толькі як пераходны, які не меў свайго адметнага ідэйнага аблічча. Пэўна, павінны весціся тэрміналагічныя напрацоўкі, каб зрабіць адэкватнае дадзенаму перыяду вызначэнне.

Безумоўна, асобнага разгляду патрабуюць часы, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад СССР. Адкрытым застаецца пакуль што пытанне, ці можна культу-

⁷ Каган М.С. Філософія культуры. С. 331-336.

⁸ Bogucka M. The lost world of Sarmatian. Warszawa, 1997.

⁹ Софронова Л.А. Липатов А.В. Барокко и проблемы истории славянских литератур и искусства // Барокко в славянских культурах. Москва, 1982. С. 3.

ру савецкай Беларусі акрэсліваць як тып культуры эпохі мадэрнізма ці постмадэрнізма, ці гэта праявы нейкага асобнага тыпу культуры. Вырашыць гэтае пытанне ў дадзенай працы немагчыма, і, пэўна, яшчэ доўгі час яно будзе выклікаць дыскусію. Згаданы ўжо В.Акудовіч, напрыклад, прыходзіць да высновы, што праявы мадэрну ў беларускай літаратуре можна навіраць ужо напачатку 20 ст., і лічыць, што з пэўнымі допускамі да мадэрнавай літаратуры можна аднесці сацыялістычны рэалізм. Аднак канчаткова вырашыць гэтае пытанне адносна беларускай літаратуры ён не бярэцца. На ягоную думку, 1985 г. – амаль адзіная і рэдкая для гісторыі нашай літаратуры дакладная датазмены ідэйна-стылевай плыні. Новыя палітычныя ўмовы выклікалі бурлівы рост постмадэрнізма на постсавецкай прасторы¹⁰.

Перыядызацыя гісторыі культуры, у тым ліку, культуры Беларусі, можа ўзяць за асноўныя крытэрый і больш універсальныя падзеі ў інтэлектуальным развіції чалавецтва. Адным з варыянтаў такога падыходу можа быць эвалюцыя сродкаў захавання і перадачы інфармацыі – ад узінкнення пісьмовых крыніц да з'яўлення электронных сродкаў і інш. Але прынцыповымі застаюцца некаторыя моманты, якія павінны прысутнічаць у любой перыядызацыі гісторыі культуры. Гэта, найперш, неабходнасць стаўлення да гісторыі культуры як да асобнай галіны чалавечай дзейнасці, хоць і звязанай з эканомікай, палітыкай, сацыяльнімі працэсамі, але маючай уласную логіку развіцця і перыядызацыю. Апрача таго, неабходна ўлічваць асаблівасці гісторыка-культурнага працэсу. Культура схільна да эвалюцыйнага развіцця, рэвалюцыі ў ёй – з'явы ўнікальныя. Таму заканамерным з'яўляецца адсутнасць у ёй сцісла вызначаных межаў. Асобныя культурныя плыні часта пераплітаюцца, сустынуюць побач на адным адразку часу. Таму, напрыклад, эпоху Рэнесанса мы пазначаем канцом 15 – пачаткам 17 ст., а эпоху барока – канцом 16 – сярэдзінай 18 ст.

Пры напісанні падручнікаў і абагульняючых прац па гісторыі Беларусі неабходна, каб улічваліся не толькі падыходы да перыядызацыі сацыяльна-еканамічнай і палітычнай гісторыі, але і прынцыпы перыядызацыі гісторыі культуры.

Пытаніда С.Куль-Сяль верставай

Андрэй Кіштымаў (Менск): Существует проблема, которую можно назвать тиражированием культуры, то есть тиражированием культурных явлений. Как она соотносится с Вашей периодизацией истории культуры?

Алесь Смалянчук (Гародня): Што Вы наогул лічыце культурай? Перш чым пачынаць перыядызацыю трэбагэта вырашыць, бо Вы і палітычнае жыщё лічыце часткай культуры.

¹⁰ В.Акудовіч. Уводзіны ў новую літаратуру сітуацыю. Лекцыі для беларускага калегіума // Фра гмэнты. 1999. № 3-4.

Адказы С.Куль-Сяльверставай

Адказ А.Кіштымаву: Я, дарэчы, хацела ўзгадаць пра гэтаў дакладзе. Справа ў тым, што можна зрабіць яшчэ адну перыядызацыю, якая ў далейшым, як мне падаеца, можа быць асноўнай, можа быць той, на якую пакладзеца ўся гісторыя культуры. Гэта перыядызацыя гісторыі культуры будзе зыходзіць са сродкай захавання, тыражыравання, трансляцыі, рэпрадуцыравання інфармацыі.

Адказ А.Смаленчуку: Што такое культура? Я лічу, што гэта найперш інфармацыя. Ёсьць шмат азначэнняў культуры, але інфармацыя – гэта сукупнасць усяго таго, чым валодае чалавечасць грамадства. Гэта веды эканамічныя, веды аб стварэнні нейкай прылады працы, веды з вобласці маралі і г.д. На аснове такой дэфініцыі можна зрабіць наступную перыядызацыю: вынаходніцтва пісьма, як сродка захавання, перадачы інфармацыі – гэта адзін узровень. Потым, кнігадрукаванне – гэта другі перыяд. І трэці – сучасны – кампютарызацыя, СМІ і г.д.

Проблема тыражыравання культуры мае таксама этнічны аспект, калі адбываеца сутыкненне розных культурыў. Мы ідзем да таго, што ў нас ствараеца адзінае культурнае поле. Адбываеца размыванне межаў сацыяльных, этнічных, якіх заўгодна. Для сучаснага маладога чалавека нармальна карыстацца двумя мовамі, скажам, англійскай і беларускай. Часы Рэнесансу (першадрук Скарыны ў Празе) – пачатак гэтага працэсу. Для Скарыны нармальным было паехаць у Прагу, таму, што там былі лепшыя ўмовы для друку. А, напрыклад, Бернардоні нармальна было будаваць У Нясвіжы, таму што там добра плацілі. Размыванне гэтых межаў абазначылася яшчэ тады. Культура асіміліруеца, уносіцца іншыя культурны ўплыў, становіцца ён іншародным целам ці прыжываеца – гэта ўжо спрэвы кожнай культуры, кожнага асяроддзя.

Культура і палітыка. Культура – гэта таксама палітыка, або яна можа стаць палітыкай. Палітыка можа стаць культурай, калі мы гаворым пра палітычную культуру. Безумоўна, у беларускай гісторыі палітыка так ці інакш уплывала на культуру, але і культура ўплывала на палітыку. Культурны ўзровень палітычных дзеячоў акрэслівае палітыку, якую яны праводзілі. Тут працэс узаемазвязаны і, напрыклад, забарона беларускай мовы ці закрыццё беларускіх школ між іншымі паказвае ўзровень культуры людзей, якія гэтаробяць.

Рэпліка-пытанне А.Кіштымава: Как соотносятся между собой периодизация политической истории и периодизация культуры?

Адказ А.Кіштымаву: У працах па гісторыі культуры я буду выкарыстоўваць сваю перыядызацыю, а вы – сваю. Але калі ў нас будзе перасячэнне, давайце будзем дамаўляцца і шукаць нейкі кампроміс. Я пакуль яго не бачу. Калі па-ранейшым культура будзе выкладацца як факультатыў, то на першым месцы застанецца перыядызацыя палітычная. А калі, наадварот, на факультатыў паставіцца гісторыя палітычная, то вы ўжо вымушаны будзеце выдзяляць эпоху Рэнесансу, Асветніцтва і г.д. Напрыклад, у часы Асветніцтва адбыліся падзелы Рэчы Паспалітай.

Рэпліка Алега Латышонка (Беласток): Святлана Сяльверстава спярша калала пра перыядызацыю палітычнай гісторыі, пасля пра культуру, пасля стала падкрэсліваць, што гэта практычна адно і тое. І мне здаецца, што неабавязкова супрацьстаўляць сабе тыя перыядызацыі. Нават да той перыядызацыі, якую яна прадставіла сёння, можна вельмі свабодна дапасаваць палітычную гісторыю. Існуючая палітычная перыядызацыя гісторыі Вялікага Княства, Рэчы Паспалітай, Расей схематычна не адпавядае беларускай рэальнасці, гістарычным рэаліям. Гэта штамп, з якім даўно трэба развітацца. І, думаю, што палітычная гісторыя ніяк не пярэзыць перыядызацыі культуры.

Святлана Куль-Сяльверстава: Цікава пабачыць, як у нашых суседзяў выглядае перыядызацыя гісторыі культуры. Напрыклад, у палякіў даследчыкі гісторыі культуры карыстаюцца мастацтвазнаўчай перыядызацыяй. У іх таксама няма вызначанай перыядызацыі, якой усе прытырмліваюцца.

У расейскай гісторыі культуры сітуацыя таксама падобная да нашай. Гэта агульнаеўрапейская з'ява. Няма пакуль еўрапейскай перыядызацыі гісторыі культуры. І я думаю, калі мы ў гэтым накірунку зробім прафыў, то будзе вельмі добра.

*Сяялана Марозава (Гародня),
кандыдат гісторычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ*

Да пытання пра перыядызацыю канфесійнай гісторыі Беларусі

Тэндэнцыя замоўчвання ды ігнаравання ролі канфесійнага фактару ў жыцці грамадства, якая мела месца сем савецкіх дзесяцігоддзяў, змянілася ў канцы 20 ст. узмоцненай увагай да царкоўна-рэлігійнай гісторыі, без якой – і гэта стала відавочна – немагчыма адэкватна зразумець культуру нашай краіны, менталітэт беларускага народу, увесь гісторычны працэс ды і сённяшнія нацыянальна-рэлігійныя рэаліі Беларусі. Гэта ставіць задачу, побач з правядзеннем факталаґічных даследаванняў, распрацоўкі перыядызацыі як адной з формаў колькаснага і якаснага вызначэння гісторыка-канфесійнага развіцця Беларусі. Айчынная гісторыяграфія яшчэ не дала цэласнай універсальнай перыядызацыі канфесійнай гісторыі, якая дазваляла б убачыць спецыфіку кожнага з этапаў гісторычнага шляху, пройдзенага нашым народам ад старажытнасці, у кантэксце ўсходнеславянскай і ўсходнееврапейскай гісторыі. Ды й абагульняючыя працы беларускіх аўтараў па айчынай канфесійнай гісторыі толькі пачынаюць з'яўляцца¹.

Стварыць такую універсальную перыядызацыю – справа няпростая, асабліва калі ўлічыць гісторычную поліканфесійнасць беларусаў. У залежнасці ад крытэрия, пакладзенага ў аснову дзялення канфесійнай гісторыі Беларусі на храналаґічныя пласты, а крытэрый вынікае з задач, якія павінны быць вырашаны, перыядызацыя будзе выглядаць па-рознаму. Справа ў выбары найбольш істотнага крытэрия, які б даваў магчымасць убачыць своеасаблівасць кожнага перыяду, усебакова ўлічваў змены ў грамадстве. Але знайсці такі універсальны крытэрый нялёгка. Трэба мець на ўвазе і тое, што палітычны фактар звычайна аказваўся мацнейшым за канфесійны. Больш таго, не заўсёды ўдаецца з дакладнасцю да году, а то і дзесяцігоддзя акрэсліць храналаґічныя цэзуры этна-культурна-канфесійных працэсаў. Часам рознанакіраваныя з'явы і працэсы канфесійнага характару працякаюць сінхронна і накладаюцца адні на другі.

У аснову падзелу павінны быць пакладзены такія факты і падзеі, якія выклікалі найбольш глыбокія перамены не толькі ва ўласна царкоўна-рэлігійнай сферы, але і ў іншых сферах жыцця: сацыяльнай, культурнай, нацыянальнай, палітычнай, і вызначылі далейшы лёс народу. Несумненна, што падзеямі першападраднага значэння ў гэтым плане былі прыняцце хрысціянства, Крэўская унія, Берасцейская царкоўная унія. Мы б дадалі да канфесійных падзеяў першай велічыні, яшчэ недацэнені даследчыкамі Полацкі сабор 12 лютага 1839 г., пасля якога 1,5 млн. беларускіх уніятаў былі перамісаны ў праваслаўе. Беларусь да

¹ Канфесіі на Беларусі (ка нец XVIII-XX ст.) / В.В.Грыгор'ева, У.М.Завальнюк, У.І.Навіцкі, А.М.Філатава; Навук. рэд. У.І.Навіцкі. Мінск, 1998.

таго не ведала такой беспрэцэдэнтнай па масавасці аднаактнай перамены веры яе насельнікамі, якая суправаджалася грандыёзнай пераробкай свядомасці і спосабу жыцця людзей.

Найбольш агульная перыядызацыя канфесійнай гісторыі Беларусі выглядае наступным чынам:

- да канца 10 ст. – Беларусь паганская;
- другое тысячагоддзе – хрысціянская;
- 20 ст. – агэстычная.
- мяжа 2 – 3 тыс.– разглійны “рэнесанс”.

Яшчэ на пераломе 80 – 90-х г. наша краіна ўяўляла сабой нібыта чисты аркуш паперы, на якім розныя канфесіі спішаліся пазначыць свае кананічныя тэрыторыі. Гэты працэс працягваецца. Але масавага вяртання да рэлігіі не адбылося. Далі сябе знаць дзесяцігоддзі атэізацыі, а таксама развіццё навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Гісторыкаў, зразумела, больш цікавіць хрысціянская гісторыя Беларусі ці гісторыя апошняга тысячагоддзя. Тут трэба агаварыць шэраг момантаў. Па-першае, хрысціянства было прынята на нашай зямлі, яшчэ не падзеленым афіцыйна на два адгалінаванні. Па-другое, канец 10 ст. (афіцыйная дата – 998 г.) – гэтатолькі пачатак яго распаўсюджвання, а ідэалагічную перамогу над язычніцтвам яно атрымлівае толькі ў 12 ст., доказам чаму з’яўляецца масавае будаўніцтва ў гэтым стагоддзі праваслаўных храмаў на Беларусі. Аднак язычніцкія перажыткі захоўваліся і ў наступныя стагоддзі, а некаторыя дажылі і да нашага часу (напрыклад, у выглядзе гукання вясны, купалля, дажынак і г.д.).

У перыядызацыі хрысціянскай гісторыі Беларусі 12 ст. – перамога праваслаўя, 14 ст. – пачатак распаўсюджвання каталіцтва, 16 ст. – стварэнне уніяцтва. Кідаецца ў очы частотнасць у два стагоддзі – такі тэрмін прайшоў ад усталявання дамінаціі на Беларусі хрысціянства ўсходняга ўзору да пачатку ўвядзення заходняга хрысціянства, а яшчэ праз два вякі прадпрымаецца спроба іх сінтэзу, якой была Берасцейская царкоўная унія 1596 г.

На канец 20 ст. прыпаў шэраг буйных царкоўных гадавін, з двумі і нават трымі нулямі: 400-годдзе Берасцейской унії, 1000-годдзе Полацкай епархii, 2000-годзе хрысціянства інш. З улікам пістарычнай ретраспектывы Ігар Аржакоўскі пропанаваў дзяліць канфесіі на Беларусі на гісторычна традыцыйныя – тыя, якія аказалі вызначальны ўплыў на развіццё духоўнасці і культуры народаў, што яе насяляюць, на фармаванне яедзяржаўнасці і якія склалі частку яе гісторычнай, духоўнай і культурнай спадчыны, і нетрадыцыйныя. Да першых ён адносіць праваслаўе, рымска-каталіцызм, іудаізм і мусульманства, адзначыўшы, што нашадзяржава заканадаўчымі ўстанаўленнямі аддала перавагу на карысць гісторычна традыцыйных канфесій².

² Оржеховский И.В. Церковь и государство в современной Беларуси // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3. 1996. № 3. С. 11, 14.

Унутры гісторыі кожнай з хрысціянскай канфесіі на Беларусі існуе свая перыядызацыя. Праваслаўе нядайна пачало адлік другога тысячагоддзя сваёй гісторыі, у межах якой выразна вылучаюцца наступныя перыяды:

- З канца 10 ст. (992 г.) – пачатак хрысціянізацыі Беларусі, перамога праваслаўя над язычніцтвам (12 ст) і яго манапольнае панаванне да заключэння Крэўскай уніі.
- З 1385 г. – праваслаўная царква вымушанадзяліць сваю кананічную тэрыторыю з заходнім хрысціянствам, але да Люблінскай уніі захоўвае моцныя пазіцыі.
- У 16 ст. янаведваётры моцныя ўдары, якія ёй нанеслі Рэфармацыя, Контррэфармацыя і Берацейская унія. У другой палове 17-га стагоддзя беларуска-ўкраінскай праваслаўной царкве апынулася ў стане крызісу. У абстаноўцы міжканфесійнага супрацьстаяння апошній трэці 16 – сярэдзіны 17 ст. яна вяла барацьбу за выжыванне, стала ў апазіцыю да дзяржавных уладаў Рэчы Паспалітай і неаднойчы голасназаяўляла пра сябе (антрыйніцкая і антыкаталіцкая барацьба, літаратурная палеміка, саюз з пратэстантамі 1599 г., выступленні 1619 г. у Магілёве і 1623 г. у Вільні, аднаўленне праваслаўной іерархіі ў 1620 г. і яе прызнанне вярхоўнай уладай у 1633 г. пад пагрозай зрыву элекцыйнага сойму праваслаўной шляхтай, казацка-селянская вайна пад кіраўніцтвам Б. Хмяльніцкага).
- Апошняя трэць 17 – канец 18 ст. – рэзкае звужэнне сферы ўплыву праваслаўя, спробы яго поўнага выцяснення з канфесійнай прасторы Беларусі. Але, нягледзячы на моцныя ўзрушэнні і ўсю юспрыяльную ў Рэчы Паспалітай абстаноўку, яно збераглося, пакуль змена палітычных абставін не забяспечыла яго далейшае існаванне.
- Канец 18 – пачатак 20 ст. – ператварэнне праваслаўя з рэлігіі цярпімай у пануючую, пашырэнне і ўмацаванне пазіцыі, у тым ліку коштам уніяту і католікаў, і яго дамінаванне ў духоўнай сферы ў апошній трэці 19 – пачатку 20 ст., пакуль маніфест 17 кастрычніка 1905 г., які гарантаваў свабоду веравызнання, не ўверг праваслаўную царкву заходніх губерняў Рассейскай імперыі ў крызіс – тыя уніяты і католікі ды іх нашчадкі, якія былі прымусова пераведзены ў праваслаўе, тысячамі пачалі кідаць яго.

Яшчэ большай бядой, ды й не толькі для праваслаўной царквы, абыяруўся большавіцкі пераварот 1917 г.: арышты духовенства, канфіскацыя царкоўнай маёмасці, закрыцце храмаў і манастыроў, знішчэнне культавых будынкаў, масавая атэізацыя насельніцтва.

У гады Другой сусветнай вайны назіралася ажыўленне царкоўна-рэлігійнага жыцця на акупаванай тэрыторыі Беларусі. У сярэдзіне 40-х – сярэдзіне 80-х г. працягваўся працэс выцяснення рэлігіі з духоўнага жыцця народу. Сёння ў рэлігійна-духоўнай сферы праваслаўная царква займае дамінуючае становішча ў дзяржаве.

З пункту гледжання кананічнай падпарадкованасці і іерархічнай залежнасці праваслаўной царквы Беларусі яе гісторыя падзяляецца на 2 асноўныя перыяды:

- візантыйскі (канец 10 – канец 17 ст.);
- маскоўскі (з 1686 г., калі была паламана традыцыя залежнасці Кіеўскай

мітраполіі ад Царграда-Канстанцінопала, і яна была падпаратаваная створанаму ў 1589 г. Маскоўскуму патрыярхату, з чым канстанцінопальскі патрыярх быў вымушаны згадзіцца).

У гісторыі беларускай праваслаўнай царквы прадпрымаліся неаднаразовыя спробы атрымання незалежнасці ад свайго кіруючага цэнтра. Яны мелі месца ў кожным стагоддзі, акрамя 19. У 1317 г. была створана, а ў 1354 г. адноўлена Літоўская мітраполія³. У 1415 г. сабор епіскапаў у Наваградку абраў без згоды Канстанцінопала і Масквы свайго мітрапаліта – Рыгора Цамблака. Справа ўтым, што пасля спусташэння ў 13 ст. Кіева мангола-татарамі рэзідэнцыя кіеўскага мітрапаліта – вышэйшага кіраўніка праваслаўнай царквы Беларусі і Украіны – была перанесена ва Уладзімір на Клязьме, адтуль – у Москву. З 14 ст. з агульнай візантыйска-славянскай спадчыны Кіеўскай Русі фармуецца нацыянальна адметнае расейскае хрысціянства вакол Масквы і “рускае” (беларускае і ўкраінскае) праваслаўе ў межах Вялікага Княства Літоўскага. У 15 ст. завяршаецца канчатковы падзел праваслаўнай царквы на дзве мітраполіі: Маскоўскую і Літоўскую, кіраўнік апошняй атрымаў тытул мітрапаліта кіеўскага, галіцкага і ўсіх Русі, хоць цэнтр мітраполіі быў перанесены ў Вільню, а мітраполічая рэзідэнцыя – у Наваградак (месцам рэзідэнцыі пазней былі і іншыя гарады ВКЛ). Важны міністэрства на гэтым шляху былі 1415 і 1458 г., калі Москва ўпершыню без санкцыі і патрыярха абраала сабе мітраполіта ў сувязі з падзеннем прэстыжу Канстанцінопала пасля яго захопу туркамі ў 1453 г. і недаверам да патрыярха пасля заключэння Фларэнційскай уніі 1439 г.

У 80 – 90-я г. 16 ст. назіраецца тэндэнцыя выходу ўсходнеславянскіх земляў з-пад іерархічнай залежнасці ад Канстанцінопала. Москва пры гэтым стварае ў 1589 г. уласны патрыярхат, а кіраўніцтва Кіеўскай мітраполіі паводле Берасцейскай уніі 1596 г. прызнае над сабой вярхоўную ўладу папы рымскага. У сувязі з крызісам патрыярхату ў вышэйшых духоўных і свецкіх колах ВКЛ у канцы 16 ст. абміркоўваецца пытанне аб пераносе рэзідэнцыі патрыярха на тэрыторыю сваёй дзяржавы. Абміркоўвалася месцам рэзідэнцыі: Львоў, Вільня, Наваградак.

У 20 – 60-я г. 17 ст. неаднаразова з'яўляўся праект стварэння ўласнага, Кіеўскага патрыярхату, агульнага для уніятаў і праваслаўных. На пасаду патрыярха меркавалася абраць буйнага царкоўнага, грамадскага і культурнага дзеяча Пятра Магілу. На гэты контракт вяліся уніяцка-праваслаўныя перамовы на вышэйшым узроўні. Заснаванне новага цэнтра хрысціянства дало б Кіеўскай мітраполіі надзвычай шырокіямагчымасці самастойнага развіцця і ўзвышіла б прэстыж ВКЛ сярод краінаў Еўропы. Але гэты грандыёзны план натыкнуўся на варожыя адносіны рымскага панціфіка, не жадаўшага ўласнымі рукамі ствараць царкоўную арганізацыю з шырокімі суверэннымі правамі, якая з часам

³ Мартос А. Бела русь в исторической государственной и церковной жизни. Минск, 1990. С. 88, 93.

магла не толькі выйсці з-пад яго кантролю, але і прад'явіць прэтэнзіі на роўнасць з папствам. Праект патрыярхату для ВКЛ не выклікаў сімпатый у польскага карала, які не жадаў умацавання княства, супя речыў інтарэсам Москвы і Канстанцінопалія і, урэшце, не быў зразуметы і падтрыманы праваслаўны мі сваёй дзяржавы, якія паглядалі болей у бок Москвы. Аддаленая гісторычныя перспектывы і значэнне гэтага праекту для кансалідацыі беларускага і ўкраінскага народаў усвядомілі толькі лічаныя асобы таго часу. Недараўальна ўпусціўшы ў 17 ст. свой гісторычны шанец, беларуская царква ўжо ні колі болей не была здольнай узвысіцца да пастаноўкі такога роду пытання.

На Вялікім сойме Рэчы Паспалітай 1788 – 1792 г. была прынята канстытуцыя, якая устанаўлівала адміністрацыйную і кананічную незалежнасць праваслаўнай іерархіі дзяржавы ад маскоўскага патрыярха і прадугледжвала аднаўленне непа-срэдных сувязяў з Канстанцінопальскім патрыярхатам. Другі падзел Рэчы Паспалітай перакрэсліў гэтую царкоўную рэформу.

Спрабы стварэння аўтакефальтай праваслаўнай царквы прадпрымаліся і ў 20 ст., у тым ліку ў Заходній Беларусі, у гады другой сусветнай вайны.

Каталіцтва на Беларусі сягнула ў 7 стагоддзе сваёй гісторыі (ад заключэння Крэўскай уніі), калі не лічыць эпізадычных спробы распаўсюджвання хрысціянства заходняга ўзору ў пачатку 11 ст. тураўскім князем Святаполкам у сваёй зямлі і прынялае каталіцтва вялікім князем літоўскім Міндоўгам ў 1252(1253) г., пасля чаго, як сцвярджаецца, у Наваградку нібыта з'явіўся першы на тэрыторыі Беларусі касцёл. У 1260 г. Міндоўг кінуў каталіцтва і вярнуўся ў сваю пагансскую веру. Зайважана: першыя вялікія літоўскія князі мянялі веру ў залежнасці ад палітычнай кан'юнктуры.

У 1387 г. у ВКЛ было створана першае каталіцкае біскупства – Віленскае, духоўная ўлада якога ахапіла амаль усю Беларусь, і 7 каталіцкіх парафій, у тым ліку тры – на тэрыторыі Беларусі: у Крэве (цяпер Смаргонскі раён), Абольцах (Талачынскі раён), Гайне (Лагойскі раён). Спачатку епархія падпарадкоўвалася папе, з 1415 г. – прымасу польскай каталіцкай царквы – архіепіскапу гнезненскаму. У канцы 14 ст. у ВКЛ існавалі 12 касцёлаў, з іх 6 – на Беларусі (у Быстрыцы, Гародні, Лідзе, Наваградку і інш.), у 1430 г. – 27 кацёлаў, у тым ліку 12 – на Беларусі. У 14 – 15 ст. былі заснаваны ўсяго 4 каталіцкія біскупствы: акрамя Віленскага, Кіеўскага, Луцкага (у яго ўваходзіла і Берасцейская зямля), Жмудскага.

Ад Крэва да Любліна (1385 – 1569 г.) каталіцкі касцёл пры падтрымцы вялікіх князёў літоўскіх і феадалаў-католікаў замацаваўся на сучасных паўночна-захадніх беларускіх землях і ў Літве. За 1387 – 1550 г. на тэрыторыі Віленскай епархіі было заснавана 259 касцёлаў, у тым ліку 176 – на беларускіх землях. Касцёлы размяшчаліся пераважна на заходзе Беларусі па лініі Браслаў-Вілейка-Менск-Нясвіж-Пінск, на ўсход ад яе былі толькі ў Полацку, Віцебску, Абольцах і Слуцку. У сярэдзіне 16 ст. 19 каталіцкіх парафій існавалі ў Гарадзенскім павеце, 20 – у Наваг-

радскім, 16 – у Менскім, 15 – у Ваўкаўскім, 7 – у Слонімскім павеце⁴. Гэтая сіла раз гарнула актыўную дзеянасць па акаталічванню язычнікаў-балтаў, а таксама праваслаўнага насельніцтва Беларусі. Яна прыўносіла ў ВКЛ элементы польскай і пераважна заходнегерманскай культуры.

З заключэннем Люблінскай уніі пачынаецца другі этап каталіцкай экспансіі на Беларусі, завяршэнне якога мы прапаноўваем датаваць не падзеламі Рэчы Паспалітай, але першай чвэрцю (ці нават першай трэццю) 19 ст. – многія аўтары слушна адзначаюць, што ў часы Расейскай імперыі (да задушэння паўстання 1830 - 1831 г.) акаталічванне беларусаў і спадарожная ёй паланізацыя набылі большы размах, чым за два стагоддзі (1569 – 1772/1795) знаходжання Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай.

У межах гэтага перыяду адбываюцца Рэфармацыя і Контррэфармацыя. У 16 ст. усходніе і заходніе хрысціянства напаткаюць крызіс. У каталіцтве ён праявіўся ў выглядзе Рэфармацыі, у праваслаўі – ерэтычных рухаў. Берасцейская унія 1596 г. – гэта таксама вынік крызісу беларуска-ўкраінскай праваслаўнай царквы. У перыядызацыю гісторыі каталіцкай царквы на Беларусі лагічна ўклініваецца гісторыя пратэстантызму. У параўнанні з ужо стаўшымі на той час традыцыйнымі праваслаўнай і каталіцкай канфесіямі ён нядоўгавіраў у ВКЛ і хваляваў розумы інтэлектуальнай і палітычнай эліты дзяржавы. Выдзяляюцца наступныя яго перыяды:

- 1553 – 1570 г. – з часу ўзнікнення першых пратэстанцкіх абшчынай да з'яўлення езуітаў у ВКЛ. Гэта час узнікнення і хуткага развіцця руху, які неўзабаве дасягае апагея.
- 1570 – 1596 г. – да заключэння Берасцейскай уніі. Нагэтым этапе ў складнічаецца грамадска-палітычнае жыццё, нарастоюць контррэфармацыйныя тэндэнцыі, умацоўваюцца пазіцыі каталіцкай царквы ў ВКЛ і ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Звужаецца сацыяльная база Рэфармацыі. Адбываецца масавы пераход шляхты, якая раней падтрымлівала яе, у каталіцтва.
- 1596 г. – сярэдзіна 17 ст. – крызіс руху, выкліканы наступленнем контррэфармацыі, унутранымі супяречнасцямі, расколам сярод пратэстантаў, звужэннем сацыяльной базы.
- Другая палова 17 ст. – рэфармацыйны рух на Беларусі згас. Засталася народжаная ім пратэстанцкая царква, роля якой ў духоўным і грамадска-палітычным жыцці сталася мізернай⁵, і прыкладна 1 % пратэстантаў у канфесійнай структуре насельніцтва Беларусі ў 18 – 20 ст.

Умоўнай датай пачатку Контррэфармацыі ў ВКЛ, якая ахапіла рэлігію, палітыку, ідеалогію, культуру і мела на мэце рэстаўрацыю пазіцый, страчаных каталіцтвам у перыяд Рэфармацыі, лічыца прыбыццё езуітаў у Вільню ў 1569 г. Завяр-

⁴ Францішак Скарна і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мінск, 1988. С. 358.

⁵ Іванова Л.С. Рэфармацыя на Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. // Актуальная пытанні гісторыі Беларусі. Мінск, 1999. С. 72-83.

шэнне Контррэфармацыі храналагічна дакладна не акрэслена – яго датуюць другой паловай, канцом 17 ст., а некаторыя даводзяць і да пачатку 18 ст.

Хацелася бы звярнуць увагу таксама і на новы змест, які ўкладвае найноўшая еўрапейская гісторыяграфія ў паняцце “Контррэфармашыя”, разглядаючы яе не толькі як сістэму рэпрэсійных мераў, але як рэлігійна-культурны пераварот, якому Еўропа 16 ст. у аднолькавай з Рэфармацыяй меры абавязана сваім духоўна-культурным абаўленнем. Паралельна з Контррэфармацыяй адбывалася каталіцкая рэформа, праводзячы якую, каталіцкі Захад знайшоў у сабе дастаткова сілаў і гнуткасці, каб пераадолець рэфармацыйны крызіс – эпоху сваёй часовай слабасці і занядобу, каб рэарганізавацца, умацавацца і, апынуўшыся ў зеніце сваёй велічы, даць прыцягальны прыклад духоўнага ўздыму.

З падзеламі Рэчы Паспалітай каталіцтва пераўвярала з рэлігіі пануючай у цярпімую. У 19 – пачатку 20 ст. праводзіцца дзяржаўная палітыка яго абмежавання і выпяцнення. Пасля каstryчніцкага маніфеста 1905 г., вырванага празоўнымі ў царызма ў ходзе першай расейскай рэвалюцыі, касцёл папоўніў свае шрагі за юшт новаправаслаўных, незадаволеных сваім прымусовым веравызнаным станам.

У савецкія часы каталіцызм выклікаў асаблівую падазронасць у савецкапартыйных структураў, бо арыентаваўся на Ватыкан – ідэалагічную і палітычную альтэрнатыву савецкай сістэмы.

З пачаткам перабудовы каталіцкая царква разгарнула актыўную дзеянасць на Беларусі. Рэлігійна яна арыентуе беларусаў на каталіцкі Захад, палітычна і культурна – на Польшчу, хоць існуе тэндэнцыя улічыць нацыянальныя асаблівасці беларускага народу. Варты адзначыць і тое, што з часоў Круўскай уніі больш моцныя пазіцыі касцёл меў на заходзе Беларусі.

Самае “маладое” з хрысціянскіх веравызнанняў па часу з’яўлення на Беларусі – уніяцтва (афіцыйная назва ў 20 ст. – грэка-каталіцтва), хоць некаторыя схільныя выводзіць яго вытокі з непадзеленага яшчэ хрысціянства. Вось ужо чатыры стагоддзі уніяцкая (грэка-каталіцкая) царква з’яўляецца важным фактам грамадска-палітычнага духоўна-культурнага жыцця беларускіх і ўкраінскіх земляў. У яе гісторыі на Беларусі выразнавылучаючыя наступныя храналагічныя пласты:

- 1590 – 1595 г. – на саборах, нарадах і перамовах, у розных пасланавах і палемічнай літаратуре выкryшталёўваліся змест і аблічча інтэгральнай версіі хрысціянства, акрэсліваліся патрабаванні да дзяржаўных уладаў Рэчы Паспалітай і Ватыкану, пры ўмове выканання якіх кірауніцтва праваслаўнай царквы згаджалася прыступіць да уніі.
- 1596 – сярэдзіна 17 ст. – арганізацыя афармленне царквы, якое суправаджалася шэрагам выкліканых, галоўным чынам, вонкавымі фактарамі крызісаў (прызначэнне ў 1620 г. праваслаўных іерархаў на занятыя уніятамі кафедры і іх прызнанне дзяржаўной уладай у 1633 г.; забарона дзеянасці царквы акупацыйнай адміністрацыяй ў вайне 1654 – 1667 г.). Для гэтага перыяду ха-

рактэрны моцны антыуніяцкі рух, эпіцентр якога ў сярэдзіне 17 ст. перамяшчаецца на поўдзень, на Украіну.

- Другая палова 17 ст. – 1720 г. – апазіція не змаглаstryмаць з'яўлення і поступу альтэрнатыўнай царквы. Тая вытрывала, нягледзячы на вонкавыя цяжкасці, а ў другой палове 17 ст. фартуна стала паварочваща даяе тварам. Ужо з 1630-х гадоў ідзе паварот у яе бок настроў шляхты, якая да таго часу ў асноўнай сваёй масе адварнулася ад праваслаўя і акаталічылася. Адпадзенне часткі Украіны ў 1667 г., падпрадкаванне ў 1686 г. Маскоўскаму патрыярхату Кіеўскай мітраполіі змянілі адносіны беларуска-ўкраінскага грамадства, урада Рэчы Паспалітай у бок спрыяння уніі, у якой убачылі аснову незалежнасці ад Расей і нейтралізацыі па-маскоўскому з'арыентаванага праваслаўя, якое шукала загранічнай прагэкцыі. Рост унійных настроў у грамадстве, унутраны раскол у праваслаўнай царкве, адыход ад яе шляхты разам са спадам пасля 1667 г. палітычнага значэння казацтва – галоўнага ўнутранага ворага рэлігійнай інгэграфіі – спрыялі павелічэнню ўпльыву уніяцтва на тэрыторыях з перавагай праваслаўнага насельніцтва. Яшчэ нядайна асуджанае напоўнае вынішчэнне, яно ў апошній трэці 17 ст. вырасла колькасна, узмацнілася ўнутрана і на мяжы 17 – 18 ст., нягледзячы на моцнае супрацьдзеянне звонку, стала самай масавай канфесіяй на Беларусі. Стогадовы перыяд гісторыі уніяцкай царквы, пачынаючы ад заключэння Берасцейскай уніі, праз цяжкія войны сэрэдзіны 17 ст., у якіх ставілася пытанне аб яе ўнішчэнні, завяршыўся ў канцы 17 ст. яе істотнай перавагай у грамадска-палітычных адносінах.

У гэты час ідзе нарастаннё ролі заходнегрысьціянскіх элементаў, хоць палітычна скіраванае на Захад уніяцтва па-ранейшаму псіхагогічна было арыентавана на Усход, і ў сувязі з гэтым пачынаеца раздваенне веры.

- 20 – 70-я г. 18 ст. – трывалыя поступніцтва, часова перарваны яшчэ адной спрабай расейскага ўрада яго вынішчэння падчас Паўночнай вайны, працягваўся амаль да канца 18 ст і суправаджаяўся моцным парадзеннем праваслаўных шэрштагаў. У беларускіх паветах ВКЛ, паводле даных Якава Мараша, у 1790 г. $\bar{a}u\bar{e}\bar{i}$ 143 i $\bar{a}\bar{a}\bar{m}\bar{e}\bar{a}\bar{i}$ u, 283 e $\bar{a}\bar{e}\bar{e}\bar{e}\bar{u}$ 31199 $\bar{o}\bar{i}$ Зёзд $\bar{i}\bar{u}\bar{o}\bar{i}$ $\bar{a}\bar{a}\bar{s}$ ⁶. Ад 2/3 да 3/4 усяго беларускага грамадства і, паводле падлікаў Анатоля Грыцкевіча, 80 % сялянства спавядалі ў канцы 18 ст. уніяцтва⁷.

На гэлым этапе адбываасцца ўмацаванне гэтага кульставага іністытута, упарат-
каванне нормаў царкоўнага жыцця і абрадавай практыкі, актывізацыя культурна-
асветнай дзейнасці, паляпшэнне духоўнай адукацыі і інгэнсіўнае нарастанне за-
ходніх запазычанняў, чаму спрыяў Замойскі сабор 1720 г., прызнаны за буйную
царкоўную рэформу. Але сабор унёс у царкву раскол. Адны прынялі замойскія
наватарствы, другія адстойвалі непарушнасць “старыны”. Мяжা заходніх рысці-

⁶ Мараш Я.Н. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века. Минск, 1974. С. 226.

⁷ Грынкевич А.П. Рэлігійна пытгана і зневядання палітыка царызму перад падзеламі Рэчы Паспалітай // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх наукаў. 1973. № 6. С. 63.

янскім запавычанням, якую змаглі паславіць арганізатары уніі ў 1595–1596 г., у 18 ст. былапярайдзеня. У надзеі зберагчы чысціню сваёй рэлігіі пад напорам каталіцкага Захаду (найперш Польшчы) прыхільнікі другой плыні, пры іх шчырым жаданні прымірыць каталіцызм з праваслаўем, пачалі схіляць свае позіркі на Усход, на Москву і Пецярбург, чым закладвалі паасткі ”западно-руссизма” ў сваім асяроддзі.

Канец 18 ст.– 1839 г.– у дзейнасці уніяцкай эліты бачаща троі плыні, якія паставілі царкву перад выбарам паміж духоўнасцю Усходу і Захаду: 1) ”стараўні-яцкая”, якая трымалася карэнняў беларушчыны, шанавалае, пагаджала з польскай культурай і імкнулася павярнуць веру да літургічных першаасноў (І.Літоўскі); 2) на зліццё з рыма-каталіцтвам (базыльяне) і 3) на збліжэнне з праваслаўем (І. Сямашка, В.Лужынскі, А.Зубко, І.Тупальскі), якая, стымулюемая і падтрымліваючая ўрадам, у 30-я г. бярэ верх. Але спроба часткі духовенства зрабіць свою веру самастойнай, незалежнай ад каталіцызму, абагёршыся пры гэтам на Москву і Пецярбург, закончылася трагічна для уніяцтва – замест дапамогі Мікалай I і Блудаў ”санхнул і яго на рэйкі праваслаўя”. У выніку трох татальна-вынішчальных удароў (1780, 1794–1795 і 1839 г.) уніяцкая царква спынілася і сінодальніне на Беларусі.

Далей ідзе 150-гадовы перыяд небыцця уніяцтва, з трохразовай, аднак, у 20 ст. спробай яго адраджэння на Беларусі: у пачатку 20 ст., у 20–30-х г. у Заходній Беларусі (у 1932 г. было зарэгістравана 32 прыходы і 20 тыс. вернікаў⁸)

Мяжы 80–90-х г.– адраджэнне уніяцтва (грэка-каталіцтва). Самы масавы ў 18 – першай трэці 20 ст. на Беларусі культавы інстытут, прадстаўлены сёння 11 зарэгістраванымі абшчынамі і прыкладна трыма тысячамі актыўных вернікаў, як правіла, прадстаўнікамі навуковай і творчай інтэлігенцыі і студэнцкай моладзі⁹.

Прапанаваныя перыядызацыі гісторыі канфесій на Беларусі могуць вар’іравацца ў залежнасці ад задачаў даследчыка і абраных ім крытэрый, а ўнутры вылучаных этапоў – пры больш дэтальным разглядзе – падзяляцца на больш дробныя перыяды.

Звяртае на сябе ўвагу насычанасць 16 ст. лёсаноснымі царкоўна-рэлігійнымі падзеямі. Беларусам, якія да сярэдзіны гэтагастагодзя, здавалася, былі народам двух асноўных хрысціянскіх канфесій, яно прынесла яшчэ дзве новыя версіі хрысціянства: пратэстанцтва і уніяцтва. Масавымі рэлігійнымі канверсіямі вылучаецца 19 ст.

Пры спробе сінтэзаўца вышэйпрапанаваныя перыядызацыі, з улікам такіх крытэрый, як фармаванне арганізацыйных царкоўных структураў і дзяржаўная рэлігійная палітыка, мы атрымліваєм наступную карціну змены суадносінай розных хрысціянскіх плыніяў на Беларусі ў другім тысячагоддзі:

⁸ Мараш Я.Н. Політика Ватыкану и католіческой церкви в Западной Белоруссии (1918–1939). Минск, 1983. С. 15.

⁹ Gajek S., Moskałyk J. Kościoly greckokatolickie w świecie // Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci: Materiały międzynarodowego symposium naukowego. Lublin, 20–21/IX 1995 г. Lublin, 1998. S. 249.

- Канец 10 – канец 14 ст. – распаўсюджанне, фармаванне арганізацыйных структураў і манапольнае панаванне праваслаўя.
- 1385 – 1569 г. – пры захаванні моцных пазіцый праваслаўнай царквой распаўсюджанне каталіцтва. Існаванне раўнавагі паміж гэтымі адгалінаваннямі хрысціянства.
- Сярэдзіна 16 – першая палова 17 – Рэфармацыя, з якой часткова супадае па часе Контррэфармацыя (1569 г. – 17 ст.), што надало тут рэлігійнаму супрацьстаянню асаблівую напружанасць.
На хвалі Контррэфармацыі ствараеца і амаль 2,5 стагодзі функцыянуе, пры гэтым істотна пацясніўшы пазіцыі традыцыйных канфесій, уніяцкая царква (1596 – 1839 г.).
- Канец 18 – пачатак 20 ст. – новае пераразмеркаванне сфераў уплыву: праваслаўе становіцца пануючай верай, каталіцтва і спачатку уніяцтва пераходзяць у разрад цярпімых, але ў 1839 г. ліквідуецца уніяцкая царква, пасля 1863 – 1864 г. адбываеца ўзмоцнены наступ на касцёл. Сацыяльная база каталіцтва, прадстаўленая грамадска актыўным слоем – шляхтай заходніх губерняў, і моцная падтрымка ў асобе ўплывовага папства, якая стала за касцёлам Беларусі, не далі знішчыць апошні, як гэта здарылася з беднай і “хлопскай” уніяцкай царквой. Праваслаўе ў яго расейскай версіі запаланіла духоўную інфраструктуру беларускага грамадства ў 19 – пачатку 20 ст.

Бальшавіцкі рэжым нанёс удар па ўсім канфесіям, якія зараз ад гэтага ўдару апраўляюцца і супернічаюць за сферы ўплыву на Беларусі.

Захар Шыбека (Менск)

доктор гісторычных наукаў, галоўны рэдактар часопісу "Стадчына"

Нацыянальная мадэрнізацыя 19 – 20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы

З проблемай перыядызацыі сучыкаецца кожны гісторык-даследчык, але асобліва актуальнай яна становіцца тады, калі ствараюцца абагульняючыя працы. Вядомыя нам сучасныя дапаможнікі па гісторыі Беларусі напісаны па старых, у лепшым выпадку, па традыцыйных схемах. У шырока распрыражыраваным двухтомніку пад рэдакцыяй Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля з усёй відавочнасцю праплядваюць марксісцкія грамадска-палітычныя фармацыі¹. Не пазбаўлены марксісцкага схематызму і дапаможнік Пятра Чыгрынава², а таксама Івана Коўкея і Эдмунда Ярмусіка³, хоць у іх і назіраецца ўжо пэўнае замацаванне найбольш пашыранай ва ўсім свеце палітычнай перыядызацыі. Вартая звярнуць увагу, што аўтары ўсіх названых выданняў пры перыядызацыі амаль не ўлічваюць нацыянальна-вызваленчы рух. Для іх нават дасягненне нашай краінай суверэннасці не ёсць падставай для выдзялення ў навейшай беларускай гісторыі новага этапу.

У міям падрыхтаваным дадруку дапаможніку па гісторыі Беларусі 19 – 20 ст. у аснову перыядызацыі пакладзены якраз нацыянальна-вызваленчы працэс, а дакладней – змены ў ім. Падзеі новагага навейшага часу пацвярджаюць правамернасць такога выбару. Істотнай рысай двух апошніх стагоддзяў з'яўляецца рост нацыяналізму і фармаванне нацыянальных дзяржаваў. Глабалізацыя і выбух тэратралізму робяць нацыянальныя проблемы і сёння важным фактам гісторычнага развіцця як асобных народаў, так і ўсяго свету. Дык вось, у адпаведнасці з выбранымі крытэрыямі, у гісторыі Беларусі за 200 апошніх гадоў мною выдэлена дзесяцць перыяду. Пры гэтым канцавыя даты гэтых перыядоў вызначаліся не столькі па важнасці саміх дагадаў, колькі па дамінаванню ў іх прамежку пэўнай тэндэнцыі ў фармаванні сучаснай беларускай нацыі.

I. ПЕРЫЯД ПОЛЬСКАЙ ДАМИНАЦІІ І ЛІТОЎСКА-БЕЛАРУСКАГА РЭГІЯНАЛІЗMU. 1795-1830. У той час мясцовая эліта жыла на руінах разбуранай Рэчы Паспалітай, на руінах Вялікага Княства Літоўскага. Для шляхецкага саслоўя разрыв з мінулым успрымаўся як катастрофа. Для іх гэта быў сапраўдны шок.

¹ Гісторыя Беларусі. Пад рэд. Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля. Ч. 1-2. Мінск, 1998.

² Чигринов П.Г. Очерки истории Беларуси. Минск, 2000.

³ Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 2000.

Нарастанне ліцвінскага сепаратызму ў рамках Рэчы Паспалітай, якое назіралася да яе разбораў, у выніку гэтых разбораў прыпынілася. Першай рэакцыяй шляхты было імкненне аднавіць разбураны дом. Пачалася інтэнсіўная паланізацыя беларускіх земляў. На тлериуна і паланізацыі асобныя уніяцкія святары і сябры віленскіх таварыстваў усё ж працягвалі тримацца ідэі адметнасці ліцвінаў ад палякаў. Нягледзячы на выпрабаванні, шляхецкае саслоўе захавала свой рэгіяналізм, закладзены ў складзе Рэчы Паспалітай. Просты народ заставаўся пераважна абыякавым да палітычных пераменаў і дэмантраваў адданасць мяшковай традыцыі.

II. ПЕРЫЯД ПОЛЬСКА-РАСЕЙСКАГА СУПРАЦСТАЯННЯ І ВЫСЛІВАННЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭІ. 1831 – 1863. Паўстанне 1831 г. канчаткова змяніла культурны ландшафт беларускіх земляў. Замест паланізацыі ўзнялася хвала мікалаеўскай русіфікацыі. Праект Міхаіла Каткова (30-я гады) прадугледжваў фармаванне расейскай нацыі з уключэннем у яе жыхароў Беларусі. Такі ж праект фармавання польскай нацыі з уключэннем у яе жыхароў Беларусі мела і Варшава. Разгортвалася барацьба за беларускія душы. Вялізным ударам па беларускай адметнасці стаў перавод уніятаў у праваслаўе (1839 г.). Нашых продкаў адцягвалі ад палякаў, але небяспечна набліжалі да рускіх. Але ў віхуры польска-расейскага супрацьстаяння разуменне беларускай адметнасці ўсё ж узрастала. Расейцы дапамагалі зразумець, што беларусы не палякі, але не былі ў стане даказаць, што беларусы ёсьць расейцы. Такую ж “дагамогу” беларусы мелі і з боку палякаў. Назіралася часовая раўнавага расейскіх і польскіх культурніцкіх сілаў. У такіх умовах дзейнасць Кастуся Каліноўскага, непасрэдна ці ўскосна, але садзейнічала ўзінкенню разуменя неабходнасці змагання за беларускую дзяржаўнасць.

III. ПЕРЫЯД УСТАЛЯВАННЯ РАСЕЙСКАЙ ДАМИНАЦІІ І ЗАРАДЖЭННЯ БЕЛАРУСКАГА РАХУХУ. 1863 – 1904. Палітычнае падпрацаванне Беларусі Расеі ў гэты час істотна папоўнілася падпрацаваннем культурным, а потым і эканамічным. Працэс універсалізацыі і грамадскага жыцця назіраўся тады ва ўсіх єўрапейскіх краінах. Толькі ўшматніцыянальной імперыі, якой была Расея, ён меў ненатуральны характар і мог ажыццяўляцца пераважна гвалтоўнымі метадамі. Але нават у змрочнай атмасферы русіфікацыі беларусы не толькі тэрэтычна абурнуцівалі ідэалы самастойнага палітычнага жыцця (маеща на ўвазе дзейнасць “гоманаўцаў”), але і распачалі палітычнае змаганне за гэтае жыццё (дзейнасць БСГ). Русіфікацыя не спыніла стаўленне беларускай нацыі. Праз расейскую мову пашыралася асветніцтва. Інтэнсіўна вывучаўся гісторыя і культура краю. Навуковыя даследаванні толькі пераконвалі ў адметнасці беларусаў, якія, урэшце, і набылі ў канцы 19 ст. уласны саманазоў. Для інкарпацыі Беларусі ў склад Расеі спатрэбілася цэлае стагоддзе. І гэта было стагоддзе вялікага выпрабавання для беларускага духу.

IV. ПЕРЫЯД ПАСКОРАНАЙ МАДЭРНІЗАЦІІ ІМПЕРЫІ НАЦЫЯНАЛЬНАГА САМАСЦВЯРДЖЭННЯ БЕЛАРУСАЎ. 1905 – 1914. Рэвалюцыя 1905 – 1907 г. паскорыла мадэрнізацыю Расеі. Але гэтая мадэрнізацыя закрунула пераважна эканамічную сферу і вельмі слаба – грамадскае жыццё. Па-ранейшым стаўка рабі-

лася на адзіную і негадзельную імперыю, якая стала, па вызначенню вядомага класіка, “турмой нарадаў”. Таму набіраў моц і беларускі нацыянальна-вызваленчы рух. Эканамічнае добрастрыянне і некаторая лібералізацыя ў галіне нацыянальнай палітыкі дазволіла беларусам сівердзіць сябе ў культуры. З’явілася беларуская прафесійная культура – літаратура і мастацтва. Час культурнага самасцвярджэння беларусаў увайшоў у гісторыю, як Нашаніўскі перыяд адраджэння. Нацыятачныя працэсы, што ахапілі Расейскую імперыю, былі складовай часткай яе мадэрнізацыі.

V. ПЕРЫЯД ІМПЕРСКАГА КРЫЗІСУ І СЦВЯРДЖЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ. 1914 – 1921. Пачатак першай сусветнай вайны перарабаў мірны працэс нацыянальнай дыферэнцыяцыі і, не выключана, што мірнага распаду Расейской імперыі на асобныя нацыянальныя дзяржавы. Вайна паказала няздолгасць царскай імперыі гарантаваць бяспеку народаў і іх мадэрнізацыю адпаведна патрабаванням новага часу. Звяржэнне царызму і распад імперыі суправаджаўся ўзнаўленнем беларускай дзяржаўнасці (БНР, сакавік 1918 г.). І гэта было лагічным вынікам усяго папярэдняга гістарычнага развіцця Беларусі. Але бальшавікі і пілсудчыкі рабілі ўсё, каб беларускую дзяржаўнасць знішчыць. У ходзе савецка-польскай вайны 1919 – 1920 г. яны раздзялілі не проста беларускія землі, яны раздзялілі тэрыторыю БНР. У студзені 1919 г. ленінцы стварылі часовую БССР усяго на два месяцы для дыпламатычнага прыкрыцця свайго захопніцкага паходу на Захаду мэтам экспарту сацыялізму, а ў 1920 г. проста вымушаны былі ўзнавіць савецкую Беларусь, каб супакоіць беларускіх бальшавікоў і ўтрымліцца пры ўладзе.

VI. ПЕРЫЯД РАЗДЗЕЛЕНАСЦІ БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯЎ І ЎЗДЫМУ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛІЗМУ. 1921 – 1939. Раздзеленасць беларускіх земляў паміж Расеяй і Польшчай, рассечанасць беларускай нацыі, здавалася б, непазбежна набліжала яе да ўласнага скону. Аднак насуперак фармальнай логіцы менавіта ў гэты перыяд назіраўся найвышэйшы ўздым беларускага нацыяналізму. Толькі пасля того, як народ быў раздзелены, рассечаны папалам, ён канчаткова ўсведаміў сваё адзінства. Нямала паспрыяла таму і бальшавіцкая прапаганда: палітыка беларусізацыі ў БССР, а таксама палітыка падрыхтоўкі ўрада СССР да вайны з Польшчай. Савецкія пропагандысты даводзілі жыхарам савецкай Беларусі, што іх браты знаходзяцца пад гнётам Польшчы і маюць патрэбу ў падтрымцы. Савецкае кірауніцтва засылала дыверсантаў у Захаднюю Беларусь і ўздымала людзей на барацьбу за ў'яднанне з братамі-беларусамі ў БССР, дзе жыццё, згодна іх запэўненняў, было і шчаслівым, і вальготным.

VII. ПЕРЫЯД ДРУГОЙ СУСВЕТНай ВАЙНЫ І НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ТРАГЕДЫІ. 1939 – 1945. Воляй лёсу мінулага вайна прывяла да аб’яднання беларускіх земляў, але тая ж вайна стала трагедыяй беларускай нацыі, на чвэрць вынішчыла і моцна дэкансалідавала яе. І ўсё ж нацыянальная супольнасць выстаяла. Аб’яднаныя ідэя заставаліся нават у час ваенных выправаванняў. Гэта – ідэя выжывання, ідэя захавання роднага дому, роднай мовы, культуры, Айчыны. Пералічаныя ідэі падзяляліся большасцю беларускага народа. Былі толькі розныя сродкі іх дасягнен-

ня. Агульныя ідэя ядналі нацыю, а розныя сродкі – раз’яднюювалі. Галоўнае ж – ідэя барацьбы з нацызмам набывала для беларускага насельніцтва ўсё больш дамінуючае значэнне. З нацызмам змагаліся ўсе “лясныя браты” Беларусі, ане толькі савецкія партызаны. Таму партызанскі рух стаў гонярам нашай краіны. Перамога ў вайне давала падставы дадалейшай кансалідацыі. Глеба для паразумення і ўзаемадараўнення заставалася. Не ўсе, хто стаяў на баку немцаў, падвяляў іх ідэалогію, гэтаксама як і не ўсе, хто ваяваў на баку савецкай улады, былі камуністамі па перакананнях. Урэшце, народжанасць беларускай зямлі ўсіх паядноўвала.

VIII. ПЕРЫЯД ТАТАЛЬНАЙ САВЕЦКАЙ ДАМИНАЦІІ І БЕЛАРУСКАГА РЭГІЯНАЛІЗMU. 1945-1991. Пасляваенны перыяд савецкага панавання адметны тым, што тады нацыянальная ідэя сапраўднай дзяржаўнай незалежнасці была канчатковая выціснута з масавай свядомасці, беларуская мова – з масавага ўжытку, а беларуская школа – з паўсядзённага жыцця беларусаў. Для большасці жыхароў Беларусі беларускасць заставалася этнографічным дзівам і мела глыбінны, натуральны сэнс толькі для вузкага кола беларусаў, пераважна інтэлектуалаў. Афіцыйныя улады не ішлі далей падтрымкі беларускага рэгіяналізму, прызнання рэгіянальных адметнасцяў беларусаў, як часткі адзінага савецкага народа. Нацыя страціла сваю натуральную духоўную напоўненасць (мову, гісторыю, традыцыю). Нацыя страціла амаль усё, што ўпартка набывала напрацягу 19 – 20 ст. Большавіцкі духоўны генацыд меў сваім вынікам стварэнне беларускай эрзац-нацыі, нацыі без адпаведнай нацыянальнай духоўнасці, якая падмянялася савецкай ідэйнасцю. Ствараўся класічны прыклад існавання эрзац-нацыі, нацыі без уласнай душы. Яе абalonкай заставалася масавае ўсведамленне існавання беларускай зямлі ды асобнай беларускай рэспублікі – БССР. І гэта адзінае, што ратавала беларусаў ад поўнай дэнацыяналізацыі.

IX. ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ ПАЛІТЫЧНАЙ НАЦІІ. Працэс станаўлення сучаснай беларускай нацыі ўзнаваўся толькі пасля абавязчэння Рэспублікі Беларусь у 1991 г. У сваім развіцці нацыя была адкінута на ўзровень регіянальной самасвядомасці, характэрны для канца 18 – пачатку 19 ст. Выпрацоўваць пачуцьё нацыянальнай суверэннасці зноў прыходзілася амаль з нуля. Мы пачыналі шлях ад расейскага рэгіяналізму да ўяўленняў аб сваёй нацыянальнай годнасці, як амаль 200 гадоў назад – ад рэгіяналізму польскага, з той толькі розніцай, што гэты працэс асэнавання зараз ішоў у складзе беларускай дзяржавы. Рэспубліка Беларусь парламенцкая 1991 – 1994 г. стварала для таго больш-менш спрыяльнія ўмовы. У Рэспубліцы Беларусь презідэнцкай 1994 – 2001 г. новае кірауніцтва вярнулася да расейскага рэгіяналізму. Перыяд, калі на чале з презідэнтам беларусы хацелі быць расейцамі больш за расейцаў, прайшоў у паслярэферэндумскі перыяд 1995 г. Незадаволенасць расейскім імкненнямі да інтэграцыі нарадзілі ідэю беларускага панславізму (1997) і ідэю асаблівага шляху, якія не знікаюць і зараз. Гэта – рухі жывой беларускай нацыі. Яна паскорана паўтарае былы двухсотгадовы этап развіцця. Зараз народ

усведамляе сваё існаванне, сваю адметнасць. Імкненне да Рәсеi не ёсьць сведчанне поўнай адсутнасці нацыянальнай свядомасці. Гэта не этнічная салідарнасць з расіянамі, гэта салідарнасць – дзяржаўная, палітычная. Расце ўсведамленне вартасці беларускай дзяржавы, яе суверэннасці. Працэс утварэння ў Беларусі сучаснай нацыі на працягу 90-х гадоў не прыпыняўся і не прыпыняеца.

Пытанні да З.Шыбекі

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): У мяне пытанне наконт мяжы – 1830-я г. Гэта звязана з паўстаннем 1830 г.? Чаму менавіта такая мяжа? Я б напрыклад, прапанавала 20-я гады, калі пачалася палітыка русіфікацыі. Нават на 1821 г. ужо ёсьць першыя звесткі пра палітыку русіфікацыі. Мяне таксама ўразіла фраза “нацыя адкінута на пазіцыі рэгіянальнасці, рэгіянальной свядомасці”. У мяне пытанне, а ці яна сёння пераадолела рэгіянальную свядомасць у складзе Савецкага Саюзу? Ці яна ўжо набыла рысы палітычнага і дзяржаўнага адзінага? Ці яна была адкінута, ці проста не атрымала магчымасці развівацца ў накірунку да палітычнай нацыі?

Андрэй Кіштымаў (Менск): - Калі ласка, скажыце на якой падставе, ці на якіх падставах грунтуеца Ваш тэзіс аб каланіяльным становішчы Беларусі ў складзе Расейскай імперыі, а можа і Савецкага Саюзу?

Сяргей Токц (Гародня): - Вы некалькі разоў ужылі тэрмін “мадэрнізація”, складовай часткай якой былі нацыятворчыя працэсы. Калі, на Вашую думку, па- чаўся гэты працэс і калі завяршыўся?

Алег Латышонак (Беласток): На чым грунтуеца тэзіс аб зруйнаванні Ра- сеяй Беларусі на пачатку 19 ст.?

Ігар Марзалюк (Магілёў): Наколькі карэктна казаць аб русіфікацыі беларускай культуры ў першай палове 19 стагоддзя? На мой пункт гледжання, высокай прафесійнай беларускай культуры не існавала. А расейскія ўлады змагаліся з пальшчызной на Беларусі.

Алеся Смалянчук (Гародня): Ці лічыце Вы тоесным паняцці “польскі патрыятызм” і “рэчпашпалітскі патрыятызм”? Хачу таксама далучыцца да пытання, якое задаваў Сяргей Токц, ці не падаецца Вам, што працэсы мадэрнізацыі на Беларусі пачынаюцца фактычна пасля адмены прыгоннага ладу і пасля падаўлення паўстання 1863 г.?

Адказы З.Шыбекі

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Для мяне больш знажавы рубеж – 1830 г., калі палітыка русіфікацыі стала найбольш відавочнай, найбольш эфектыўнай, най- больш значнай. Таму я пакідаю пакуль гэтую дату – 1830 – 1831 г.

Другое пытанне пра рэгіяналізм нацыянальнай ідэі пасля другой сусветнай вайны. Я лічу, што ў асноўным фармаванне беларускай ідэі ці беларускай нацыі

было дасягнута і апафеозам гэтага былі 1939 – 1941 г. Гэта пацвярджаеща ў першую чаргу наяўнасцю у нас нацыянальной эліты, нацыянальной свядомасці пасля ўз'яднання. Гэты момант, на жаль, дагэтуль дакладнане ўлічаны. Мы звяртаем увагу на рэпрэсіі, а ўзорэнь нацыянальной самасвядомасці ў гэты перыяд яшчэ абсалютна не вывучаны.

Адказ А. Кіштымаву: Гэты тэрмін я ў сваіх даследваннях стараюся амінаць, але часам без яго не могу абысціся, як у дадзенай перыядызацыі, таму што ён каротка, ясна, перадае сутнасць стану рэчаў. Тэрміны “каланізацыя”, “каланіяльны стан” Беларусі хутчай маюць публіцыстычны, чым навуковы сэнс. Можна гаварыць пра каланіяльную палітыку царскага ўраду, але разглядаць Беларусь у якасці калоніі ў эканамічным сэнсе, у мяне няма падставаў. Скажам, пасля разбораў Рэчы Паспалітай, польская традыцыя не лічыць Польшчу калоніяй Расей, а ў Беларусі такая традыцыя ёсьць. Мы лічым яе калоніяй, тым не менш па ўзоруні эканамічнага развіцця і культурнага развіцця мы не былі падобныя на калонію. І пасля разбору Рэчы Паспалітай, і ў далейшым. Але гэты тэрмін такі познаваемы, вядомы, традыцыі. Гэта пэўнаму даніна традыцыі ў беларускай гісторыі.

Адказ С. Токую: Я сцвярджаю, што мадэрнізацыя Расейскай імперыі пачалася з 1904 г. А мае апаненты, як паважаны старшыня нашага паседжання (Алесь Смалянчук – Рэд.) і мой калега з залы кажуць, што сумніваюцца мадэрнізацыя, на іх думку, пачалася значна раней 1904 г. Я таксама так лічу, але пачынаючы з 1904 г. выдзяляю перыяд паскоранай, усеабдынай мадэрнізацыі, якая захапіла мадэрнізацыю нацыянальной самасвядомасці народаў Расей. На маю думку, гэты нацыянальны практыс мадэрнізацыі мог прывесці да ўтварэння нейкай супольнасці народаў Расейскай імперыі. Ён мог быць больш павольным, не такім трагічным, якім быў на самой справе, калі б Расея не была ўцягнутая ў I сусветную вайну.

Адказ А. Латышонку: У нейкай ступені мой тэрмін “руйнаванне”, “руйны” метафарычны. У прынцыпе я маю на ўвазе абсалютна новую палітычную парадыгму, якая тады ўзнікла, і такі ж шокавы стан, як пры распадзе Савецкага Саюзу. Тому лічу магчымым метафарычна ўжываць такі тэрмін.

Адказ І. Марзалику: Ставіцца пад сумнеў русіфікацыя культуры 19 ст., па сколькі нібыта не існавала беларускай культуры. У прынцыпе, калі я кажу пра русіфікацыю, я маю на ўвазе не толькі культуру Беларусі. Дэпапанізацыя – гэта таксама ёсьць практика русіфікацыі. Алене трэба з рагунку скідаць і тоё, што існавала і этнічная беларуская культура, народная культура. І насаджэнне рускіх школ пачалося ўжо ў першай палове 20-х г. 19 ст., што стала пачаткам ці генезісам гэтай русіфікацыі.

Адказ А. Смаленчуку: Тут якраз сутькаюцца дзве традыцыі – польскай гісторыяграфіі і беларускай. Польская гісторыяграфія настойвае на польскім патрыятызме. Я думаю, што беларускія даследчыкі павінны раздзяляць патрыятызм польскі і патрыятызм Рэчы Паспалітай.

**Яўген Міраноўч (Беласток, Польшча),
доктар габілітаваны, прафесар
кафедры беларускай культуры Беластоцкага ўніверсітэту**

Некалькі заўвагаў адносна фармавання беларускай дзяржаўнасці

Чытаючы падручнікі і манаграфічныя працы, прысвечаныя гісторыі фармавання беларускай дзяржаўнасці, у мяне часта ўзнікае ўражанне, што пісаліся яны выключна дзеля выканання нейкай палітычнай функцыі. Знаючы палітычныя ўмовы савецкага перыяду асабліва не здзіўляе, што ў *Істории БССР*¹, выдадзенай у 1954 г., ці падручніку *Гісторыя БССР*² для вучняў сяродніх школаў аўтарства Абецадарскага, Баранавай і Паўлавай выступае адна толькі форма дзяржаўнасці, у першым выпадку акрэсленая як *Древнерусское государство*, у другім як *Старожытная Русь*. Здзіўляе аднак, калі рацэс сярэднявечных перыяд гісторыі Беларусі аўтары двухтомнай *Гісторыі Беларусі*³ выдадзенай у 1998 г. разглядаюць у катэгорыі *Старожытнаруская дзяржава (Кіеўская Русь)* – агульнафеадальная дзяржава ўсходніх славян. Супольнай прыкметай гэтых апрацовак ёсьць адсутнасць сярэднявечнай беларускай дзяржаўной традыцыі. Нават польскія аўтары⁴ сцвярджаюць, што Палацкая дзяржава не была часткай Рускага Каганату, які па невядомых прычынах называецца ў расейскай, беларускай і ўкраінскай гісторыяграфіях Кіеўскай Руссю.

У сярэднявечных сімвалам дзяржаўнасці была свая незалежная дынастыя. Сярод трох дзяржаўных традыцый, існуючых у Беларусі – полацкай, тураўскай і новагародской – незалежную дынастыю мае полацкая. Залежнасць тураўскіх князёў ад Кіёва ставіць іх у адным шэрагу з іншымі Рурыкавічамі. Няма ніякіх падставаў каб залічыць Тураўскае Княства да беларускай дзяржаўной традыцыі. Яно было часткай Рускага Каганату.

Асабліва цяжка акрэсліць характэр Новагародской дзяржавы і Вялікага Княства Літоўскага. Патрыятычны падыход дагэтаі тэмы Міколы Ермаловіча⁵ вельмі добры для будавання неабходнай нацыянальнай міфалогіі, але яго рэканструкцыя фактаў не вытрымлівае навуковай крытыкі і таму не можа вучыць палітычнаму мысленню. Хоць Вялікае Княства Літоўскае стваралася на базе беларускай (славянскай) эканомікі, культуры і заканадаўства, узікла дзяржава, якая стала ўласнасцю літоўскай дынастыі. Беларуская феадальная эліта хадзіла ў пал-

¹Істория БССР. Т. I / Ред. В.Н.Перцэв. Минск, 1954.

²Абецадарскі Л.С., Баранава М.П., Паўлава Н.Г. Гісторыя БССР. Мінск, 1984.

³Гісторыя Беларусі. Ч. I / Рэд. Я.К.Новік, Г.С.Марцуль. Мінск, 1998.

⁴Bazy low L. Historia Rosji. T. I. Warszawa, 1985. S. 90.

⁵Аўтар кніжак: Старожытная Беларусь. Палацкі і новагародскі перыяды. Мінск, 1990; Паслядах аднаго міфа. Мінск, 1991.

ітычных гульнях, аднак яе значэнне было другараднае. Дамінацыя беларускай культуры і мовы ў структурах дзяржавы вынікала з факту адсутнасці літоўскага пісьменніцтва. Нават хрышчэнне некаторых *кунігасаў*, правячых у беларускіх княствах, мела найчасцей інструментальны характар.

Вялікае Княства Літоўскае вяло палітыку, згодную з інтэрэсамі літоўскага этнасу. У працэсе яднання "рускіх земляў" нашчадкі Гедыміна паставілі справу захавання літоўскага этнасу, адмаўляючы яго хрышчэнне ў "рускую веру", якая была ўзделам абсалютнай большасці насельніцтва дзяржавы, вышэй за перспектыву стварэння заходнерускай імперыі, у якой літоўцы, несумненна, расплыліся б як этнас. Саюз з Польшчай і каталіцызм, як дзяржаўнае веравызнанне Вялікага Княства Літоўскага, стварылі стан пастаяннага ўнутранага канфлікту, у якім інтарэсы феадальнай каталіцка-літоўскай меншасці ставіліся супраць інтэрэсаў феадальнай праваслаўна-беларускай большасці. Католікі ў выніку саюзу з Польшчай агрывалі вялікую зневажлюючу падтрымку, у выніку якой ня раз вырашаўся ход унутраных канфліктаў. Нягледзячы на дамінацыю беларускай культуры, больш выглядае на тое, што ВКЛ была формай чужой – літоўскай дзяржавы на беларускай зямлі.

У выніку разгрому Крыжацкага ордэну ў 15 ст. у гэтым кутку Еўропы закончылася пэўная палітычная раўнавага. Раптоўна ўзрастала сіла і значэнне Карабеўства Польскага, паралельна слабела пазіцыя ВКЛ. Рэч Паспалітая не была ніякай формай дамовы двух народаў, як часта чытаеца ў падручніках. У гэтай дзяржаве матэрыялізавалася імперыяльная ідэя польскіх феадальных эліт. Ніякая сіла не была ў стане паўстрымаць у 16 ст. працэсу паширення польскіх палітычных, культурных і рэлігійных уплыву. У выніку асіміляцыі як беларускі, так і літоўскі этнасы страцілі свае эліты. Рэч Паспалітая магла бы таксама слушна мець назуву Польскай Імперыі, што больш дакладна адпавядала б рэальному стану рэчаў. Няма ніякіх падставаў, каб называць Рэч Паспалітую формай беларускай дзяржаўнасці.

Можа яшчэ больш шкодным у працэсе беларускага нацыянальнага і дзяржаўнага будаўніцтва стаў расейскі імперыялізм, асабліва з увагі на яго ідэалагічную канструкцыю. Ідэя рускага народу вызначала таксама месца беларусам як аднаго з этнографічных адгалінаванняў гэтай этнічнай супольнасці. Палітыка царскіх уладаў прывяла не толькі да рэлігійнай супольнасці і адчuvання беларускім элітамі падабенства культуры, але таксама ўзінкнення ідэалогіі *западнаруசізму*, дамінуючай у мысленні беларусаў да сёняшняга дня. Рэч Паспалітая сваёй асіміляцыйнай палітыкай пазбавіла беларусаў элітаў, Імперыя Раманавых стварыла механізм дзяржаўнай асіміляцыі ўсяго народу.

Да 1918 г. не нарадзілася нават думка аб беларускай незалежнай дзяржаве, палітычна адарванай ад Расеі.

Асновай для адбудовы беларускай дзяржавы ў 20 ст. не былі дзяржаўныя структуры ў выглядзе ВКЛ, Рэч Паспалітай і/і Расейскай Імперыі, а толькі шматгадовы працэс развіцця нацыянальнай культуры і палітычнай думкі, асабліва ў другой

палове 19 ст. Можна акрэсліць важныя моманты ў гэтым працэсе. Першы вялікі крок – гэтасфармаванне беларускай інтэлігэнцыяй з кола западнарусаў на старонках часопіса “Гоман” у 1884 г. праекту палітычнай аўтаноміі для Беларусі ў межах Расей. Да 1918 г. ніхто ў гэтай справе не зрабіў ніводнага кроку наперад. Падчас II З’езду Беларускай Сацыялістычнай Грамады гоманаўскую ідэю аўтаноміі паўтрылі лідэры гэтай партыі, якія ў большасці прадстаўлялі каталіцкае асяроддзе.

Ідэя незалежнай беларускай дзяржавы з’явілася толькі тады, калі ўсе расейскія лагеры ў 1917 г. адмовіліся прызнаць палітычную аўтаномію для Беларусі. Варта прыгадаць, што Усебеларускі кангрэс у снежні 1917 г. як першую сваю пастанову прыняў дэкларацыю аб палітычнай единасці Беларусі з Савецкай Расеяй. БНР абвясцілі тады, калі большасці беларускіх сацыялістў сталавядома, што ніякае пагадненне з расейскімі таварышамі немагчымае.

БССР, якая мела быць толькі інструментам бальшавіцкай нацыянальнай палітыкі і ідэйнай супрацьвагай для БНР, дала, аднак, трывалую канструкцыю беларускай дзяржаўнай установы. Хоць гэтая дзяржава доўгія гады праводзіла антыбеларускую палітыку, яна, аднак, існавала як юрыдычны фактар савецкага палітычнага парадку. Без БССР не было бы БРэспублікі Беларусь. Нягледзячы на ўнутраную сітуацыю, сённяшнє міжнароднае юрыдычнае і палітычнае замацаванне Беларусі ёсьць лепшым станам дзяржаўнасці, чым калі-небудзь бывала ў гісторыі, можа толькі за выключэннем полацкага перыяду.

Пытанні да Я.Мірановіча

Захар Шыбека (Менск): Як Вы ставіцеся да праўдападобнасці існавання беларуска-украінскай дзяржаўнасці, беларуска-літоўскай дзяржаўнасці?

Валеры Мянжынскі (Менск): Патлумачце, калі ласка, на чым грунтуецца Вашая думка аб тым, што сёня ў нашай дзяржаве ёсьць перспектывы для будучыні?

Алесь Смалянчук (Гародня): 1. Сцвярджаючы, што Рэч Паспалітая – гэта Польская імперыя, што Вы маеце на ўвазе? У якім сэнсе яна была польскай? У дзяржаўным, у этнічным?

2. Чаму Вы не ўлічваецце першую праграму БСГ 1903 г., дзе ўтрымлівалася ідэя незалежнай Беларусі?

Адказы Я.Мірановіча

Адказ А. Смаленчуку: 1. Да прыкладу, невядома нікога з жыхароў Беларусі, хто б заяўляў, што ў канцы 18 ст. наступіў падзел Беларусі і што беларускі горад Кракаў перайшоў у Аўстрыйскую дзяржаву. Я чытаю ў польскіх кніжках, падручніках, што наступіў падзел не Рэчы Паспалітай, наступіў падзел Польшчы. У гісторычнай свядомасці палякаў існуе Рэч Паспалітая як польская дзяржава, як дзяржава палякаў. А памяць у гісторыі – гэта рэч найважнейшая. Ніхто ў Польшчы не сумніваецца, што ў канцы 18 ст. наступіў падзел не шматнацыянальной Рэчы

Паспалітай, а падзел Польшчы. Ёсць і іншыя доказы, што Рэч Паспалітая была польскай дзяржавай. Напрыклад, калі ў 17 ст Януш Радзівіл захацей замяніць саюз Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай на саюз Вялікага Княства Літоўскага са Швецыяй, шмат хто арганізаваў выступы супраць гэтай ідэі. Не было ў Вялікім Княстве Літоўскім сілаў, якія б падтрымлівалі гэтую ідэю. У 17 ст. ўсё паказвае на тое, што было ўжо мысленне не катэгорыямі Вялікага Княства, а катэгорыямі агульной дзяржавы – Рэчы Паспалітай.

Далей. Уся пісьменнасць у канцы 18 ст. ў падаўляючай большасці вялася ў нас на польскай мове. Адміністрацыя выступала на польскай мове. Існавала мысленне ўраднікаў катэгорыямі адзінай дзяржавы.

Наступны прыклад. Напачатку 19 ст. Адам Чартарыскі і вельмі хутка і паспяхова стварыў эфектыўную сістэму польскай асветы ад пачатковых школаў да вышэйшай адукацыі. Яна бы ла створана пры падтрымцы элітаў з тэрыторыі, якая раней уваходзіла ў Вялікае Княство Літоўскае. Эліты, якія пражывівалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі, мыслілі катэгорыямі адзінай дзяржавы – Рэчы Паспалітай, а не разважалі пра нейкую сваю адметнасць. Яшчэ прыклад – перыяд напалеонскай вайны.

2. У 1903 г. на першым з'ездзе Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады нічога не згадвалася пра змаганне за аўтаномію. Там было сказана, што дзяржава не акрэслена, але мэтай партыі ва ўсіх адозвах, дарэчы пісаных на польскай мове, было змаганне за асвету, за культуру. І толькі падчас другога з'езду Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў 1906 г., у зусім іншых палітычных умовах, падкрэслівалася, паўтаралася гоманаўская ідэя змагання за аўтаномію і зноў жа ў межах дэмакратычнай Расеі.

Адказ З Шыбеку: Ідзю Вялікага Княства Літоўскага ў 1916 г. прыдумалі браты Луцкевічы і яшчэ пару масонаў літоўскага і яўрэйскага паходжання. Яны надрукавалі заяўкі і павесілі гэта на польскай, на беларускай, на рускай, на яўрэйскай (ідыш) мовах. Гэта распаўсюджвалася, а неўзабаве літоўцы вырашылі змагацца сваю дзяржаву. Палякі ніколі не далучаліся да гэтай ідэі. Небыло ніводнага польскага палітычнага цэнтра, які б выказваўся за ідзю Вялікага Княства Літоўскага ў 1916 г. Была надзея на сваю дзяржаву, таму і ішлі па гэтым шляху.

Вялісія перамовы з Украінай можа не столькі адносна супольнай дзяржавы, колькі саюзу Беларусі і Украіны, але тое адносіцца да 1919 г. БНРаўскія ўлады разважалі ўсялякія праекты, што далей рабіць з дзяржавай, якую стварылі.

Адказ В. Мянжынскаму: Мой аптымізм грунтуюцца на tym, што ёсць дзяржава – свой дом, у якім засталося толькі зрабіць парадак. Да 1991 г. можна было толькі разважаць у катэгорыях змагання за дзяржаўнасць, сёння гэты этап занамі. Сёння можам гаварыць пра абарону дзяржавы, а гэта ўжо зусім іншая сітуацыя. Найважнейшае, што ёсць дзяржава і ніхто ў свеце не аспрэчвае гэтага факту. А якой яна будзе, шмат залежыць ад яе грамадзянаў.

Дыскусія па дакладу Я.Мірановіча

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): У 18 і пачатку 19 ст. польскасасьць, Польшча, і ўсе тэрміны з каранём “польскі”, выступалі на нашых тэрыторыях не як этнонім, а як паліtonім. У дадзеным выпадку гэта была проста абагульненая назва Рэчы Паспалітай – Польша. Мяцовая шляхта ўсвядамляла сябе палякамі-ліцвінамі. Паляк, бо належыць да Рэчы Паспалітай, але адначасна з’яўляецца ліцвінам, таму што жыве на землях Вялікага Княства Літоўскага. Такім чынам, Польша ў дадзеным выпадку выступае не як назва этнічнай тэрыторыі ці краіны па этнічнай прыкмете, а проста як спрошчаная назва Рэчы Паспалітай. Трэба разводзіць гэтыя два паняцці. Нам не трэба займацца мадэрнізацыяй гісторыі. Калі мы сёння ведаем, што ёсьць суверэнная Польшча са склаўшайся нацыяй і г.д., мы бярэм і пераносім сённяшнію сітуацыю ў мінулае. Давайце паглядзім на справу вачыма тагачасных людзей і тады ўсё стане на месца, што такое для іх Польшча, што такое падзеялы Польшчы. Даречы, тэрмін “падзеялы Польшчы” вельмі часта ўжываўся расіянамі і ён замацаваўся не ў апошнюю чаргу дзякуючы ім. Для іх ўсё тутбыло Польшчай. Гэта паліtonім, і не трэба гаварыць, што ліцвінскасасьць была цалкам знішчана.

Ігар Марзалюк (Магілёў): Калегі, давайце зыходзіць з крыніцаў. Тэрмін “Польшча” і пастаяннае скарыстанне ў 18 ст. тэрміну “Літоўская правінцыя”, тое адбылося якраз у эпоху Рэчы Паспалітай і гэтая лексіка скарыстоўвалася ў афіцыйным справаводстве ў 18 ст. у супольнай дзяржаве Рэчы Паспалітай абодвух народаў.

Тая ліцвінскасасьць мяне не можна радуе па адной простай прычыне. Як і русінскасасьць, яна ў 18 ст. успрымаеца ўжо як рэгіянальная свядомасасьць. Так і ў немцаў: ёсьць дойч, ёсьць бавары. І крыніцы сведчаць пра фармаванне ў 18 ст. палітычнай нацыі. У Рэчы Паспалітай ішлі нацыятворчыя працэсы, дзе складвалася польская нацыя, але па параметрах, харектэрных для той жа Францыі. Ёсьць дзве формы нацыяўтварэння: нацыя як прыналежнасасьць па дзяржаве і нацыя як прыналежнасасьць па крыві. Але этнічны кампанент, але ідэалагемы, безумоўна былі польскія. Успомнім Адама Міцкевіча, яго слынную паэму.

Паляк – гэта прыналежнасасьць да польскай нацыі. Менавіта польскі этнічны кампанент гэта вызначае. Толькі дзякуючы падзелам Рэчы Паспалітай на сённяшні дзень існуе беларуская нацыя. Таму што ў выніку падзелаў быў разбураны гэты механізм. Яшчэ падчас паўстання 1863 г. у газетах, якія выходзілі ў Вільні (Кур'ер літэвскі), было напісаны: “Што такое польская нацыя? Польская нацыя складаеца з беларусаў, русінаў, уласна палякаў, але ўсе мы палякі, бо мы гаворым на адной польскай мове, усе дыхаем польскай культурай”.

Краёвасасьць як і заходнерусізм – прамежкавая фаза нацыянальной самаідэнтыфікацыі. Адныя з іх пасля становіліся беларусамі, другія – палякамі і інш. Краёвая свядомасасьць – з’ява не нацыянальная, арэгіянальная.

Алег Латышюнак (Беласток): Я хачу звярнуць вашую ўвагу, што папітонім і этноім могуць выступаць адначасова. І калі нават назвы “Польшча” і “поляк” пачатковабылі папітонімамі, то Камісіяй нацыянальной адукацыі ў Польшы праводзілася мэтанакіраваная праца, каб яны сталі этноімамі. Працэс не быў завершаны, бо дзяржава рухнула. Мэтай гэтага працэсу было стварэнне адной польскай нацыі, якая гаворыць на польскай мове ў межах усёй Рэчы Паспалітай. І гэты працэс вельмі далёка пайшлоў. Тыя прыёмы скарыстоўваліся яшчэ пры Аляксандры I. Таму ў час лістападаўскагага падзеяньня ніхто да беларускай ідڑі не звярнуўся.

Захар Шыбека (Менск): Мне ўсё ж такі больш сімпатычныя довады Святланы Сяльверставай, і я не згодзен з песімістычнымі высновамі Ігара Марзалюка, што калі б не падзелы Рэчы Паспалітай, то нацыятаўторчы працэс спыніўся б, і мы загінулі бы ў гэтым моры. Скажам, ёсць вопыт у насішчэ Расейскай імперыі, якая таксама лічыла ўкраінцу, беларусаў, рускіх адзінай нацыяй, тым не менш, гэты праект ляжыў на дне. Я думаю, у Рэчы Паспалітай не было нікай перспектывы, гарманізаваць такую шматэтнічную простору. Мог быць нейкі палітычны праект, але этнічная маса ўсё роўна позна ці рана дала б свае расткі.

Алесь Смалянчук (Гародня): Я таксама хачу звярнуць увагу на сітуацыю на беларускіх і літоўскіх землях у 19 ст., таму што абсалютна ён згаджаюся з тым, што ідэя ліцвінскасці памерла і застаўся толькі нейкі рэгіяналізм, “літоўская” правінцыя. Мы сустракаем ліцвінскі сепаратызм у паўстанні Касцюшкі, у паўстаннях 1830, 1863 г. таксама. У 1820 г. Міхал Клеафас Агінскі піша мемарандум Аляксандру I аб адраджэнні Вялікага Княства Літоўскага. Калі нічога не было ў 19 ст., адкуль узяліся краёўцы пачатку 20 ст.? А параза ўсходнім рускамі абсалютна некарэктна. Калі заходнія русы адрывалі Беларусь ад Польшчы дзеля таго, каб зліць яе з Расеяй, то краёўцы так не рабілі. Краёўцы адрывалі ад Расеі не для таго, каб зліць з Польшчай. Яны ўвеселіліся час падкressліві адметнасць, самабытнасць, самастойнасць земляў гістарычнай Літвы. Краёўцы выразна дамінавалі на пачатку 20 ст. у мясцовым польскім руху. Таксама трэбазгадаць апеляцыю да ідэі канфедэрацыі ВКЛ, якая з'явілася у канцы 1915 – пачатку 1916 г. Мнездаецца, што Яўген Мірановіч спрошчвае сітуацыю.

Яўген Мірановіч (Беласток): Дзе вы знайшли, шаноўнае спадарства, што ў час напалеонскай эпохі нехта змагаўся за Княства Літоўскае, адарванае ад Польшчы? Дзе доказы? Наступнае пытанне, па якіх прычынах пачалося лістападаўскае паўстанне? Супраць чаго? Раз мелі сваю дзяржаву, сваю польскую адміністрацыю, сваіх ураднікаў, сваю армію, навошта пачалося лістападаўскае паўстанне? Палякі патрацілі сваю імперию на карысць Расеі, паслалі чарговыя арміі на ўсход Польшчы, каб выклікаць паўстанне на ўсходзе, нічога з гэтага не арымалася. Палякі мелі сваю дзяржаву ў этнічных межах, апрана аўстрыйскай акупацыі і нямецкай. А ўсё, што было ў межах Расеі, ўсё было ў іх руках.

*Алег Латышонак (Беласток, Польша)
доктар гісторыі, Старшины БГТУ Польшчы*

Дзяржаўныя карані Рэспублікі Беларусь

Гісторыя беларускай дзяржавы разглядаецца звычайна разам з гісторыяй права Беларусі і выкладаецца паводле агульной схемы: княствы (Полацкае ды іншыя), Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расейская імперыя, БНР, БССР і Рэспубліка Беларусь. У гэтай схеме найкайшая беларуская дзяржава з'яўляецца толькі ў 20 ст.

У сваёй даследчыцкай працы я займаюся не гісторыяй дзяржавы і права Беларусі, а фармаваннем беларускай нацыі. Прытым нацыю разглядаю як ідэйную супольнасць. З такога пункту гледжання вельмі важнае сама найменне нацыі, канкрэтна, чаму яна называецца менавіта беларускай, а не, скажам, ліцвінскай ці крывіцкай. Тое самае можна сказаць і пра назну дзяржавы гэтай нацыі, тым больш, што гэтая назва мае вялікую семантычную нагрузкую. Гэта значыць, што карэнняў дзяржавы Беларусь можна шукаць у дзяржаўных інстытутах, якія мелі ў сваёй назве Беларусь (у такіх выпадках, калі гэтая назва несумненна тычылася тэрыторыі, або, прынамсі, часткі тэрыторыі, якую сёння лічым беларускай).

Свой невялічкі дослед-разважанне (у якім спасылаюся толькі на агульнавядомыя факты), прысвечаны гісторыі менавіта беларускай дзяржавы нацыі, абстрагаванай з агульной гісторыяй дзяржавы і права Беларусі, правяду метадам рэтраспекцыі.

Сённяшняя Рэспубліка Беларусь — законны і ідэйны спадкемца Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі, „адноўленай” у 1920 г. Раней за БССР, у 1919 г. некалькі месяцаў існавала Сацыялістычная Рэспубліка Літвы і Беларусі. Апошняя ўзнікала са злучэння яшчэ больш кароткатрываючай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі з Літоўскай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай. Абвяшчэнне ССРБ было адказам на абвяшчэнне ў 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі, якая парвала дзяржаўныя сувязі з Расейскай імперыяй.

На пачатку 20 ст. у Расейскай імперыі не існавала ніякая тэрытарыяльная форма беларускай дзяржавы нацыі, але расейскі імператар меў тытул гаспадара (самадзержца) ўсіх Русі: Вялікай, Малой і Белай. Такім чынам існаваў дзяржаўны інстытут, які ў назве меў Беларусь.

У 1863 г. кароткі час існаваў паўстанскі Часовы ўрад Літвы і Беларусі.

Да 1840 г. існавала тэрытарыяльна-адміністрацыйная адзінка — беларускае генерал-губернатарства (і намесніцтва), якое ахоплівала Віцебскую і Магілёўскую губерні.

У 1812 г. гэтай адзінкай кіравала з надання імператара французаў Напалеона Часовае польскае праўленне Беларусі. Ці гэтае праўленне абазначала форму дзяржаўнасці, няхай сабе і марыянетачнай, павінны выявіць спецыялісты.

Першым маскоўскім уладаром, які занёс Беларусь (у сённяшнім значэнні, прынамсі адносна вялікай часткі тэрыторыі) у свой тытул, быў Аляксей Міхайлавіч. Принятыя лічыць, што зрабіў ён гэта, узяўшы Вільню ў 1655 г. Аляксей Міхайлавіч выдаў тады указ, у якім гаворыцца: „Мы великий государь наше Царское Величество учинилися, предков наших Великих Государей Князей Российских на Великом Княжестве Литовском и над Белою Россиею и на Волыни и Подолии Великим Государем”. Усё-такі няясна, ці пад Белай Расіяй падразумевалася сённяшня (і ці выключна сённяшня) Беларусь. У тытуле называецца Валынь і Падоля, якія Вялікаму Княству Літоўскому не належалі. Дык, магчыма, што і назва Белая Расія неадносіцца да земляў ВКЛ альбо не толькі да іх.

Раней Белай Руссю спарадычна называлася маскоўцамі ці то тэрыторыя, ці хутчэй за ўсё праваслаўнае рускае насельніцтва Рэчы Паспалітай, якое падтрымоўвала гетмана Багдана Хмяльніцкага. Сам Хмяльніцкі на Пераяслаўскай радзе называў краіну, якая аддавалася пад царскую апеку, Малой Руссю. Прытым дзяржава, якая заключыла Пераяслаўскую дамову з Москвой, называлася паводле Наталіі Якавенка, “Запарожскæ войска”¹. Пасля Рады Аляксей Міхайлавіч памяняў свой ранейшы спрадвечны тытул „государя и самодержца всея Русии” на новы „Всея Великай и Малай Росии”. Назва „Малая Расія” адносіцца, хутчэй за ўсё, не толькі да ўкраінскіх, але і да беларускіх земляў, на якія прэтэндувалі як Хмяльніцкі, так і Аляксей Міхайлавіч.

Аб унісенні Беларусі ў царскую тытулятуру несумненна можна гаварыць толькі з таго часу, калі цар стаў называцца гаспадаром і самадзержцам Вялікай, Малай і Белай Русі, г.зн. з часу, калі назвы Малай і Белай Русі замацаваліся канкрэтна за Украінай і Беларуссю. Безумоўна, зрабіў гэта Аляксей Міхайлавіч, а калі дакладна – трэба яшчэ высьветліць.

Тое, што першым дзяржаўным інстытутам, у назве якога з'явілася Беларусь, было Расейскае самадзяржаўе, не абазначае, што гэтая назва была прынесеная маскоўцамі. Наадварот, то Москва паддягала ідэалагічным уплывам беларускай і украінскай праваслаўнай эліты. Унісенненне Малай і Белай Русі ў тытулятуру маскоўскіх цароў можна ацаніць не толькі як прайву захопніцтва. Гэтую ідэалагічную акцыю можам лічыць таксама прызнаннем новай этнічнай рэальнасці – падзелу ўсіяе Русі на тры Русі, якія адпавядаюць сённяшнім рускаму, украінскому і беларускаму народам, і фармальным задавальненнем дзяржаўных памкненняў двух апошніх.

З'яўленне Белай Русі між Прыпяццю, Дняпром і Дзвіною было, з аднаго боку, актам сепарацыі ад іншых Русяў, аз другога – сепарацыі гэтай жа Русі, якая дагэтуль была часткай Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ад яго

¹ У рэферэнце, прадстаўленым на канферэнцыі ў Магілёве я памылкова палічыў, што Белая і Малая Русь належалі ўласной тытуляты гетмана Хмяльніцкага і выводзіў дзяржаўныя карані Рэспублікі Беларусь непасрэдна з Гетманату. Гэтае выказванне паўплывала на ход дыскусіі.

дзяржаўнай традыцыі, якая ўсё больш рабілася літоўскай і каталіцкай. Белая Русь у ідэйным сэнсе бачылася як адзін са спадкаемцаў даўняй „кіеўскай” Русі.

Гэтая сепарацыя ў абодвух выпадках была толькі адноснай, паколькі Беларусь надалей заставалася адначасова і часткай Русі, і часткай Вялікага Княства Літоўскага. Тым не менш, быў зроблены першы крок на шляху да стварэння менавіта беларускай дзяржавы. На мой погляд, перыяд сярэдзіны 17 ст. павінен арганічна ўключыцца ў выклад гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Інакш беларускі народ пазбаўляецца суб’ектнай ролі ў сваёй гісторыі, а яго дзяржава з’яўляецца „ex nihilo” толькі ў 20 ст.

Пытанні да А.Латышонка

Святланы Куль-Сяльверстава (Гародня): Давайце карэктна падыходзіць да данных тапанімікі. Белая Русь у сярэднявеччы пісалася як назва, калі непамыляюся, у дачыненні да Масквы, Вязьмы і г.д. Пазней яна распаўсюджвалася і лакалізавалася на некіх іншых землях. Само паняцце “Белая Русь” вельмі хітскае. Ітое, што ў тытулатуры Аляксея Міхайлавіча была назва “Белая Русь”, не абавязкова азначае, што гэтая “Белая Русь” беларуская. Раней, калі гаварылі аб Белай Русі, мелі на ўвазе Уладзімірскае княства. Ці я не маю рацыі?

Валянцін Голубеў (Менск): Мне здаецца, мы блытаєм тэрміны “краіна” і “дзяржава”. Тэма дакладу – дзяржаўныя карані Рэспублікі Беларусь. Дзяржава, як апарат, сістэма кіравання і г.д. І мне здаецца, пытанні тэрытарыяльнасці, насељніцтва, гэтазусім іншыя пытанні. Дзякую.

Валянцін Мазеу (Менск): У Заходній Беларусі, а менавіта ў Вільні, акупаванай падчас першай сусветнай вайны, яшчэ да 1918 г. гучала думка, якая зыходзіла ад братоў Луцкевічаў аб неабходнасці стварэння беларускай дзяржавы, і яна была ўхвалена на студзеньскай канферэнцыі 1918 года. Ці гэта не з’яўляецца доказам таго, што было імкненне да незалежнасці, да ўтварэння сваёй дзяржавы?

Адказы А.Латышонка

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Назва “Белая Русь” адносілася да Падняпроўя і Падзвіння. Можна паставіць пад сумненне, ці была ў Рasei “Белая Русь”. Я гавару пра конкретны перыяд, першую палову 17 ст. калі ўжо адбываецца замацаванне гэтай назвы.

Адказ В.Голубеву: Я кажу пра дзяржаву, непра краіну. Краінаў “Белая Русь” магло ў гісторыі быць больш, але я разглядаю выпадкі, калі якая-небудзь дзяржава мела назыву “Беларусь”, прынамсі “Беларусь” была часткай гэтай назвы. Я не сумняваюся, што гетманат Багдана Хмальніцкага быў дзяржавай, бо выконваў поўную функцыі дзяржавы, і то была дзяржава, якая, прынамсі, прэтэндавала, каб быць дзяржавай і ўкраінцаў, і беларусаў.

Адказ В. Мазуц: Тэма майго выступлення вельмі вузкая, я не дыскутую ні пра харктар гэтых дзяржаваў, ці яны былі сапраўдныя, ці марыянетачныя, а гляжу, што такая вось дзяржавыбыла.

Тут справа не толькі ў вызначэнні, якая дзяржаўнасць была першая беларуская, што гэта забеларуская нацыя, якія былі яе ідэалагічныя асновы. Я належу да тых, хто лічыць, што гэтая нацыя нараджалася менавіта як рэакцыя на літоўскае панаванне ў Вялікім Княстве Літоўскім. Тут згаджаюся з Яўгенам Мірановічам, які сцвярджаў сёння, што Вялікае Княства Літоўскае ў палітычным сэнсе не было беларускай дзяржавай. Лічу таксама, што прыняццё назвы “Беларусь” і пашырэнне яе з цягам часу на ўсю этнічную рускую тэрыторыю былога Вялікага Княства, гэта якраз і ёсць ідэалагічная рэакцыя на літоўскае панаванне. Таксама, як маларусізм быў рэакцыяй на польскасць. На Украіне ў палове 17 ст. гэтая ідэалагічная нацыя спрабуе стварыць сваю дзяржаву. Яна, безумоўна, слабая, безумоўна, яна ад самага пачатку ўзалежнена ад іншай дзяржавы, ці ад іншага этнасу. Алея не лічу хмяль-нічыну толькі ўкраінскай з'явай. Яна была больш шырокай. Мне здаецца, можна смела гаварыць, што тыя беларускія палкоўнікі – паклонскія ды мурашкі – у пэўнай ступені перадаюць нейкую беларускую дзяржаўную думку. Яны не гетманы, а палкоўнікі, што акрэслівае іх месца ў гетманаце. Але нешта такое ёсць.

Калі мы маєм пісаць гісторыю беларускай дзяржавы, яе трэба пісаць з беларускага пункту гледжання. А тое, як дзяржава называлася, гэта на мой пункт гледжання, надзвычай важна. Прытым ніхто на гэта не звяртае ўвагі. Я яшчэ раз падкрэсліваю, у нашай гісторыі дзяржавы і правалішацца Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расея і невядома, адкуль бярэцца гэтая Беларусь.

Дыскусія па дакладу А.Латышонка

Сяргей Токіў (Гародня): Я ўзгадаў падчас выступу Алега Латышонка, што калісьці будучы ў Кіеве, паглядзеў толькі што выдадзены зборнік універсалай Хмяльніцкага. Яны ўсе былі напісаныя на старабеларускай мове, шо пацвярджалася подпісам “пісана пісьмом беларускім”.

Аляксандар Крацэвіч (Гародня): Вельмі цікавы даклад Алега Латышонка сапраўды паказвае, адкуль узялася назва сённяшняй нашай краіны. Але ў мяне выклікае пярэчанне этнічнае супрацьпастаўленне дзяржаватворчых фактараў: ВКЛ – гэта літоўскае, а Русь ці Беларусь і Украіна – то беларускае. На падставе свайго вопыту вывучэння краіны ВКЛ мнё здаецца, што трэба казаць хутчэй пра нейкія варыянты дзяржаўных арганізацый, ці спробы стварэння такіх варыянтаў дзяржаўных арганізацый у рамках адной этнічнай прасторы.

Алег Латышонак: Я падкрэсліў палітычны момант, а не этнічны, паколькі не сумняваюся, што Вялікае Княства Літоўскае ў этнічным сэнсе было таксама і беларускай дзяржавай. Але справа ў палітычнай дамінанце, хто дамінаваў і чыя

найперш палітычна ідэалогія дамінавала. А ў Вялікім Княстве Літоўскім была нанова перапісана ўся гісторыя гэтага абшару якраз з літоўскага этнічнага пункту гледжання. Рускія князі перайменаваліся на літоўскіх. Таксама акцэнтаваўся і каталіцызм, і сувязь з Рымам. І менавіта русіны, праваслаўныя мусілі супрацьпаставіць гэтай дзяржаўнай ідэалогіі Вялікага Княстванейкую свою ідэалогію.

Нацыя для мяне – супольнасць ідэйная. І тут дакранаюся палітыкі. Калі нацыя спярша ўтвараеца ў сэнсе культурным, то пасля выспяваюць нацыянальную ідэю. На мой погляд добра відаць, як назва “Беларусь” спярша прымаеца як ідэалагічна-рэлігійная, а рэлігія тады была нераздзельна звязана і з нацыянальнай ідэалогіяй, і з палітыкай. Назва гэтая бярэцца на ўзбраенне, бо яна адпавядае патрэбам нейкага пласта насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. Раней назва “беларусец”, Беларусь была супольнай для беларусаў і ўсходніх украінцаў, бо Вялікае Княства ўключала яшчэ Украіну. А тады, як падзялілі Вялікае Княства Літоўскае, частка русінаў трапіла пад Польшчу, тады ўжо адбываеца працэс як бы прымацавання назваў да канкрэтных этнасаў. У першай палове 17 ст. дапушчальна ўжо гаварыць, што маларусы-украінцы маюць канкрэтны абшар і канкрэтную ідэалогію, а беларусы – слабейшую ідэалогію, але таксама гэта ўжо да канкрэтнай зямлі прымацаваныя людзі.

Аляксандар Краўцэвіч: Розніца ў нашых падыходах палягае на tym, што я лічу Вялікае Княства Літоўскае і ў палітычным сэнсе больш беларускай, чым літоўскай дзяржавай. Але гэта тэма асобнай размовы і канферэнцыі.

*Игорь Кузнецов (Минск),
кандидат исторических наук,
доцент кафедры дипломатической и консульской службы
факультета международных отношений БГУ*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ НА БЕЛАРУСИ В 1917-1952 ГОДАХ

Проблема периодизации истории политических репрессий не решена до сегодняшнего дня. Автор предлагает вариант периодизации истории политических репрессий на Беларуси с 1917 по 2000 годы.

Условно можно определить следующие периоды политических репрессий:

I	1917 – 1926 г.	V	1941 – 1944 г.
II.	1930 – 1936 г.	VI	1944 – 1953 г.
III.	1937 – 1938 г.	VII	1964 – 1985 г.
IV.	1939 – 1941 г.	VIII.	1995 – 2000 г.

Более подробно дадим характеристику ряда особенностей рассматриваемых периодов истории политических репрессий.

В 1917 г. функция подавления у Советского государства была основной, а в условиях гражданской войны, безусловно, ведущей. Это диктовалось не только сопротивлением свергнутых классов, но и необходимостью "стимула" к труду в условиях "военного коммунизма".

С первых дней диктатуры пролетариата уголовное законодательство отличалось исключительной жестокостью мер наказания, в том числе и за малозначительные правонарушения. Следует при этом отметить, что в начальный период после Октябрьского переворота, когда еще не было создано уголовное и уголовно-процессуальное законодательство, суды руководствовались декретами, подписанными в большинстве случаев В.И.Лениным. Так, до первой кодификации уголовного законодательства было принято более 400 декретов и других актов, которые содержали уголовно-правовые нормы.

В 1918 г. задолго до принятия уголовно-правового законодательства В.И.Ленин запретил судам использовать старые законы и предписал руководствоваться декретами Советского правительства. В Положении о народном суде РСФСР говорилось, что суд "в случае отсутствия соответствующего декрета или неполноты такового, руководствуется социалистическим правосознанием"¹

Особенно усилились репрессивные акты после образования Всероссийской Чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должностям. В постановлении СНК РСФСР от 5 сентября 1918 г. указывалось, что "подлежат расстрелу все лица, прикованные к белогвардейским организациям и мятежам". Постановлением Реввоенсовета Республики от

¹ Сборник узаконений РСФСР. 1919. № 4. С. 25.

4 февраля 1919 г. было установлено, что решения Революционного Военного трибунала не подлежат обжалованию или кассации и приводятся в исполнение в 24 часа².

В первые годы Советской власти создаются объекты будущего ГУЛАГа. В декрете СНК от 14 марта 1919 г. "О рабочих дисциплинарных судах" для нарушителей трудовой дисциплины и лиц, не выполнивших норм выработки, предусматривалось наказание до 6 месяцев заключения в лагере принудительных работ. Это было следствие политики красного террора, предельно ясно отражавшей представления руководителей партии и государства о средствах и методах достижения поставленных ими целей. Идея создания "школы труда" для арестованных была доуточнена в постановлении ВЦИК от 11 апреля 1919 г. "О лагерях принудительных работ". Впервые законодательно закреплялось существование концлагерей, и в соответствии с этим Губернские Чрезвычайные комиссии в трехмесячный срок организовали такие лагеря во всех губернских городах³.

1 июня 1922 г. был принят Уголовный Кодекс Российской Федерации. Этим Кодексом и его редакцией 1926 г. пользовались в Беларуси до 1928 г. Широко и печально известна статья 58 этого Кодекса – "Контрреволюционные преступления". Она имела 14 пунктов, по 13 из них предусматривалась высшая мера наказания – расстрел.

Наиболее часто в 30-е г. обвинения предъявлялись именно по статье 58: пункту 1 (измена Родине), п. 6 (шпионаж), п. 7 (подрыв государственной промышленности, транспорта, кооперации), п. 8 (совершение террористических актов), п. 10 (контрреволюционная /антисоветская/ пропаганда и агитация), п. 11 (участие в контрреволюционной организации).

До половины всех обвиняемых в 30-е г. были осуждены по ст. 58-10, которая предусматривала уголовную ответственность вплоть до применения высшей меры наказания в случаях: клеветнических высказываний в адрес руководителей партии и правительства; дискредитации внешней политики СССР; ведения религиозной пропаганды; высказывание пораженных настроений; попыток дискредитации РККА; высказываний об экономическом положении трудящихся в СССР и восхвалении капитализма; контрреволюционных выпадов по отношению к коммунистам; систематического отказа от работы в лагерях НКВД и других.

Уголовный кодекс Белорусской ССР был утвержден на 3 сессии Верховного Совета VIII созыва 23 сентября 1928 г. В соответствии с этим кодексом уголовные преступления разделялись на две категории: направленные против советского строя и все остальные. За преступления первой категории устанавливался только низкий (минимальный) предел, ниже которого суд не мог назначить наказание или, как в кодексе говорилось, "меру социальной защиты". За преступления второй категории был установлен только высший предел. По кодексу 1928 г. лишение

² Сборник узаконений РСФСР. 1919. № 4. С. 32.

³ Сборник законодательных актов и документов. Москва, 1989. С. 22.

свободы не могло превышать 10 лет, однако в последующие годы срок лишения свободы был доведен до 25 лет.

Обращает внимание очень широкий состав уголовных преступлений, за которые суды могли назначить высшую меру наказания. Так, в главе 1 "Контрреволюционные преступления" из 17 составов уголовных преступлений 14 предусматривали высшую меру наказания социальной защиты. По многим составам уголовных преступлений, в том числе и не представляющим большой общественной опасности (отказ от внесения налогов, убийство скота и др.) была предусмотрена конфискация всего имущества.

Почти все составы контрреволюционных преступлений предусматривали такие меры социальной защиты, как: объявление врагом трудающихся с лишением гражданства БССР или иной союзной республики и тем самым гражданства СССР; полное или частичное лишение прав; удаление из Союза ССР на определенный срок; запрещение проживать в тех или иных местностях.

Важно отметить, что при лишении подсудимого прав, последний лишался не только политических прав, но и элементарных условий своего материального существования, так как, например, при полном лишении прав человеку не только запрещалось занимать те или иные должности, он лишался права на пенсию, на пособие по безработице, лишался и родительских прав.

Изучение архивно-следственных дел на необоснованно репрессированных показывает, что наиболее распространенным было незаконное обвинение людей в измене Родине (ст. 63), т.е. действиях, совершенных гражданином СССР в ущерб военной мощи Союза ССР, его государственной независимости или неприкосновенности его территории, как-то: шпионаж, бегство или перелет заграницу. Суроже наказание ожидало и родственников виновного. Если совершеннолетние родственники знали о намерении бежать, но не доложили или способствовали готовящейся или совершенной измене, они карались лишением свободы от 5 до 10 лет с конфискацией имущества. Другие совершеннолетние члены семьи изменника, совместно с ним проживающие, подлежали лишению избирательных прав и ссылке в отдаленные районы Сибири на пять лет. Так, в самом законе была заложена возможность репрессий в отношении лиц, не совершивших никаких преступлений.

Вначале необоснованные репрессии не носили массового характера. С каждым годом, однако, они усиливались. Суды уже не справлялись с нарастающим количеством дел. Все больше их стало рассматриваться в упрощенном порядке несудебными органами – "двойками", "тройками", особыми совещаниями. По существу, эти органы никому не были поднадзорны и действовали по собственному усмотрению, творя произвол и беззаконие. Прокурорский надзор отсутствовал. Отстраненные от этой работы прокуроры нередко сами подвергались репрессиям.

Возникновение репрессивной системы на рубеже 20 – 30-х г. было не случайным, а закономерным явлением. Когда в конце 20-х – начале 30-х г. встал вопрос об источниках осуществления ускоренной индустриализации страны и о

методах коллективизации крестьянства, у сталинского руководства был уже готов ответ – орудием проведения индустриализации и коллективизации станет развитой репрессивный аппарат: исправительно-трудовые лагеря ГУЛАГа НКВД СССР. Отныне все осужденные ранее на срок 3 года и выше переводились из мест заключения именно туда. Кроме того, туда направлялись все приговоренные судами к названным срокам.

К 1930 г. было сформировано 6 управлений исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ) ОГПУ СССР: Северного Кавказа, района Белого моря и Карелии, Вышнего Волочка, Сибири, Дальнего Востока и Казахстана. Лагеря и трудовые колонии начинали играть все более заметную роль в экономике страны. Труд заключенных стал применяться в реализации крупномасштабных хозяйствственно-экономических проектов, а хозяйствственные органы планировали свою деятельность с учетом возможности использования заключенных. Круг замкнулся в 1934 г., когда с созданием общесоюзного НКВД все советские лагеря были объединены в единую систему Главного управления лагерей (ГУЛАГ)⁴.

В 30-е г. четкое функционирование репрессивной системы обеспечивали карательные органы. С созданием Союза ССР руководство органами безопасности было отнесено к компетенции СССР, и в 1923 г. создается единый общесоюзный орган – Объединенное государственное политическое управление (ОГПУ) при СНК СССР. Система его органов состояла из ОГПУ СССР, ГПУ союзных республик, политотделов при исполнкомах Советов и особых отделов в Красной Армии и на транспорте.

В декабре 1930 г. НКВД союзных республик упраздняются, их функции стали выполнять созданные при СНК республику управления милиции и угозыска. В СССР по-прежнему действовало ОГПУ СССР, да еще для руководства органами милиции союзных республик и для введения в СССР паспортной системы в 1932 г. было образовано Главное управление рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ СССР.

В этом же году проводятся и другие реорганизации. Образуется НКВД СССР. Вместо ОГПУ в системе НКВД СССР создается Главное управление государственной безопасности (ГУГБ). В НКВД кроме репрессивной функции были сосредоточены функции охраны границ, управления шоссейными и грунтовыми дорогами, руководство геосъемкой и картографией, лесной и пожарной охраной. В его ведении находились вопросы переселенцев, ЗАГСа и др. Органы НКВД осуществляли тотальный контроль за всеми сферами жизни советского общества.

В целях проведения массовых репрессивных акций в конце 20-х – начале 30-х г. в СССР была создана хорошо отлаженная и материально обеспеченная система судебных и несудебных органов.

Система судебных органов была представлена Военной коллегией Верховного суда СССР, Верховным судом БССР, областными судами, судом Белорусской

⁴ Государственный Архив РФ (далее – ГАРФ). Ф.1072, оп.1, д.397. С. 122.

железной дороги, военными трибуналами Белорусского военного округа и различных войсковых формирований, в том числе НКВД.

Наряду с судебными органами существовала целая система несудебных органов. Эта система в СССР и БССР начала формироваться еще в 1923 г. 15 февраля 1923 г. постановлением ЦИК СССР была учреждена судебная коллегия ОГПУ. Она имела право рассматривать во внесудебном порядке дела о диверсиях, вредительстве и других преступлениях, а также применять все меры наказания.

По постановлению ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 г. при Народном комиссариате внутренних дел было образовано Особое совещание. Этому органу первоначально было предоставлено право применять "к лицам, признаваемым общественно-опасными" ссылку, высылку и заключение в лагерь сроком на 5 лет, затем его права были значительно расширены вплоть до применения высшей меры наказания. В состав Особого совещания входили: народный комиссар внутренних дел, заместитель народного комиссара внутренних дел, начальник Главного управления милиции. Одновременно в 1934 г. был создан еще один несудебный орган – "двойка"⁵.

Среди карательных органов особо зловещую роль в развертывании массовых репрессий сыграли Особое совещание и "тройки" ОГПУ-НКВД. Циркулярами ОГПУ от 29 октября 1929 г. и 8 апреля 1931 г. в центральном аппарате НКВД были образованы "тройки" для предварительного рассмотрения законченных следственных дел и последующего их доклада на судебных заседаниях коллегии или Особого совещания. В их состав входили руководители оперативных управлений – отделов ОГПУ и полномочного представительства (ПП) ОГПУ⁶.

Циркуляром 1931 г. предусматривалось обязательное участие в заседаниях "троек" представителя прокуратуры ОГПУ. Постановлением Президиума ЦИК СССР от 3 февраля 1930 г. ОГПУ было предоставлено право на время проведения кампании по "ликвидации кулачества" передоверять свои полномочия по внесудебному рассмотрению дел ПП ОГПУ в республиках, краях и областях с тем, чтобы внесудебное рассмотрение дел проводилось с участием представителей облисполкомов и прокуратуры.

В 1929 г. острое репрессивной машины было направлено в основном против крестьянства, которое составляло основную массу населения страны, в том числе и Беларуси. К политическим репрессиям с полным основанием можно отнести массовое и трагическое по своим последствиям раскулачивание. С конца 1929 г. до середины 1930 г. в СССР было "раскулачено" свыше 320 тыс. семей (не менее 2 млн. человек), конфисковано имущества стоимостью свыше 400 млн. рублей. По оценочным данным в Беларуси в 20–40-е г. было "раскулачено" не менее 350 тыс. человек⁷.

Массовое выселение партийные и советские органы объясняли обычно обострением классовой борьбы в деревне, причем всю вину за него партийное

⁵ Күнэцоў И.Н. Конвойер смерти. Минск, 1998. С. 32-33.

⁶ ГАРФ. Ф. 9492, оп.1, д. 1. С. 204.

руководство возлагало только на кулаков. Классовая борьба в деревне действительно стала обостряться уже в 1928 г., но это было связано прежде всего с применением чрезвычайных мер со стороны государственных органов, с массовыми акциями местных властей. Обострялась классовая борьба в результате перегибов, извращений в колхозном строительстве, которые были допущены в 1929 – 1930-е г. и тем самым было порождено недовольство основной массы середняков.

Террор был обрушен на значительные массы зажиточных середняков, которые лишь эпизодически применяли наемный труд или не применяли его вовсе. К маю 1930 г. в республике было раскулачено 15 626 крестьянских хозяйств – около половины их общей численности. При этом, как вынуждены были признать сами организаторы раскулачивания на XIII съезде КП(б)Б, 2 395 из них или 15,3 % – необоснованно⁸.

Между тем, слово “кулак” на долгие годы стало синонимом слова “враг”. Оправданными по отношению к раскулаченным считались любые беззакония со стороны органов НКВД.

Форсирование коллективизации толкало к максимально жестоким методам насилия, что не могло не вызывать ответного сопротивления. Оно носило стихийный, неорганизованный характер и было, скорее, пассивной формой протеста. По крайней мере, об организованных массовых выступлениях на территории Беларуси до сих пор почти ничего не известно. Хотя некоторые случаи спонтанных выступлений известны в Копыльском, Лепельском и других районах республики. Всё они были разгромлены с применением регулярных частей Красной Армии, а их участники были зачислены в разряд “врагов народа”.

В связи с резким увеличением количества осужденных, организация высылки и размещения прибывавшего из центра страны контингента спецпереселенцев была возложена на органы ОГПУ-НКВД. В связи с “ликвидацией кулачества как класса” в 1932 г. ОГПУ СССР разработало положение “Об управлении кулацкими поселками”, утвердило соответствующие инструкции.

Репрессивные акции продолжались и после завершения коллективизации. Сталин и его окружение счищали, что таким образом можно избавиться от неугодных. 20 апреля 1933 г. СНК СССР принял постановление “Об организации трудовых поселений”. Главное управление лагерей ОГПУ взяло на себя обязанность организаций трудовых поселений.

Кого же еще было выселять в 1933 г., когда, казалось, кулачество было ликвидировано? Предполагалось наказывать (за срыв и саботаж хлебозаготовок и других кампаний) городских жителей, отказавшихся в связи с паспортизацией 1932 - 1933 г. выезжать из Москвы, Минска и Ленинграда; бежавших из деревень, снятых с промышленного производства кулаков, а также высланных в 1933 г. в порядке “очистки” государственных границ, осужденных органами ОГПУ и судами на срок от 3 до 5 лет включительно⁹.

⁷ Адамушка У.І Палітычныя рэпрэсіі 20-50-х гадоў на Беларусі. Мінск, 1994. С. 12.

⁸ Палітычныя рэпрэсіі у ХХ стагодзі. Мінск, 1998. С.73.

Когда массовые репрессии против крестьянства превзошли все разнорядки центра, 8 мая 1933 г. вышла инструкция "Всем партийно-советским работникам ОГПУ, суда и прокуратуры", подписанная Сталиным и Молотовым. В ней констатировалось, что беспорядочные массовые аресты в деревне в 1933 г. все еще продолжались. В рядерайонов, в том числе и БССР, аресты производили председатели колхозов, председатели сельсоветов и секретари партийных ячеек.

"Не удивительно, что в этой вакханалии арестов, – отмечалось на Пленуме Верховного суда СССР 14 апреля 1933 г., – органы, действительно наделенные правами арестовывать, в том числе и органы ОГПУ и особенно милиции, теряют всякое чувство умеренности и часто совершают необоснованные аресты, действуя по правилу: 'Сперва арестуй, а потом веди расследование'¹⁰.

1932 г. открыл новую печальную страницу репрессий в СССР. 7 августа 1932 г. ВЦИК и СНК СССР был принят закон "Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности". Этот закон предусматривал только одну меру наказания – расстрел, и только в исключительных случаях, при смягчающих обстоятельствах, – лишение свободы на 10 лет. По данным Верховного суда СССР только судебными органами в период 1933 – 1939 г. было осуждено 78691 человек¹¹.

Если к этому добавить осужденных коллегией ОГПУ СССР и полномочными представительствами ОГПУ в республиках, краях и областях, то эта цифра превысит 540 тысяч человек¹².

Параллельно с репрессиями против крестьянства карательные органы в 1929 – 1933 гг. осуществляли акции, направленные против интеллигенции.

Беларусь тоже не была исключением в общем потоке репрессий. Конец 20-х – начало 30-х годов в республике "ознаменованы" делами о вредительстве "контрреволюционных и диверсионно-шпионских организаций" и их белорусских филиалов – "Промпартии", "Союзного бюро РСДРП(меньшевиков)" и др.

Новая разрушительная волна массовых репрессий обрушилась на ни в чем не повинных людей в 1937 – 1938 г. Провозгласив защиту социализма от его "врагов", сам Сталин действовал как злейший и коварный враг. Никакой белый террор, никакая война не могли бы нанести такой урон народу, который нанес он, защищая свою личную абсолютную власть.

Установка на массовый террор возникла в аппарате НКВД отнюдь не произвольно. Сигнал ему вновь был подан решениями февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) от 5 марта 1937 г.

Для эффективного проведения репрессивных акций необходимо было создать соответствующее "общественное мнение" широких народных масс. Ведь

⁹ Күнэцоў И.Н. Конвойер смерти. С. 156-157.

¹⁰ ГАРФ. Ф. 9492, оп.1, д. 1. С. 93.

¹¹ Реабілітация: Палітыческія процессы 30-50-х гадоў. Мінск, 1991. С. 51.

¹² Күнэцоў И.Н. Конвойер смерти. С. 256.

масса должна верить (и в значительной степени верила) чудовищным обвинениям 1937 г. Сталин расширил понятие “враг народа”. “Этот термин сразу освобождал от необходимости всяких доказательств идеиной неправоты человека или людей, с которыми ты ведешь полемику: он давал возможность всякого, кто в чем-то не согласен со Сталиным, кто был только заподозрен во враждебных намерениях, всякого, кто был просто оклеветан, подвергнуть самым жестоким репрессиям, с нарушением всяких норм революционной законности”¹³.

Правовая подготовка к невиданным по масштабам репрессиям началась в январе 1937 г. Народный комиссар юстиции Н.В.Крыленко и Прокурор СССР А.Я.Вышинский 8 января 1937 г. подписали циркуляр, который подтверждал, что все дела по контрреволюционным преступлениям должны рассматриваться без участия обвинения и защиты. В связи с проведением массовых “операций” в отношении бывших кулаков, членов “антисоветских” партий, белогвардейцев, жандармов и чиновников царской России, бандитов, реэмигрантов, участников “антисоветских” организаций, церковников и сектантов, в соответствии с приказом НКВД СССР от 30 июля 1937 г. был утвержден персональный состав областных «троек» в составе: председатель – начальник областного управления НКВД, члены: секретарь областного комитета КП(б)Б и областной прокурор¹⁴.

Особенно активизировалась деятельность НКВД БССР и областных “троек” с июля 1937 г., когда, согласно указанию “сверху”, на местах были составлены списки на весь “контрреволюционный” элемент. Вслед за этим в Беларуси и других регионах страны начались массовые операции по осуществлению арестов и фальсификации “контрреволюционных дел”. Смысл этих акций сводился к “созданию” так называемых “всесоюзных контрреволюционных организаций”: контрреволюционно-диверсионной, антисоветской повстанческо-террористической, эсеровской шпионской, контрреволюционной националистической фашистской, Польской организации войсковой и многих других.

Конвойер двигался исправно. Когда кончалось “сырье”, доставляли новые его партии. Будто гигантская мясорубка перемалывала жизни тысяч людей. “Врагов народа” создавали искусственно. А когда их число таяло, начинались так называемые “маскирующие” репрессии. Главным образом они пришли на вторую половину 1937 и начало 1938 г. На местах арестовывались и там же расстреливались в первую очередь представители некоренной национальности и выходцы из других регионов. Так поддерживался миф о всеобщем распространении вражеской деятельности.

Областные и городские управление НКВД получали разнарядки на выявление заданного числа “врагов народа”. Разными путями, в том числе с использованием заблаговременно накопленных доносов секретных осведомителей и об-

¹³ Известия ЦК КПСС. 1989. № 9. С. 35 – 36.

¹⁴ История исправительно-трудовых учреждений Беларуси. Минск, 1999. С. 21-22.

ищественных “помощников”, срочно полученных новых “признательных” показаний ранее арестованных и т.п. составлялись списки уже конкретных людей под “разнарядку”. Затем они арестовывались.

Существовали специальные бланки отчетности. Все там расположено по графам: сколько, из каких слоев “изъять”, каких национальностей, отдельно военных, служителей культа и т.д. Дело доходило до того, что в общую численность обозначенных в разнарядке лиц, которых необходимо было арестовывать, сразу включалось уже число и тех, кто должен быть расстрелян. Пере выполнить “норму” разрешалось, но за недовыполнение следовало встречное наказание – вплоть до высшей меры “социальной защиты”. Поэтому широко бытовала практика, когда арестованных тут же в “подходящем” месте – в лесу, в овраге, на кладбище расстреливали, а потом, уже задним числом, оформляли дела с “признательными” показаниями.

По трафарету в период 1937 – 1938 г. были сфабрикованы дела на десятки тысяч жителей республики и других регионов страны. Когда массовые репрессии приняли угрожающие масштабы, по личному указанию И.В.Сталина в конце 1938 г. руководство НКВД СССР и ряд начальников НКВД республик и областей были обвинены в массовых арестах и нарушениях социалистической законности.

В те годы активно арестовывались родственники осужденных. В связи с этим народный комиссар юстиции СССР 16 января 1938 г. подписал приказ “О недопустимости увольнения с работы лиц по мотивам родственной связи с арестованными за контрреволюционные преступления”, и уже на 1 января 1939 г. были пересмотрены дела в отношении 1 175 998 человек, осужденных в 1936 – 1937 г. Установить точное количество таких лиц не представляется возможным. До 1942 г. данная категория осужденных в судебной статистике не учитывалась. Исходя из анализа данных Верховного суда СССР, Военной коллегии Верховного суда СССР предполагаю, что за период 1937 – 1939 гг. эта цифра по СССР превышала миллион, а по БССР – составило не менее 90 тысяч человек¹⁵.

Волна массовых репрессий 1937 г. пошла на спад со второй половины 1938 г. Поступление дел о контрреволюционных преступлениях уменьшилось (в частности, по БССР в среднем на 30 - 40 %) после того, как НКВД СССР дал указание о приостановке массовых акций по изъятию “врагов народа”.

С сентября 1939 г. “работы” у органов НКВД Беларуси снова резко прибавились. Потянулись на Восток эшелоны с депортированными жителями Западных областей республики. По подсчетам автора, в этом потоке только в Сибири оказалось более 60 тысяч белорусов, поляков, евреев, представителей других национальностей. С учетом граждан, репрессированных несудебными и судебными органами в административном порядке, эта цифра превышает 85 тыс. человек.

Политические репрессии вновь активно возобновились после окончания войны. В июне 1946 г. органы контрразведки “СМЕРШ” из армии и флота были

¹⁵ Кузнецов И.Н. Конвой смерти. С. 145.

переданы в МГБ СССР, где на их базе образовывалось 3-е Главное управление и его органы на местах. В 1949 г. Совет Министров СССР принял постановления об организации в МГБ СССР 7-го Управления (организация и установка наружного наблюдения за лицами, разрабатывавшимися органами госбезопасности); о передаче Главного управления пограничных войск и Главного управления милиции из МВД СССР в МГБ СССР¹⁶.

Репрессии в конце 40 - начале 50-х г. носили, как нам представляется, иной характер. Анализируя деятельность органов государственной безопасности в послевоенный период, нельзя пройти и мимо того, что при Министерстве государственной безопасности СССР (в 1946 г. наркоматы были преобразованы в министерства) в сентябре 1946 г. было образовано *Особое совещание* – орган внесудебной расправы. Оно состояло из трех человек: председателя (им являлся нарком госбезопасности) и двух членов (заместители наркома госбезопасности)¹⁷.

В работе Особого совещания в обязательном порядке участвовал Генеральный прокурор СССР, имевший право вносить протест в Президиум Верховного Совета СССР на те или иные выносимые Совещанием по уголовным делам решения. Участие сторон (обвинителя и защитника) не допускалось. Постановления Особого совещания кассационному обжалованию не подлежали и приводились в исполнение немедленно.

Самым массовым видом советских репрессий послевоенного периода стало интернирование. Интернированию подверглось большинство советских граждан, задержанных в 1944 - 1945 г. органами контрразведки “СМЕРШ” Наркомата обороны СССР, а также внутренними войсками НКВД по охране тыла фронтов и органами НКВД и НКГБ Украинской, Белорусской и Литовской ССР на территории Польши в ее нынешних границах, в западных областях Беларуси, Украины и Литве. Некоторые из арестованных были сначала задержаны органами Министерства общественной безопасности и милицией послушных Москве Польского комитета национального освобождения (ПКНО) и Временного правительства Польши, а затем переданы в руки “СМЕРШ”.

В конце войны в задачи “СМЕРШ” вошла также проверка многомиллионной “армии” советских граждан, возвращавшихся из плена. Английские и американские разведслужбы, стремясь скрупулезно выполнить свои обязательства перед союзником (об обязательном возвращении граждан в страну проживания), участвовали порой в варварских депортациях. Многие из двух миллионов советских граждан, которых они, часто против воли этих людей, вернули на родину, просто сменили гитлеровские концлагеря на советские. Как завуалировано признавала даже советская официальная история, “СМЕРШ” “с недоверием” относился к более чем миллиону советских военнопленных, переживших ужасы немецких лагерей. Почти все рассматривались как дезертиры.

¹⁶ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. Москва, 1998. С. 58.

Следующим шагом "СМЕРШ" и НКВД в работе с пленными, после отбора и перевозки их домой, был прием репатриантов в СССР. Однако многие пленные расставались с жизнью, едва ступив на контролируемую советскими войсками землю.

В 1942 – 1943 г. были организованы первые проверочно-фильтрационные лагеря (или – спецлагеря), куда "СМЕРШ" направлял всех без исключения советских военнослужащих, бежавших из плена либо освобожденных Красной Армией. Они круглосуточно находились в исключительном распоряжении следователей "СМЕРШ", и после долгих месяцев проверки их направляли в лагеря по суду или во внесудебном порядке. Многих приговаривали к смертной казни "за измену Родине".

Проверка находящихся в специальных лагерях военнослужащих Красной Армии проводилась отделами контрразведки "СМЕРШ" НКО СССР при спецлагерях Народного комиссариата внутренних дел Советского Союза.

Всего прошло через спецлагеря бывших военнослужащих Красной Армии, вышедших из окружения и освобожденных из плена, 354 592 человека, в том числе офицеров 50 441 человек¹⁸.

Проверочно-фильтрационные лагеря закрыли в 1947 г., после того как были профильтрованы миллионы советских военнопленных.

Бывший (бежавший на Запад) офицер "СМЕРШ", имевший доступ к документам этой организации, сообщил некоторые цифры: всего из ранее оккупированных районов в 1943-1947 г. было репатриировано около пяти с половиной миллиона русских. Из них: 20% – расстреляны или осуждены на 25 лет лагерей (что по сути дела равносильно смертному приговору); 15-20% – осуждены на пять-десять лет лагерей; 10% – высланы в отдаленные районы Сибири не менее чем на шесть лет; 15% – посланы на принудительные работы в Донбасс, Кузбасс и другие районы, разрушенные немцами. Вернуться домой им разрешалось лишь по истечении срока работ; 15-20% – разрешили вернуться в родные места, но им редко удавалось найти работу. Среди последних были очень часты случаи самоубийств.

Эти весьма приблизительные данные не дают при сложении 100%. Вероятно, недостающие 15-25% – это люди, "скрывшиеся" уже в СССР, умершие в дороге или сбежавшие из-под стражи¹⁹.

В августе 1944 г. войска НКВД активизировали действия против отрядов Армии Крайовой. Директива штаба войск НКВД по охране тыла З Белорусского фронта предусматривала не только уничтожение этих формирований вооруженным путем, но и создание агентуры, на которую возлагалась задача разложения подпольных отрядов изнутри. На агентурную сеть обращалось особое внимание, поскольку многие операции по ликвидации отрядов Армии Крайовой срывались именно из-за недостаточного знания обстановки.

¹⁷ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. Москва, 1997. С. 39.

¹⁸ Телицын В.Л. "СМЕРШ": операции и исполнители. Смоленск, 2000. С. 314-315.

¹⁹ Там же. С. 320.

Активные действия формирований Армии Крайовой наблюдались в тот период прежде всего в Белостокском воеводстве. В ноябре против них была проведена крупномасштабная операция силами специально сформированной Белостокской оперативной группы войск НКВД, в состав которой вошли несколько полков пограничных и внутренних войск. Боевые действия против повстанческих отрядов велись в обстановке, когда население, как правило, поддерживало “аковцев”. В результате операции подполью был нанесен урон, и в середине декабря 1944 г. Белостокскую оперативную группу расформировали, а подчиненные ей части возвратили в свои соединения.

Группы АК действовали не только в пределах новых границ Польши, но и в Западной Беларуси. Успешно используя приобретенный в 1940-1944 г. опыт партизанской войны против немцев, они противодействовали мероприятиям по у становлению советской власти в Брестской, Барановичской и Молодечненской областях. При этом нередко отряды АК осуществляли акты жестокого террора против населения непольской национальности.

В одном из выявленных документов НКВД утверждалось, что “белопольские формирования <...> имеют целью произвести ряд террористических актов над представителями советской власти и совпартактива”. В начале февраля 1945 г. тремя полками незадолго до этого сформированной 58-й стрелковой дивизии ВВ НКВД были окружены и разгромлены отряды Геруса и Василевского, базировавшиеся в Козловщинском и Дятловском районах Барановичской области. В результате этой операции 34 участника этих отрядов были убиты, 109 – посажены в тюрьму²⁰.

Одновременно с боевыми операциями войск НКВД против подпольных лесных отрядов осуществлялись массовые аресты участников подполья в городах и селах.

9 мая 1945 г. крупный отряд АК совершил нападение на г. Граево Белостокского воеводства, разогнал городскую администрацию польского временного правительства, изъял все ценности из банка и, освободив из тюрьмы заключенных, скрылся.

Летом 1945 г. внутренние войска НКВД продолжали активные боевые действия против отрядов польского Сопротивления. Только части 64-й СД в этот период провели более 25 операций по их ликвидации, правда, не всегда успешных. Однако и руководство подполья понимало невозможность продолжения широкомасштабной партизанской деятельности – как из-за предельной усталости населения от войны и понесенных в предшествующие годы огромных людских потерь, так и из-за массированного террора со стороны войск НКВД и польских карательных органов.

В 1944 – 1946 г. в Беларуси ОУН-УПА-АК совершили по данным НКВД 2 384 диверсии и террористических акта, в результате которых погибло 1 032 человека²¹.

²⁰ РГВА. Ф. 38650, оп. 1, д. 160. С. 25-26.

Ответные меры НКВД были жесткими. За 1944-1946 г. в республике было проведено 4 596 операций, направленных против украинского, польского и белорусского подполья. При этом только в 1946 г. было убито 3 766 человек и арестовано 19 050 человек.

С 15 января по 20 февраля 1945 г. в Брестской и Минской областях проводилась т.н. чекистско-войсковая операция “по ликвидации контрреволюционного повстанческого подполья, бандгрупп местного формирования, а также ликвидации банд УПА”. Было окружено 839 населенных пунктов, обыскано 48 799 дворов, проверено 165 137 человек, прочесано 12 тыс. кв.км. лесов и болот .

В результате было разгромлено 33 вооруженных групп и отрядов. Убито 98 и арестовано 3 808 человек, 55 человек – сдались в плен²¹.

Активное участие в проведении карательных акций принимали участие части внутренних войск. На 1 января 1946 г. штаб 226 полка дислоцировался в г.Минске, остальные подразделения в г.Глубокое, г.Бобруйске и Бобруйском районе, г.Дзержинске. К 1947 г. дислокация полка значительно расширилась: в Минске выполняло службу 8 взводов, Борисовском районе – 6, Гомельской области – 5, Гродненской – 3, Брестской – 3, Могилевской – 3, Бобруйской – 1, Витебской – 1, Гродненской – 1, Великих Луках – 3. Численность полка возросла с 1 300 до 2 300 человек²².

Начиная с августа 1945 и по январь 1946 г. в Беларуси внутренние войска провели 2 580 боевых операций, в ходе которых было захвачено 1 800 пленных.

В борьбе с подпольем активно использовался 287 стрелковый полк НКВД. 18 июня 1946 г. полк был передан в состав 7 мотострелковой дивизии внутренних войск. Только за 1947 г. военнослужащими 287 стрелкового полка было захвачено и уничтожено 475 человек, изъято 503 единицы огнестрельного оружия²³.

В марте 1946 г. НКВД СССР было переименовано в МВД СССР. Соответственно изменились и названия подчиненных ему войсковых управлений.

В январе 1947 г. внутренние войска (части оперативного предназначения) из состава МВД были переданы в подчинение МГБ СССР, а конвойные войска остались в подчинении МВД СССР.

6 апреля 1948 г. в состав МГБ СССР были переданы и специальные части, осуществлявшие охрану важных объектов государства, но в марте 1953 г. они снова вошли в состав МВД СССР.

Внутренние войска в этот период, как составная часть МТБ СССР и его вооруженная сила, обеспечивали мероприятия органов советской разведки по ликвидации национального сопротивления, участвовали в акциях, проводимых органами государственной безопасности.

²¹ Антысавецкая рухі на Беларусі: 1944-1956. Мінск, 1999. С. 56-57.

²² Старонкі в аенны гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 180-182.

²³ Історыя исправітельно-трудовых учреждений Беларусі. Минск, 1999. С. 135-140.

²⁴ Сямашка Я.І. Армія Краёва на Беларусі. Мінск, 1994. С. 105-106.

В соответствии с этими задачами к 1950 – 1951 г. 26 полков внутренних войск МГБ СССР дислоцировались в Западных областях Украины, Беларуси и в Прибалтийских республиках.

Для борьбы с национальным сопротивлением, все еще действовавшим на территории республики, активно привлекался 287 стрелковый полк. Штаб полка и спецподразделения дислоцировались в г. Минске. Здесь и находилась и 9 рота, охранявшая правительственные объекты. 1 стрелковый батальон был в Пинске, 2-й – в Кобрине, 3-й – в Новогрудке.

По данным органов МГБ на 1 октября 1951 г. в западных областях Беларуси действовало тринадцать “банд”, совершивших восемь террористических актов.

Летом 1949 г. подразделения полка принимали участие в ликвидации отряда “Волка”, в сентябре 1951 г. участвовали в чекистско-войсковой карательной операции в “Большом Козянском лесу” Видзевского района Полоцкой области, в ходе которой было захвачено тридцать два участника сопротивления, в феврале 1952 г. ликвидировали отряд “Сикоры” в урочище “Урбаны” в Пинской области²⁵.

Всего же личным составом полка в период с 1944 по 1954 г. было “ликвидировано” (убито, захвачено, задержано); шпионов – 40 чел., бандитов – 1 539 чел., прочих (воров, дезертиров и т.д.) – 37 461 чел.²⁶

Первая послевоенная операция по выселению проводилась с 2 июня по 2 августа 1951 г. За этот период в Иркутскую область было выселено 1 024 семей (около 4 000 человек), а имущество их было конфисковано.

В апреле 1952 г. было произведено второе массовое выселение “врагов народа”, которое проводилось в соответствии с постановлением СМ БССР № 436 от 7 апреля 1952 г. В этот раз 1 065 семей общей численностью 5 000 человек по этапу были отправлены на спецпоселение²⁷.

Массовые репрессии на территории СССР и Беларуси в 20 ст носили явно выраженный плановый характер и осуществлялись карательными органами под непосредственным руководством компартии в крайне жестокой и бесчеловечной форме в отношении ни в чем не повинных граждан. Они были противозаконными, противоречили основным гражданским и социально-экономическим правам человека, обернулись трагическими последствиями для десятков и сотен тысяч людей.

Пытанні да І.Кузняцова

Віктар Астрога (Менск): Ці можам мы падзяліць паваенныя рэпрэсіі 1944 – 1956 г. на больш дробныя перыяды?

Ігар Марзалюк (Магілёў): 1. Антыбальшавіцкі супраціў 20-х – 30-х гадоў на тэрыторыі савецкай Беларусі. Якая крыніца знаўчая база была скарыстана, ці ска-

²⁵ РГВА. Ф. 38650, оп. 1, д. 158. С. 61-67.

²⁶ РГВА. Ф. 38650, оп. 1, д. 142. С. 56-57.

²⁷ РГВА. Ф. 32924, оп. 1, д. 20. С. 113-114.

рыстоўвалі Гомельскі, Віцебскі, Магілёўскі архівы? 2. Супраць ў пасля вайны. Мяне цікавіць таксама тэрыторыя Усходній Беларусі, таму што з аповедаў сваіх родзічаў я ведаю, што былі партызанская атрады і ў Краснапольскім, і ў Чэрыкаўскім раёнах.

Захар Шыбека (Менск): Я хацеў бы пачуць Ваш каментар публікацый спісаў рэпрэсаваных у сёрыным выданні “Памяць”, а таксама Ваш каментар падзеяў вакол Курапатаў і ўвогуле праблемы ўвекавечання месцаў масавых расстрэлаў.

Алесь Смалянчук (Гародня): Як Вы можаце пятлумачыць феномен масавага супрацьту беларусаў пасля вайны і сённяшнюю боязь адстойваць свае правы?

Якаў Басін (Менск): Существует ли какая-нибудь классификация по политической мотивации репрессий?

Адказы І.Кузняцова

Адказ В.Астрозе: Можно выделить два условных этапа: вооружённый и невооружённый. По годам – 1944 – 1946, 1947 – 1949, 1950 – 1952. Последние очаги сопротивления были ликвидированы в 1952 г. Это пока условное деление. Оно требует уточнения по категориям, кто там оказался. Кадры сопротивления составлялись из Армии Краёвой, военнопленных, людей, прошедших фильтрационные лагеря, которые по каким-то причинам не оказались в местах заключения, тех, кто не вышел из наших партизан и остался в лесах, бывших репрессированных, родственников репрессированных, молодёжных подпольных организаций – “Чайка” и др., и ещё так называемые категории парашютистов (Филистович и др.) Это только некоторые категории.

Я приведу ещё любопытные цифры. В 1944 – 1945 г. на территории Беларуси через проверочные, фильтрационные лагеря было пропущено свыше 350 тыс. человек, в том числе 50 тыс. офицеров. Ещё любопытная статистика: в 1943 – 44 и по 1947 г. из временно оккупированных территорий было регистрацировано 5,5 миллионов человек, с территории Беларуси свыше одного миллиона. Из них 20% было расстреляно или осуждено на 25 лет лагерей, от 15 до 20% – получили от 5 до 10 лет лагерей, 10% – не менее 6 лет лагерей, 15% было отправлено на принудительные работы, только 15-20% прошли фильтрационные лагеря и вернулись по месту жительства. Это и жители Беларуси и те, кто попал в фильтрационные лагеря даже с территории Польши, Литвы, Украины. Это общая цифра, и она ещё требует уточнения.

Адказ I.Марзапоку: 1. Соответствующие архивы сегодня для исследователей закрыты. В Могилёве та же картина. Архив КГБ глухо закрыт, даже отдельные дела не разрешают смотреть. По госархиву такая же картина, как по Минску, поэтому для того мы здесь и собираемся, чтобы установить какие-то контакты.

2. Мы тут уже обменивались мнениями по очагам сопротивления. Даже те районы, которые я указал на карте, оказывается, надо расширить. Например, в Краснапольске значительно шире было сопротивление. Мы эти уточнения будем вносить, поэтому, если у кого будет информация, просьба сообщать, и мы тогда сделаем более точные карты, и все смогут ими пользоваться, в том числе и в регионах.

Адказ З.Шыбеку: 1. Планировалось выпустить более 150 книг в серии "Память". На сегодняшний день вышло где-то порядка 80 – 90, то есть выпущено более половины книг. По поводу списков репрессированных. В 1998 г. на имя председателя госкомитета по печати, в администрацию президента, ещё в две инстанции было направлено письмо (я называю это доносом) по поводу деятельности центра хроник "Память". Результат был ясен. Алекса Петрашкевича сместили. Обвинения из этого доноса: приижается роль Октябрьской революции, центр хроник памяти не отражает успехи социалистического строительства и публикует списки врагов народа. В книге публиковались только списки реабилитированных, списки эти получались из комитета госбезопасности, из той базы, которая расформирована в комитете по архивам. Списки далеко неполные. То, что есть в книгах "Памяти" это 5 – 10% от реальности. В последние два-три года поступило негласное указание списки репрессированных не включать, никаких очерков о репрессиях быть не должно, и о людях, которые были репрессированы, желательно тоже не писать. Это возврат к советским традициям.

2. Два дня назад было очередное заседание инициативы "Уратаванне Курапат", скажу вам, картина очень печальная. Вы все в курсе этих событий, которые развернулись последние полтора месяца в связи со строительством минской кольцевой дороги. Я вынужден был пойти на такой шаг, как заявление о том, что больше не буду принимать участие в заседании инициативы. Почему? В последнее время в течении полутора месяцев появилось пять организаций, которые стали приватизировать Курапаты: "За ўратаванне Курапатаў", "Моладзь за ўратаванне Курапат", "Хрысціянская саюз іц партыя (точно не помню) за Курапаты", общественная организация Корзуна "За Курапаты", короче говоря, пять организаций. Сейчас дошло до того, что "Моладзь за ўратаванне Курапат" и инициатива "За ўратаванне Курапатаў" одновременно проводят два конкурса проектов мемориала. Было предложение вообще приватизировать эту территорию и использовать её. Редактор газеты "Рабочы" Ивашкевич высказал такую мысль: "Мы от власти берём, приватизируем её, потом будем зарабатывать на проведение экскурсий, будем брать гранты и строить мемориал". Предложений много, а переговоры с властью полностью в тупике.

На моей карте нанесено 48 населённых пунктов, где проводились массовые расстрелы. В общей сложности на сегодняшний день я установил на территории Беларуси свыше 80 местрасстрелов. В Могилёве – два, в Минске – двенадцать, в Гомеле – три или четыре места и т.д. Проблема требует изучения, я думаю, на местах должны помочь.

Адказ А.Смаленчуку: Как это ни странно будет звучать, синдром 1937 г. не действовал в 30-е г., а действует сейчас. Объясняется очень просто: тогда никто не знал о масштабах репрессий. А сейчас люди уже знают об этом и боятся. И сами репрессированные – это та категория, которая больше всего молчит. У нас теперь

две организации репрессированных. Как ни приходишь, говорят: “Вы нас не трогайте”. Спрашиваю их: “Ну кто кроме Вас может сказать слово в защиту Куропат?” Никто ничего не сказал, ни одна организация. То есть речь идет о том, что все люди грамотные, все видят историческую проблему и никто не хочет повторения этого. После войны сопротивление было, в 50-е годы редко, но было, потом – затишье, а сейчас – полная тишина. Я не думаю, что следует ожидать, что в ближайшее время что-то произойдет. Наоборот, та часть интеллигенции, которая занимала активную позицию, сейчас после выборов тоже ушла в “подполье”. И поэтому, боюсь, что эта тенденция будет продолжаться дальше.

Адказ Я. Басину: Классификация репрессий по политическим мотивам – пожалуй, одна из самых сложных проблем. Я начинал свое выступление с того, что мы не дали чёткую классификацию понятия “политические репрессии”. Так вот, классификацию можно дать юридическую и морально-нравственную. Юридическая классификация тоже распадается на несколько направлений. Эта ст. 63 - 74 Уголовного Кодекса Беларуси и ст. 58 Российской Федерации. Там три направления, назову их по численности потерпевших. Первое место – антисоветская агитация, пропаганда, на втором месте – участие в контрреволюционных организациях, и третье место, никто даже не подумает – это статья Уголовного Кодекса России 58, 14-й пункт – недонесение. И, кстати именно оттуда тезис Залесского о том, что репрессированные и их родственники сами должны винить себя, потому, что несвоевременно информировали органы.

Но не надо забывать, что ряд осуждённых проходит по 2-3 статьям: 63 (политическая), а потом пошли статьи “неуплата сельхоз налога”, закон от 7 августа 1932 г. о защите социалистической собственности (“о семи колосках”). Осужденные по этим статьям не подлежат реабилитации. Человека реабилитируют по политической статье, остаётся экономическая статья и в КГБ считается, что он нереабилитирован. Вот эта кухня существует на сегодняшний день. Поэтому никто не считал, сколько осуждено по закону 1932 г., сколько привлечено к уголовной ответственности за неуплату сельхозналога и др. И ещё была такая графа – служебные преступления (ст. 193, пункт 17 Уголовного Кодекса России, аналогично и Беларуси). Значительная часть осуждённых по политическим мотивам подведена под экономические и другие общеуголовные преступления. Поэтому полностью эту картину мы не можем восстановить ввиду отсутствия источников базы.

Кстати, во время войны в партизанском движении действовали особые отряды, оперуполномоченные, мало того, так они и до подполья доходили еще. Никто эту тему не может сегодня исследовать, потому что не пускают работать в архивах.

Валерій Голубеў (Менск)
кандыдат гістарычных навук, ст. навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі

Эканамічная гісторыя Беларусі: праблемы перыядызацыі

Адсутнасць у беларускай гістарыяграфіі агульнапрынятай перыядызацыі гісторыі Беларусі (і яе асобных частак) выклікала неабходнасць склікання нашай канферэнцыі. Складася так, што пра гісторыю нашай краіны найперш пачалі пісаць прадстаўнікі гістарычных школаў тых дзяржаваў, у склад якіх Беларусь у той ці іншы час уваходзіла. Натуральна, што як апісанне саміх гістарычных падзеяў і працэсаў, якія адбываліся на беларускіх землях, так і вызначэнне часу, калі яны праходзілі, ці працягласці іх развіцця, глумачэнне таго, чаму ўвогуле было так ці інакш, заўсёды рабілася праз асвятленне гісторыі пануючай дзяржавы. Найбольш яркім прыкладам таму з'яўляецца як расейская, так і савецкая гістарыяграфія. Натуральна, з улікам таго шляху, які прайшла нашая краіна і яе гістарычная наука, наякі-небудзь свой, беларускі падыход цяжка было і разлічваць.

Разумеочы, што любая стандартызацыя ці аднатыпнасць, любая спроба вызначыць, напрыклад, адзінага і нязменнага часавага рамкі даследавання гісторыі могуць прынесці больш шкоды, чым карысці, выказваецца не за прыніцце нейкай своеасаблівай і адзінай для ўсіх гісторыкаў перыядызацыі гісторыі Беларусі, а за супольную, узгодненую выпрашоўку і ўжыванне навуковых падыходаў нацыянальных гісторыкаў не толькі да вывучэння, асвятлення і выкладання гісторыі нашай краіны і народу, але і да вызначэння яе перыядызацыі.

На наш погляд, падыходы да перыядызацыі гісторыі Беларусі ўвогуле і эканамічнай гісторыі, як яе часткі, да сённяшняга дня ў многім працягваюць грунтавацца не на сацыяльна-эканамічных і палітычных рэаліях нашага мінулага, а на сацтарэлых пастулатах, згодна з якімі Беларусь не мела сапраўднай уласнай гісторыі, а існавала толькі ў рэчышчы тых падзеяў, якія адбываліся ў суседніх краінах. Да сённяшняга дня ў нашай краіне маєм выданні, дзе гісторыя беларусаў разглядаецца зусім не з пункту гледжання беларускага этнасу і беларускай дзяржавы. Такі падыход сфармаваўся даўно і стаўся як быццам традыцыяй, працягваючы грунтавацца на старых партыйна-камуністычных прынцыпах, заснаваных не на аб'ектыўнасці і гістарычнасці, а на імкненні “правільна”, з пункту гледжання замоўцы, “асвятліць” тыя ці іншыя падзеі нашай гісторыі.

Выразнавідаць, што ў перыядызацыі гісторыі Беларусі, з аднаго боку, працягвае панаваць у некалькі падфарбованым выглядзе марксісцка-ленінская канцепцыя грамадска-эканамічных фармациі (першбытнаабшчынны, рабаўладальніцкай, феадальнай, капіталістычнай, сацыялістычнай). Праўда, замест ”са-

цыялізму” цяпер звычайна пазначаюцца толькі даты (напрыклад, “Эканоміка Беларусі ў 1950 – 1960-я гады” і г.д.). З другога боку, паралельна з вышэйгаданым усё больш становіцца распаўсюджанай перыядызацыя, заснаваная на прынцыпе “знаходжання” Беларусі ў складзе іншых дзяржаўных фармаванняў.

Разглядаючы працы па гісторыі Беларусі, у тым ліку абагульняючыя, якія выйшлі за апошняе дзесяцігоддзе, міжвалі звяртаеш увагу на тое, што нягледзечы на новыя матэрыялы, якія дастаткова шырока ўводзяцца ў науковае абарачэнне, нягледзячы на новыя падыходы да асвялення многіх пытанняў гісторыі Беларусі, яе перыядызацыя ў большасці выпадкаў застаецца па-ранейшаму “савецкай”. Сказанае не спроба кагосьці пакрытыкаваць ці запалітызаваць праблему. Гэта простая канстатацыя таго, што адбываецца. Разам з тым, ёсьць і тлумачэнне, чаму так адбываецца. Усе работы, якія выходзілі раней інакш і выйсці не маглі, як толькі з руска-савецкай перыядызацыяй. Гэта стала традыцыяй, а любыя змены ідуць вельмі цяжка. Здаецца, прасцей было б распрацаваць новую перыядызацыю “з ліста”, чым спрабаваць унесці змены ў туго, якая ўсталявалася.

Нават у шасцітомнай гісторыі Беларусі, падрыхтаванай групай супрацоўнікаў Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі няма адзінага падыходу да перыядызацыі. Так, у першым томе, дзярэзглядзеца гісторыя Беларусі “ад першапачатковага засялення да сярэдзіны 13 ст.”¹, ўжываецца перыядызацыя, заснаваная на “працягласці часу” за які адбыліся тыя ці іншыя падзеі і з’яви, разам з гэтым адзначаецца, што “грамадства ранняга сярэднявечча харектарызуецца як шматуладнае, дзе суіснавалі тры эканамічныя ўклады – першы бытнаабшчыны, рабаўладальніцкі (на ўзоруні хатняга рабства) і феадальны”². Такі комплексны падыход, на наш погляд, зусім натуральны да перыяду да канца 5 – пачатку 6 ст. Разам з тым, аўтары ўлічылі сітуацыю, звязаную з утварэннем і існаваннем Палацкага княства і ўключылі яго гісторыю ў асобны раздел “Беларускія землі ў рannіm сярэднявеччы (6 ст. – першая палова 13 ст.)”.

Перыядызацыя астатніх тамоў напрамую не звязваецца з пэўнымі эканамічнымі ўкладамі, а спрабуе быць прывязанай ці да гісторыі розных дзяржаўных утварэнняў, у якія ўваходзіла Беларусь (другі том – 13 – 16 ст. – перыяд фарміравання і развіцця ВКЛ; трэці том – з канца 16 па 18 ст. уключна – беларускія землі ў часы Рэчы Паспалітай; чацвёрты том – з канца 18 ст. да каstryчніка 1917 г. – час знаходжання Беларусі ў складзе Расейскай імперыі); ці праста вызначаецца часавымі рамкамі (пяты том прысвечаны “гісторыі беларускага народу ў час намаганняў па стварэнні новага грамадства і ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны”; і апошні, шосты том прысвечаны паслявеннай гісторыі Беларусі). Тут больш прымальным падаецца прадэкларараваны Георгіем Штыхавым ў першым томе згаданай працы храналагічна-тэрэпаглядны прынцып перыядызацыі (напрыклад “Беларусь у 9 – сярэдзіне 13 ст.”)³.

¹ Гісторыя Беларусі ў шасці тамах. Том першы. Старажытная Беларусь. Мінск, 2000. С. 3.

² Тамсама. С. 8.

³ Тамсама. С. 124.

Разам з тым, на наш погляд, для асвятлення гісторыі краіны можа быць ужыты не адзін, а некалькі прынцыпай перыядызацыі і нават усе вышэйгаданыя падыходы маюць права на існаванне. Галоўнае, каб гэтыя падыходы дазвалялі найбольш поўна адлюстроўваць гістарычныя працэсы і былі прынятые большасцю гісторыкаў.

Зразумела, не выключаеца і аўтарская перыядызацыя. У якасці станоўчага прыкладу ў гэтым сэнсе можна назваць працу Генадзя Сагановіча “Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 стагоддзя”⁴.

У адрозненне ад гісторыі ўвогуле, перыядызацыя эканамічнай гісторыі павінна быць заснавана толькі на падставе тых гаспадарчых умоваў, падзеяў і з'яваў, якія адбываліся ў краіне (натуральна, з улікам таго, што адбывалася ў свеце). Відавочна, што з дапамogaю эканомікі ў нашай краіне вырашаліся шмат якія сацыяльныя і палітычныя справы, што дзяржава разумна рэгулявала і палітычна і гаспадарчае жыщё. Натуральна і тое, што без моцнай эканомікі не маглі бы так доўга праіснаваць у атачэнні ваяўнічых суседзяў і Палацкае княства, і Вялікае Княства Літоўскае. Але раней эканамічную самабытнасць нашай краіны свядома ігнаравалі, прымянялі значнасць гаспадарчых рэформаў, якія праводзілі нашыя продкі, заніжалі ўзровень сацыяльна-еканамічнага развіцця, асабліва ў дачыненні да 15 – 18 ст. Так, без пошуку сапраўдных доказаў, у беларускай савецкай гісторыяграфіі сцвярджалася, што нармальная развіцце эканомікі Беларусі пачалося толькі з пачаткам будовы сацыялізму, таксама, як і тое, што любыя станоўчыя падзеі на нашай тэрыторыі ў перыяд да 1772 г. апрыёры былі немагчымы.

Адзінчым, што ў адносінах да Беларусі падобны падыход пачаў складвацца адразу пасля яе аnekсіі ў склад Расейскай імперыі, аў СССР ён пастаянна “удасканальваўся”. Яскравы прыклад таму – гаспадарчая харктарыстыка Беларусі сярэдзіны – другой паловы 18 ст., сцвярджэнні аб нібыта поўным эканамічным заняпадзе, гаспадарчым крызісе і, адсюль “неабходнасці, прагрэсіўнасці і гістарычнай справядлівасці” акупацыі тэрыторыі Беларусі і ўключэння яе ў склад Расейскай імперыі. У выніку ў гістарычныя працы ўводзіўся абавязковы тэзіс пра “выгоднасць” уключэння ў Расейскую імперию, якое прывяло да ўцігвання эканомікі Беларусі ў агульнарасейскую гаспадарчую сістэму, выхаду на ўсерасейскі рынак, што як-быццам дало значны штуршок для развіцця эканомікі. На самой жа справе перыяд ВКЛ адметныя якраз не заняпадам, а значным эканамічным уздымам. Гэты ўздым у многім вызначаўся разумнай эканамічнай палітыкай дзяржавы, якая, дарэчы, праводзілася пры значным зношэннем процідзеянні. Гэтая палітыка знайшла сваё адлюстраванне ў працы Скарбавай камісіі ВКЛ, рэфарматарскай дзеянасці Антонія Тызенгаўза, стварэнні збалансаванай сістэмы шляхоў зносін, як сухагутных, так і водных і г.д. У выніку, ў гэты час не толькі ўмацаваўся ўнутраны рынак, але Беларусь ізноў стала адным з асноўных паставшчыкоў збоража ў

⁴ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.: Мінск, 2001.

Еўропу. Далучэнне ж да Расейскай імперыі закрыла для Беларусі выхад на традыцыйны для яе єўрапейскі рынак, што зусім не спрыяла развіццю эканомікі. Падобна гэтаму, больш чым станоўчыя вынікі вялікай аграрнай рэформы 16 ст. у савецкай гісторыяграфіі аб'вязваліся міфам. Але на самой справе ў многім менавіта з-за выдатных вынікаў рэформы адбыўся феномен 16 ст. – “залатога веку” ў гісторыі Беларусі. Толькі заможная краіна могла выдаткоўваць велізарныя сродкі на адукацыю, навуку, культуру.

Выснова можа быць адна – уласную гісторыю трэба разглядаць толькі з уласных нацыянальных пазіцый. Важным у гэтым кантэксле ёсьць і перыядызацыя, таму што правільна выбраныя перыяд і проблема даследавання (і нават правільна сформуляваная назва перыяду ці яго часткі) практычна ва ўсіх выпадках упłyваюць (апасрэдавана ці непасрэдна) на вынікі навуковай працы.

Разглядаючы проблемы перыядызацыі гаспадарчай гісторыі Беларусі юльга абыйсці ўвагай калектывную працу “Эканамічная гісторыя Беларусі”, якая выйшла пад агульнай рэдакцыяй прафесара В.І. Галубовіча⁵. Праца гэтая, напісаная на аснове напрацовак беларускіх гісторыкаў, дагуччана Міністэрствам адукацыі краіны ў якасці вучэбнага дапаможніка для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных установаў, выходзіла некалькі разоў дастаткова вялікімі тыражамі і аказвае вялікі ўплыў не толькі на ўспрыманне гаспадарчага вопыту нашых продкаў, але і на вывучэнне гісторыі краіны, таму што эканамічна гісторыя з’яўляецца ў некаторых тэхнічных ВНУ адзіным предметам, які разглядае мінулае Беларусі. Несумненна і тое, што гэтая праца з’яўляецца на сёння вызначальнай і ў перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі. Іншых падыходаў, ці спробаў агульнай перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі нам выявіць не ўдалося.

Пытанню перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі ў гэтай працы адведзена значная ўвага і відаць, што падыходы да перыядызацыі паступова мяняюцца ў бок удасканалення ад выдання давыдання. Так, разглядаючы станоўчыя і адмоўныя бакі двух падыходаў да проблемы перыядызацыі эканамічнай гісторыі – “фармацынага” (заснаванага на марксісцкай тэорыі змены грамадска-еканамічных фармацый) і “цывілізацыйнага”, дзе гісторыя грамадства разглядаецца як адзінай агульнай плынью, для якой характэрнай з’яўляецца пераемнасць і паслядоўнасць ва ўсіх сферах, з улікам чалавечага вымярэння ў гісторыі, яго дасягненняў у эканоміцы, палітыцы, навуцы і культуре аўтары паспрабавалі даць максімальна аб’ектыўны аналіз аднаго і другога падыходаў.

Так, у апошнім (2001 г.) выданні “Эканамічнай гісторыі Беларусі” аўтары, на наш погляд, слушна прыйшлі да высновы аб tym, “што інфармацыйны і цывілізацыйны падыходы да гісторыі маюць усе права на далейшае існаванне, натуральна дапаўняючы адзін аднаго. У спалучэнні яны даюць агульную аб’ектыў-

⁵ Эканамічная гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік. Выд. 2-е. Мінск, 1996.

ную і ў той жа час прадметна дакладную карціну развіцця сусветнай гісторыі, хада якога залежала (і залежыць) ад геаграфічных, тэхналагічных, эканамічных і ідэалагічных прычын і фактараў⁶.

Разам з тым, падаецца, што да перыядызацыі ўласна эканамічнай гісторыі Беларусі аўтары падышлі некалькі схематычна, не ўлічывшы поўнасцю беларускіх рэалій і выказанных імі самім папярэдніх меркаванняў аб падыходах да перыядызацыі.

Так, уся эканамічна гісторыя Беларусі аўтарамі падзелена на 18 перыядоў (этапаў), якія ў сваю чаргу ўваішлі ў два раздзэлы. Перыядызацыя ў першым раздзеле заснавана на “фармацыйным” падыходзе: 1) гаспадарчая дзеянасць людзей на тэрыторыі Беларусі ў першабытную эпоху (100 тыс. гадоў да н.э. – 5 ст. н.э.); 2) гаспадарка беларускіх зямель у перыяд разлажэння першабытнаабшчыннага ладу і зараджэння феадальных адносін (6 – 8 ст.); 3) станаўленне раннефеадальнай эканомікі на тэрыторыі Беларусі ў 9 – першай палове 13 ст.; 4) развіццё і ўмацаванне феадальнай гаспадаркі беларускіх земляў у другой палове 13 – першай палове 17 ст.; 5) эканамічнае становішча Беларусі ў часы позняга феадалізму (другая палова 17 – 18 ст.); 6) эканоміка Беларусі ў перыяд разлажэння феадальнай-прыгонніцкага ладу і зараджэння капіталістычных адносінай (першая палова 19 ст.); 7) станаўленне капіталістычнай эканомікі Беларусі ў другой палове 19 ст.; 8) народная гаспадарка Беларусі ў парэформенны перыяд (60-90-я гг. 19 ст.); 9) эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку 20 ст. (1900 – 1913 г.).

На наш погляд, гэта даволі збалансаваны падыход да перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі да пачатку 20 ст. Тым больш, што для кожнага перыяду аўтары падаюць унутраную (хоць часта значна спрошчаную і не зусім дакладную) перыядызацыю.

Так, напрыклад, 5 перыяд – “Эканамічнае становішча Беларусі ў часы позняга феадалізму (другая палова 17 – 18 ст.)” уключае ў сябе наступныя падперыяды: “Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове 17 – першай палове 18 ст.”; – “Эканамічны ўздым на Беларусі ў другой палове 18 ст.”; “Сацыяльна-еканамічнае значэнне далучэння Беларусі да Расеі”. Адзначым, што да гэтага далучэння эканоміка Беларусі развівалася не зусім так, як вызначана аўтарамі. Пасля эканамічнага заняпаду сярэдзіны – другой паловы 17 ст. прыйшоў час гаспадарчага аднаўлення. Новы заняпад быў звязаны з Паўночнай вайной 1700 – 1721 г., пасля яго ізноў прыйшоў перыяд гаспадарчай адбудовы. Заўважым таксама, што больш правільна было б пісаць не “сацыяльна-еканамічнае значэнне далучэння Беларусі да Расеі”, а “сацыяльна-еканамічныя вынікі (із наступстваў) далучэння Беларусі да Расейскай імперыі” (на гэты конт мы выказваліся вышэй).

Другі раздзел эканамічнай гісторыі Беларусі (з пачатку 20 ст. да сённяшняга дня) пабудаваны, уасноўным, па палітычных прыкметах таго ці іншага перыяду:

⁶ Экономическая история Беларуси. Учебное пособие. Минск, 2001. С. 14.

- 10) эканоміка беларускіх зямель падчас войнаў і рэвалюцыі (1914 – 1920 г.); 11) гаспадарчае развіццё Беларусі ў гады Новай эканамічнай палітыкі (1921 – 1927 г.); 12) эканамічнае развіццё Беларусі ў гады першых пяцігодак і ўсталявання таталітарнага рэжыму (1928 – чэрвень 1941 г.); 13) эканоміка Заходніяй Беларусі ў складзе Польшчы; 14) эканоміка Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (1941 – 1945 г.); 15) аднаўленне і развіццё эканомікі рэспублікі ў пасляваенныя гады (1946 – 1950 г.); 16) народная гаспадарка Беларусі ў 50-я–60-я г.; 17) эканоміка Беларусі ў 70-я – першай палове 80-х г., нарастанне крызісных з'яваў; 18) эканоміка Беларусі ў перыяд радыкальных пераўтварэнняў і дзяржаўнага суверэнітэту.

Прапанаваная перыядызацыя эканамічнай гісторыі Беларусі 20 ст. уяўляе пэўную цікавасць, заўважна імкненне аўтараў адыйсці ад ранейшых стандарттаў, калі ўсе гісторычныя і эканамічныя з'явы прыпісваліся дзеянасці камуністычнай партыі, а эканамічнай гісторыі дзялілася на пяцігодкі, якія таксама пачыналіся з “рашэнняў партыі”. Разам з тым, заўважна, што ў некаторых момантах аўтары не змаглі адмовіцца ад старых падыходаў да перыядызацыі гаспадарчай гісторыі Беларусі. Так, цэлы раздзел прысвячаны новай эканамічнай палітыцы (1921-1927г.). Але ж для Беларусі гэты час больш адметны Рыжскім мірам 1921 г. і падзелам яе тэрыторыі паміж Польшчай і Савецкай Расеяй, уплывам гэтих падзеяў на развіццё яе эканомікі. Успомнім, што Савецкая Беларусь у выніку захопніцкай палітыкі ўсходняга суёда ў гэты час займала усяго 59,6 тыс. кв. км. і складалася з 6 паветаў Менскай губерні (Бабруйскага, Мазырскага, Слуцкага, Ігуменскага, Барысаўскага і Менскага). Ці не ігнаруеца такай перыядызацыій уласнабеларусская гісторыя і ўласнабеларускія проблемы? Ці не падмяняеца тут гісторыя Беларусі гісторыяй Расеі, або гісторыяй Савецкага Саюза?

Прыблізна тое ж можна сказаць і пра раздзел 10 “Эканоміка беларускіх зямель пад час войнаў і рэвалюцыі (1914 – 1920 г.)”. Выклікае цікавасць яго ўнутраная перыядызацыя: “Першая сусветная вайна і сацыяльна-еканамічнай палітыка Часовага ураду”; “Перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі і першыя сацыяльна-еканамічныя пераўтварэнні”; “Становішча гаспадаркі Беларусі ў гады грамадзянскай вайны. Палітыка “ваеннага камунізму”. А ці былі ў нас тия “пераўтварэнні”? Можа з беларускага боку больш правільна было б напісаць “Беларусь у час нямецкай акупацыі і савецка-польскай вайны”? Пря якую грамадзянскую вайну у Беларусі можна гаварыць? Не было ў Беларусі усяго таго, што было ў Савецкай Расеі. Так як няма падставаў пісаць і пра палітыку “ваеннага камунізму” ў Беларусі ў 1918 – 1919 г. Тут можна толькі гаварыць аб спробах прымяняння гэтай палітыкі на часова занятых Чырвонай арміяй тэрыторыях і адпаведнай рэакцыі насельніцтва.

Такім чынам, да перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі поўнасцю можна аднесці ўсе заўвагі і рэкамендацыі, якія тычыліся перыядызацыі гісторыі Беларусі ўвогуле. Равам з тым пры выкладанні гісторыі гаспадаркі павінна ставіцца некалькі іншай мята – праз эканамічную гісторыю, гісторыю ўласных рэфор-

маў пакаваць гісторыю развіція нашай дзяржавы. Тут і адміністрацыйная і гаспадарчая рэформа 16 ст., і аднаўленчыя рэформы сярэдзіны 17 – пачатку 18 ст., і рэформы сярэдзіны 18 ст. (агарнава і мануфактурная рэформа А. Тызенгаўза, план на ўмацаванне ўнутранага рынку і інш.) і іншыя гаспадарчыя і палітычныя падзеі на нашай тэрыторыі. Мы перакананыя, што пры вывучэнні эканамічнай гісторыі Беларусі ўсе падзеі павінны разглядацца з беларускага пункту гледжання і толькі тады могуць быць зроблены правільныя высновы ў адносінах да ацэнкі стану і перспектываў гаспадарчага развіція, ў тым ліку і ў дачыненні да перыядызацыі. Са свайго, беларускага боку мы павінны таксама разгледзець упłyў палітычных падзеяў, асабліва ў 20 ст. (Бярэсце, Рыга, НЭП, эканамічная галітка Масквы) на эканамічнае развіціё Беларусі.

Не адмаўляючы поўнасцю тыя падыходы да перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі, якія ўжо шырока распаўсюдзіліся, лічылі б неабходным у перспектыве больш “прызямліць” яе на беларускую глебу. Магчымым выйсцем магло быць захаванне ў прынцыпе ўжываемай агульнай перыядызацыі (названыя 18 перыядам з познімі ўдакладненнямі), але з радыкальна беларускай унутранай перыядызацыяй, заснаванай, па магчымасці, на беларускіх падзеях.

Натуральна, што гэта толькі асобныя меркаванні, выкліканыя ў значнай ступені падыходамі да перыядызацыі гаспадарчай гісторыі Беларусі аўтараў вучэбнага дапаможніка “Эканамічная гісторыя Беларусі”.

Пытанні да В.Голубева

Алег Латышонак (Беласток): Я доўга шукаў у беларускай літаратуры до-казаў ды прыкладаў сапраўднага далучэння Беларусі да расейскага рынку, але не знайшоў аніводнага. Дык мне здаецца, пасля далучэння да Расеі Беларусь далей жыла б з гэтага экспарту збожжа.

Генадзь Семячук (Гародня): Ці эканамічная гісторыя нашай краіны можа быць падставай перыядызацыі і палітычнай, і культурнай гісторыі? Як спалучыць перыядызацыю палітычную і перыядызацыю эканамічную?

Адказы В.Голубева

Адказ А.Латышонку: -У другой палове 18 ст. у выніку рэформаў Тызенгаўза, у першую чаргу, дзяржаварэзка павялічыла вытворчасць збожжа. Яно працавала ў Эўропу, дзе кошты на яго рэзкавыраслі. Калі далучылі да Расеі, там ужо было танные курскае і казахстанскае збожжа. І потым вельмі хутка пабудавалі чыгунку Курск–Гомель–Пінск. Сапраўды наша эканоміка была адлучаная ад еўрапейскага рынку.

На сутнасці пасля 1772 г. на ўсходній Беларусі ўсё заставалася так, як і было, акрамя таго, што пачалі рубіць лес і вывозіць яго ў Расею. Пасля астагніх падзелаў Рэчы Паспалітай наша сельская гаспадарка, якая складала аснову эканомікі, пера-

стала вырабляць збожжа для продажу ў Еўропу, таму што туды паехала больш таннае расейскае збожжа. Нашае збожжа, якое не магло канкураваць у Еўропе з расейскім, пачалося перарабляцца нагарэлку. Амаль пры кожным майтку ствараючы бровары. З'явіўся нават тэрмін “белае віно”. З ім мы пачалі выходзіць на расейскі рынак. І гэтая тэндэнцыя працягвалася да 1915 ці 1914 г., калі быў уведзены сухі закон у Расейскай імперыі. Нічога не магу сказаць пра прамысловасць, таму што яе, па сутнасці, тады не было.

Адказ Г. Семянчуку: Думаю, што асновай для перыядызацыі павінна быць палітычная гісторыя. Але ёсьць моманты, дзе эканамічныя і палітычныя фактары будуть узаемадзеянічаць і ўзаемадапаўняцца. Я пагаджаюся з тэзісам Святланы Сяльверставай, што агульная перыядызацыя не можа быць, павінна быць галіновая перыядызацыя. У даследаванні адной проблемы кожны аўтар мае права на сваю перыядызацыю, калі ён яе добра аргументуе і дакажа. Перыядызацыя культуры можа быць заснаваная на культурных дасягненнях, эканамічна – на эканамічных дасягненнях і зменах. Таксама і ў астатніх галінах.

Рэпліка Андрэя Кіштымава (Менск): Полностью согласен с Валентином Голубевым в том, что предыдущие периодизации экономической истории, сколько бы их не было, сегодня не работают. Следовательно, нам нужны новые периодизации. С тем, что предлагается в данном случае в качестве новых периодизаций я не согласен. Когда мы говорим об истории экономики, не следует забывать, что есть очень хорошие мировые модели. Например, вся история делится на аграрное общество и индустриальное общество. И тогда мы имеем два громаднейших периода: аграрной экономики и индустриальной экономики. А между ними находится важнейший водораздел под названием индустриализация. Здесь мы можем спорить, когда она началась в Беларуси, из чего эта индустриализация состояла. И тогда снимутся все вопросы, о которых только что шла достаточно оживленная дискуссия.

Например, вопрос о том, стоило ли после разделов Речи Посполитой дальше развивать зерновой рынок Беларуси? А зерновой рынок, между прочим, рухнул. Не только у нас, но и, например, во Франции, потому что в 1819 г. в Европу начался наплыв аргентинского, канадского зерна. Виновата не Российской империя. Российский рынок испытал тот же самый кризис, что и Беларусь, только на 50 лет позже. Беларуское зерно действительно перестало быть востребованным.

Для экономики в этом нет ничего страшного. Отживаёт старая модель или система, на смену ей приходит новая. Во всероссийский рынок мы стали втягиваться сначала через систему водных путей (не следует забывать о интенсивности их строительства. Из семи искусственных водных путей Российской империи пять были на территории Беларуси), а затем с помощью железных дорог. Разве это плохо, втягивание в какой-то другой рынок? Значит нужно производить что-то другое, что будет иметь спрос. И начали это производить.

Я могу сказать, что индустриализация в Беларуси началась в условиях Российской империи, а не со сталинских пятилеток. Мы можем спорить о начальном этапе, Довнар-Запольский например говорит, что это 60-е годы, а Цвикевич называет 80-е годы 19 в. Этот период индустриализации продолжался вплоть до последнего десятилетия существования СССР. Сегодня мы переживаем период деиндустриализации. Его переживают или уже пережили все страны.

Может внутри этих громадных трёх намеченных мной периодов (аграрная экономика, индустриальная экономика, деиндустриализация) действительно можно выделять другие этапы. И это будет настоящая периодизация, присущая только истории экономики или экономической истории.

Валянцін Голубей: Мне здаецца, выступление сп. Кіштымава – классическая спроба падмяніць адно паняцце другім. Таксама можно сказать, что калі б не было перамогі ў II Сусветнай вайне, то зараз у нас развівалася бы немецкая система экономики. 50 годоў у эканоміцы – эта вельмі вялікі перыяд. Сярэдзіна – другая палова 18 ст. адзначалася велізарнейшым попытам на хлеб у Еўропе. И якраз пасля рэформы Тызенгаўза хлеб з Беларусі пайшоў туды. На Беларусь паступалі вялікія прыбылкі і, магчыма, то будаўніцтва мануфактур, якое адбывалася пры дапамозе сродкаў ад продажу зборжжа ў Еўропу, прывяла бы да нечага новага ў прамысловасці. У Еўропе ўжо адбываўся прамысловы пераварот, і хутчэй за ўсё, эта прыйшло бы на тэрыторыю Беларусі.

Ірына Кітурка (Гародня)
выкладчык кафедры экономікі і менеджменту
Інстытута настыядыпломнай адукцыі ГРДУ

Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст.

Сацыяльна-еканамічнае развіццё Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе характерызуецца пошукам уласных і найбольш эффектыўных шляхоў рэфармавання і мадэрнізацыі эканомікі краіны. Гістарычны досвед, які ёсць у гэтай галіне, паказвае, што такія праблемы паўставалі перад уладамі і ў папярэдняй перыяды.

Сярэдзіна 17 – 18 ст. для насельніцтва беларускай зямлі сталі часам цяжкіх выпрабаванняў, звязаных са шматлікімі войнамі і іх наступствамі – людскімі страдамі, эпідэміямі, гаспадарчым разбурэннем. Разам з тым, гэта быў час барацьбы за сваю краіну, у якім народ выстаяў, адрадзіў і умацаваў эканоміку. Аднак сталася так, што перыяд гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст у расейскай, а потым і ў савецкай гістарыяграфіях адзначана ацэньваўся толькі негатыўна, як час прагресіруючага эканамічнага і палітычнага заняпаду нашай краіны.

У другой палове 19 ст. у расейскай гістарыяграфіі склалася т.зв. “государственная” школа, прадстаўнікі якой былі актыўнымі паборцамі вялікадзяржаўнай палітыкі расейскага царызму. Іх работы ў многім былі падпірадкованы доказу пастулату аб выратаванні Расеій насельніцтва Беларусі ад польскага засілля ў канцы 18 ст. Пры гэтым навуковыя працы гісторыкаў дзяржаўнай школы, прысвечаныя развіццю беларускіх земляў, тычыліся ў асноўным перыяду канца 15 – сярэдзіны 16 ст Спецыяльных жадаследаванняў па пытаннях сацыяльна-еканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. не рабілася. Дастаткова было канстатаваны факт заняпаду эканомікі Беларусі ў выніку “іспамыслай эксплуатацыі” сялянства з боку варожай “польскай” дзяржаўнай улады і адпаведных феадальных уласнікаў, што вяло да агульнага заняпаду гаспадаркі і немагчымасці існавання дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай¹.

Станоўленне нацыянальнай гістарычнай канцепцыі ў пачатку 20 ст. было звязана з вывучэннем пераважна палітычнай гісторыі і этапу фармавання беларускага этнасу. У працах Вацлава Ластоўскага (“Кароткая гісторыя Беларусі”² (1910)) і Усевалада Ігнатоўскага (“Кароткі нарыйс гісторыі Беларусі”³ (1919)) пытанні эканамічнай гісторыі практична не закраналіся.

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Санкт-Петербург, 1868; Леонович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Санкт-Петербург, 1897; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута 1529 г. Москва, 1892; Мякотин В.А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху её разделов. Санкт-Петербург, 1889.

² Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992.

³ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыйс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

Палітыка беларусізацыі, якая праводзілася ў краіне ў 20-я г. мінулага стагоддзя, значна паспрыяла рознабаковаму вывучэнню праблемаў беларускай гісторыі. Але па-ранейшым эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. не з’яўлялася прадметам спецыяльных гістарычных даследаванняў. Пры разгляданні эканамічных пытанняў аўтары пераважнай большасці навуковых прац абмяжоўваліся перыядам канца 15 – 16 ст., у асобных выпадках – пачаткам 17 ст.

Сацыяльна-еканамічнаму стану беларускіх земляў у другой палове 17 – 18 ст. даў ацэнку Мітрафан Доўнэр-Запольскі. Глава XI яго манографіі “Гісторыя Беларусі”⁴ называе цца “Структура народнай гаспадаркі 16 – 18 ст.”, пры гэтым § 4 гэтай главы прысвячаны развіццю сялянскай гаспадаркі ў 16 ст., а § 5 яе стану ў 18 ст. Практычна з даследавання цалкам выпала 17 ст. І хоць аўтар не вылучаў спецыяльна перыяды эканамічнага развіцця, відавочна яго сцвярджэнне, што пасля значнага росквіту гаспадаркі Беларусі ў 16 ст., наступіў перыяд яе канчатковага занядзяда ў наступныя два стагоддзі⁵. Галоўную прычыну разбурання сельскай гаспадаркі ў 17 – 18 ст. гісторык бачыў у ная ўнасці прыгоннага права і войнах сярэдзіны 17 – пачатку 18 ст. На думку вучонага, 17 ст. наогул было эпохай “паступовага занядзяда беларускага гандлю”⁶. Адсутнасць у тэксце спасылак на крыніцы, на падставе якіх былі зроблены дадзеныя высновы, ускладняе разуменне методыкі М. Доўнэр-Запольскага. Хутчэй за ўсё, высновы аб гаспадарчым развіцці беларускіх земляў, да якіх прыйшло ў гісторык, былі абумоўлены абмежаванай коль касцю даку ментаў, якія да таго ж не мелі поўнай храналагічнай адначасовасці⁷.

Па сутнасці, такой жа думкі прытрымліваліся Уладзімір Пічэта⁸ і Канстанцін Кернажыцкі⁹.

Згортванне кароткачасовага перыяду лібералізацыі ў пачатку 30-х г. прывяло да ўсталявання манаполіі марксісцка-ленінскай метадалогіі ў спалучэнні з мадэрнізаванай расейскай вялікадзяржаўнай канцепцыяй¹⁰. Аўтары манографій, артыкулаў і калектыўных гістарычных прац імкнуліся паказаць розныя, у тым ліку і эканамічныя, тлумачэнні непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсіўнасці ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі.

⁴ Доўнэр-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁵ Тамсама. С. 125, 176.

⁶ Тамсама. С. 221–223.

⁷ Тамсама. С. 187.

⁸ Пічэта В. И. Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. Москва, 1961.

⁹ Кернажыцкі К. Гаспадарка староства ў Беларусі ў эканомічны стан іх насельніцтва ў другой палове XVIII стагоддзя // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі. Кн. 3. Т. 2. Менск, 1928; Ён жа. Аграрная рэформа ў Бабруйскім старosteве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да пал. XIX ст. Менск, 1931.

¹⁰ Біч М.В. Станаўленне нацыянальнай гістарычнай канцепцыі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 21.

Абсалютнай тэндэнцыйнасцю вылучаецца артыкул А.П.П'янкова “Асноўныя рысы гаспадарчагаразвіцця Беларусі ў 17–18 стагоддзях”¹¹. Ён выдзяляў другую палову 17 – 18 ст. у асобны перыяд беларускай гісторыі, які харектарызуваўся поўным панаваннем прыгоннага права і заняпадам феадальнага горада¹². Эканамічнаму развіццю гэтага часу, на думку А.П.П'янкова, былі ўласцівыя слабасць унутранага гандлю, дрэнныя шляхі зносінаў, шматлікія мытныя заставы і г.д.¹³ Высновы гісторыкаў былі ў духу “лепшых” традыцый расейскай дзяржаўнай школы другой паловы 19 – пачатку 20 ст.: да падзелаў Рэчы Паспалітай і “ўз’яднання беларускіх земляў з Расеяй” ні прымысловасць, ні сельская гаспадарка Беларусі не мелі магчымасця для прагрэсіўнага развіцця¹⁴.

Такім ж поглядамі вылучаецца артыкул Я.П.Шлосберга “Да пытання аб змяненні феадальнай рэнты ў Беларусі 17 – 18 вякоў”¹⁵, дзе аўтар прывёў некалькі сцвярджэнняў, якія не адпавядалі гісторычнай рэчысцасці, напрыклад, пра ліквідацыю сялянскай абшчыны ў 16 ст., пра дамінаванне паншчыны на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў пачатку 18 ст. і інш.

Высновы аб “заніпадзе” і пастаянным пагаршэнні жыцця сяляну і мяшчанаў звычайна не грунтаваліся на навуковых даследаваннях. Па-ранейшым небыло спедыяльных прац, якія б вывучалі сацыяльна-жанамічнае развіццё Беларусі ў 17 – 18 ст. Перавага аддавалася распрацоўцы пытання, звязанага з т.зв. “борьбой белоруского народа за воссоединение с Россией”. У сувязі з гэтым папросту бяздоказана сцвярджалася, што да ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі эканамічнае і палітычнае становішча на гэтай тэрыторыі было вельмі дрэннае, і менавіта тому падзельні Рэчы Паспалітай і анексія Беларусі былі быццам бы не толькі непазбежнай, але і неабходнай, выратавальнай і нават “прагрэсіўнай” з’явай.

Якія былі прычыны таго, што з поля зроку беларускіх гісторыкаў амаль поўнасцю “выпала” праблема эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст.?

Па-першае, складана (а то і небяспечна) было спрачацца з усталяваўшайся ў расейскай і савецкай гісторыяграфіях ацэнкай адсталасці эканомікі Рэчы Паспалітай у парадунні з “прагрэсіўнай” жаномікай Расейскай імперыі. Зусім верагодна, што пры больш глубокім вывучэнні выяўляліся пытанні, якія не ўпісваліся ў рамкі тагачаснай ідэалогіі, напрыклад, станоўчая ролі феадальнай дзяржавы Рэчы Паспалітай у працэсе адбудовы гаспадаркі пасля ваенных крываіз другой паловы 17 – першай паловы 18 ст., пастаянны пошук скарбам аптымальных шляхоў для паляпшэння гаспадарчага стану краіны, становішчяе насельніцтва і т. п.

¹¹ П'янкоў А.П. Асноўныя рысы гаспадарчага развіцця Беларусі ў XVII–XVIII стагоддзях // Весці Акад. нав. БССР. Сер. грамадскіх наукаў. 1956. № 3. С. 29–38.

¹² Тамсама. С. 29.

¹³ Тамсама. С. 32.

¹⁴ Тамсама. С. 37.

¹⁵ Шлоссберг Е.П. К вопросу об изменении феодальной ренты в Белоруссии XVII–XVIII веков // Ежегодник аграрной истории Восточной Европы (далей – ЕАИВЕ). 1958. Таллинн, 1959. С. 105–127.

Па-другое, да нядаўніх часоў гаспадарчае развіццё Беларусі ў часы феадалізму вывучалася ў асноўным з пункту гледжання інтарэсаў асноўнага вытворцы – селяніна. Такі падыход мае права на існаванне. Але пры гэтым ён свядома ігноруе іншыя важныя фактары сацыяльна-еканамічнага і палітычнага жыцця грамадства, і ў першую чаргу ролю феадальнага ўласніка ў вызначэнні шляхой эканамічнага развіцця. Натуральна, што такі падыход ствараў ненавуковую аднабаковую, у многім сфальсіфікованую карціну гаспадарчага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст.

І трэцій, не менш важнай прычынай слабога асвятлення праблем сацыяльна-еканамічнага становішча беларускіх земляў у другой палове 17 – 18 ст. была недастатковая распрацоўка крыніцаў базы, цяжкасць ў выяўленні крыніц па эканамічнай гісторыі, значная колькасць якіх знаходзіцца за межамі Беларусі. У папярэдні перыяд былі і простыя тэхнічныя прычыны, а менавіта, недахоп методык і тэхнікі для забеспеччэння апрацоўкі статыстычнага матэрыялу.

Першыя станоўчыя ацэнкі эканамічнага развіцця ВКЛ і Беларусі ў яго складзе ў другой палове 18 ст. прафочваюцца ў працах Дзмітрыя Пажілевіча, хоць ён разам з тым пастаянна падкрэсліваў эксплуатагарскую сутнасць феадальнай дзяржавы¹⁶.

Найбольш дакладныя звесткі пра тое, што эканоміка Беларусі паспіхова развівалася ў другой палове 18 ст., прывёў Васіль Мялешка. Уведзеныя ім унавукаве абарачэнне ў канцы 60-х г. 20 ст. новыя архіўныя матэрыялы аб становішчы імпартна-экспартнага баланса ў ВКЛ паказалі дынаміку вывазу за мяжу прадукцыі з ВКЛ (і ў першую чаргу з беларускіх тэрыторый) і тым самым доказна абверглі тэзіс пра нібыта існаваўшы ў другой палове 18 ст. заняпад гандлю, а такім чынам і эканомікі ВКЛ у цэлым¹⁷.

Аналізу ж гаспадарчага стану Беларусі ў папярэдні перыяд (другая палова 17 – першая палова 18 ст.) не праводзілася, акрамя канстататыў фактуў пасляваеннага разбурэння і ў выніку пагаршэння сацыяльна-еканамічнага становішча насельніцтва. Таму гэты перыяд сёння ў беларускай гісторыяграфіі па-ранейшым трактуецца толькі як агульны перыяд эканамічнага заняпаду¹⁸.

Безумоўна, вайны, якія ў гэты час працакіліся па беларускіх землях (казацка-солянскія 1648–1651 г., вайна Рәччу Паспалітай 1654 – 1667 г., Паўноч-

¹⁶ Похілевіч Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки, 1951. Т. 37. С. 144-168; Ён жа. Перевод государственных крестьян Белоруссии и Литвы в середине XVIII века с денежной ренты на отработочную // Исторические записки, 1952. Т. 39. С. 121-158; Ён жа: Экономический и политический упадок Речи Посполитой во второй половине XVII – первой половине XVIII в. // История Польши: В трёх томах / Под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. 2-е изд., доп. Москва, 1956. Т. 1. С. 300-314 і інш.

¹⁷ Мелешко В. И. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2. С. 69-78.

¹⁸ Нарысы гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1994; Дапаможнік па гісторыі Беларусі для паступающих у вышэйшыя навучальныя ўстановы. Мінск, 1997; Гісторыя Беларусі ў дзвюх частках. Мінск, 1998; Эканамічная гісторыя Беларусі. Мінск, 1999 і інш.

ная вайна 1700–1721 г.) нанеслі страшэнны ўрон гаспадарцы Беларусі. Але ці азначала гэта, што эканоміка нашай краіны амаль сто гадоў была ў крызісе?

У выніку даследавання эканамічнага развіцця дзяржаўных уладанняў Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст., сацыяльна-еканамічных крызісаў, выкліканных вышэйадзначанымі войнамі, а таксама палітыкі дзяржаўной улады па іх перадольванню, узнікла неабходнасць удакладнення перыядызацыі эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст.

Як паказала вывучэнне гаспадарчых практэсаў у дзяржаўных уладаннях Беларусі, эканоміка краіны за згаданы перыяд двойчы выходзіла з крызісаў. У значнай ступені каталізатарам структурных зменаў у эканамічнай палітыцы дзяржавы стаў менавіта гаспадарчы крызіс пасля войнаў сярэдзіны – другой паловы 17 ст. Вядома, што за згаданы перыяд страты насельніцтва Беларусі склалі 53%¹⁹. Датаго ж з-за недахопу людзей і цягніці сілы запусцелі велізарныя зямельныя плошчы: звыш 90% ворыўнай зямлі пуставала ў 1662 г. у Любашанскім старостве Аршанскаага павета²⁰, 72% – у Прапойскім старостве Рэчыцкага павета²¹, 56% – у Брэсцкай эканомії²² і г. д. Асноўная вытворчая адзінка тагачаснага грамадства – сялянства настолькі абяднела за час вайны, што не была ўстане не толькі выплючваць падаткі, але і весці гаспадарку, даслатковую для простага існавання сялянскай сям'і.

Аднак другую палову 17 ст. нельга адназначна харастырызаваць як “еканамічны заняпад”, паколькі галоўным зместам гэтага часу стаў не гаспадарчы крызіс, выкліканы войнамі, а магчымасць і здольнасць дзяржавы да пошуку дзеянішчных шляхоў і механізмаў па выведу эканомікі краіны з крызісу.

У сярэдзіне 17 ст. перад дзяржаўнай уладай паўсталі праблема пошуку кампрамісу паміж пастаяннай патрэбай у грошах і разуменнем неабходнасці аднаўлення разбуранай вайной гаспадаркі. Документы даюць магчымасць сцвярджаць, што пры правядзенні аграрных мерапрыемстваў у дзяржаўных уладаннях Беларусі скарб у першую чаргу імкнуўся да ўзнаўлення вытворчага патэнцыялу сялянскай гаспадаркі. Эканамічныя мерапрыемствы ў аднаўленчы перыяд насілі з боку дзяржавы пераважна стымулюючыя характар. Дзяржаўная палітыка па падаткаабкладанню насельніцтва, у аснову якой была пакладзена ацэнка ўладамі эканамічнага стану розных мясцовасцей, сведчыла пра зацікаўленасць улады не столькі ў зборанні падаткаў, колькі ў імкненні стварыць умовы для нармальнага эканамічнага развіцця.

Для ўвядзення ў гаспадарчае абарачэнне як мага большай плошчы земляў, павелічэння колькасці насельніцтва і цягніці жывёлы скарб распрацаўваў спецы-

¹⁹ Карпачёв А., Козловский П. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине 17-18 в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1968 г. Ленинград, 1972. С. 92.

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Archiwum Potockich z Jabłonny, nr. 134, a. 9-15.

²¹ Нацыянальны гісторыяльны архіў Беларусі ў Менску (НГАБ), Ф. 694, вол. 4, ад.з 1556, арк. 203-213 адв.

²² НГАБ у Менску, Ф. 1928, вол. 1, ад.з. 36, арк. 7-64.

яльную сістэму льготных умоваў гаспадарання, якая выявілася ў змяншэнні па-віннасцей, пераводзе сялян стаўовых эканомій Беларусі з адпрацоўчай рэнты на грашовую, дазволе апрацоўваць неабмежаваную колькасць дадатковай або пры-ёмнай зямлі за нязначныя падаткі, увядзенні “слабод” з частковым або поўным вызваленнем ад феадальнай рэнты на тэрмін ад пяці да пяцінаццаці гадоў і інш.

Дзейная эканамічная палітыка, якую праводзў скарб у дзяржаўных уладаннях, часта становілася прыкладам для ўладальнікаў прыватных маёнткаў у Беларусі. Так было ў другой палове 16 ст. падчас правядзення дзяржавай валочнай памеры, так здарылася і ў другой палове 17 ст. у дачыненні да палітыкі ачыншавання²³. Перайманню гэтага вопыту шляхтай садзейнічала аздараўленне фінансавай сістэмы Рэчы Паспалітай у другой палове 17 – пачатку 18 ст. У гэты час спынілася эмісія грошей, рынкавыя кацёрукі манет розных наміналаў выйшлі на ўзровень рэальнага ўтрымання ў іх металу. Увядзенне чыншавай сістэмы рабіла пісанаванне грошей дзяржавай невыгаднай ёй самой жа²⁴.

Як паказаў аналіз разнастайных дакументаў (пастановаў сеймаў каралеўскіх інструкцый, напаміナルных лістоў, дараўальныхных граматаў, інвентароў, контрактаў на аренду дзяржаўных уладанняў і інш.), мерапрыемствы дзяржавай улады па пераадольванню наступстваў вайны ў дзяржаўных уладаннях з'яўляліся вынікам свядомай эканамічнай палітыкі скарбу. Пры прыняціі гаспадарчых рашэнняў дзяржаваўлічала шматлікія фактары: ступень эканамічнага разбурэння, шчыль-насць насельніцтва, геаграфічнае становішча і інш.

У выніку пэўная эканамічнай свабода сялян садзейнічала паступоваму ад-наўленню эканомікі краіны ў цэлым. Сведчаннем гэтага з'яўляецца рост агульнай колькасці насельніцтва Беларусі, якое, па падліках А. Карпачова і П. Казлоўскага, павялічылася ў 1700 г. да 2247 тыс. чалавек (у 1667 – 1673 гг. яна складала 1352 тыс. чалавек)²⁵. Аднак перыяд стабілізацыі эканамічнага жыцця ў ВКЛ працягваўся нядоўга. Паўночная вайна (1700 – 1721 г.) ператварыла беларускія землі ў асноўны тэатр ваенных дзеянняў наўгародні Палтаўскай бітвы.

Такім чынам, другі раз закароткі прамежак часу дзяржава апынулася перад фактам неабходнасці адбудовы разбуранай вайной эканомікі. З аднаго боку, аднаўленчы перыяд першай паловы 18 ст. павінен быў быць лягчэйшым, паколькі скарбам ужо былі распрацаваны і ўжыты на практицы рычагі і механізмы гаспадарчай адбудовы ў другой палове 17 ст. Аднак аб'ектыўныя эканамічныя цяжкасці, звязаныя з вакінным ліхам, ускладняліся яшчэ і тым, што ў пачатку 18 ст. разбуренне напаткала не поўнасцю адноўленую і ўмацаваную сельскую гаспадарку. Таму разам з выкарыстаннем ужо вядомых мераў і льготаў, дзяржава вымушана была шукаць новыя дзеясныя спосабы для эффектыўнага гаспадарчага ўзнаўлення.

²³ Мелешко В.И. Рыночные связи сельского хозяйства Восточной Белоруссии во второй половине 17 и в 18 в. (до воссоединения с Россией) // ЕАИВЕ. 1966. Таллинн, 1971. С. 193.

²⁴ Зайцева О.Е., Синчук И.И. Находки монет 16-20 вв. в Дисне и Друе (к истории товарно-денежных отношений города и округи). Минск, 2001. С. 38.

²⁵ Карпачёв А.М., Козловский П.Г. Динамика численности населения Белоруссии... С. 92.

Улады разумелі, што тэрмін адбудовы гаспадаркі залежаў у значнай ступені ад наяўнасці ў дзяржаўных землях працоўных рук. У сувязі з гэтым вельмі важным было прыняцце на сейме 1717 г. пастановы “Аб адыйшоўшых падданых, якія павінны плаціць гіберну”, у якой катэгарычна загадвалася каралеўскім камісарам адшукваць дзяржаўных сялянаў, “якія аседласць сваю мелі і дамамі жылі”, без усялякага прамаруджвання²⁶.

Да таго ж ізноў уведзеная скарбам у першай палове 18 ст. сістэма слабод, прызначаная для “запамажэння” сялянству, не толькі станоўча ўпльывала на адбудову і ўзмацненне гаспадара, але і спрыяла прытоку насельніцтва ў пераважнай ступені ў дзяржаўныя ўладанні з суседніх Рasei. Узмацненне прыгонніцтва ў Маскоўскай дзяржаве прымушала рускіх сялянаў шукаць лепшай долі за заходнім мяжой, у першую чаргу, на землях Беларусі. Пры гэтым, скарб ВКЛ не скупіўся на абязцяне вольнасцяў, ільготаў на многія гады, дапамогі на набыццё гаспадаркі. З дапамогай такіх новапрышлых людзей павялічвалася колькасць насельніцтва краіны, уводзілася ў гаспадарчае абарачэнне ўсё большая плошча ворыўных земляў і, адпаведна, паскараўся працэс гаспадарчай адбудовы.

Вынікам дзяржаўнай палітыкі другой паловы 17 – першай паловы 18 ст., накіраванай на стварэнне спрыяльных умоваў для адбудовы ў першую чаргу сялянскай гаспадаркі, стала не толькі вяртанне ў гаспадарчае абарачэнне значных масіваў раней запусцелай зямлі і павелічэнне вытворчасці збожжа, але і хуткае ўмацаванне і развіццё ўнутранага рынку, пашырэнне таварна-грашовых адносін. З сярэдзіны 18 ст., калі ў Еўропе павялічыўся попыт на хлеб і выраслі кошты на зерне, Беларусь узмацніла сваю прысущасць і на еўрапейскім рынку²⁷.

Пры гэтым другая палова 18 ст. уяўляла сабой якасна новы ў парайонні з папярэднім перыяду гаспадарчай гісторыі Беларусі. Агульны парламенцкі крызіс часоў Аўгуста III (1733–1763), недасканаласць сістэмы кіравання дзяржаўнымі ўладаннямі, уплыў эканамічных і палітычных зменаў, якія адбыліся ў той час у дзяржавах Заходняй Еўропы, яскрава сведчылі пра неабходнасць мадэрнізацыі эканамічных адносін і на тэрыторыі ВКЛ.

У 1764 г. была створана Скарбавая камісія ВКЛ (Эканамічная Рада літоўска-га скарбу) спецыяльны дзяржаўны орган, у кампетэнцыю якога ўваходзіла кіраванне фінансамі, кантроль за збіраннем падаткаў, нагляд за гандлем і ўгугле за эканамічным становішчам. Мерапрыемствы дзяржаўнай улады па рэформаванню падаткавай сістэмы, па ўніфікацыі мераў даўжыні і вагаў на тэрыторыі ВКЛ і Кароны, па ліквідацыі ўнутраных мытных падаткаў, па ўвядзенні адзінага абавязковага аддачы ўсіх саслоўяў мытнага падатку стварылі магчымасці як для пашырэння ўнутранага рынку, так і для актывізацыі знешніх гандлёвых аперацый.

²⁶ Volumina legum. T. VI. S. 157.

²⁷ Похілевич Д.Л. Аграрная реформа А.Тизенгауза и Шавельское восстание // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1958. Таллинн, 1959. С. 280.

У другой палове 18 ст. з'яўляліся розныя, нават супрацьлеглыя праекты па рэфармаванню сталовых эканомій, старостваў і дзяржаў, што сведчыла пра існаванне шырокіхмагчымасцяў для правядзення дзяржаўнай эканамічнай палітыкі па павелічэнню даходаў каралеўскага скарбу. У іх абмеркаванні маглі прымець удзел розныя зацікаўленыя асобы, што паказвае пзуны дэмакратызму пры прынятцы эканамічных рашэнняў у Рэчы Паспалітай.

Дзейнасць Скарбавай камісіі спрыяла разгляду прапанаваных праектаў на дзяржаўным узроўні. У значнай ступені на з'яўленне шматлікіхмагчымых варыянтаў гаспадарчых рэформаў аказвала ўплыў ідэалогія Асветніцтва і распаўсюджаныя ў Заходній Еўропе эканамічныя тэорыі, у першую чаргу, тэорыя фізіякатау.

З другога боку, розныя эканамічныя праекты былі афармленнем тых ідэй, якія фармаваліся ў папярэдні перыяд падчас пошуку дзяржаўнай уладай і прыватнымі ўласнікамімагчымых дзейсных шляхоў па пераадольванню эканамічных крызісаў.

Падсумоўваючы пагляднія тэзісы, неабходна адзначыць, што развіццё дзяржаўных уладанняў у другой палове 17 – першай палове 18 ст. паказала, што пзуная эканамічная свабода сялянства, сістэма льгот, разумнае рэгулюванне збору падаткаў спрыялі ўсталяванню эканамічнай стабільнасці ў краіне. Рашэнне адбуваваць эканоміку дзяржавы праз першасную адбудову гаспадаркі асноўнага вытворцы – селяніна – было адзіна правільнym ва ўмовах эканамічных крызісаў другой паловы 17 і першай паловы 18 ст. Спробы А. Тызенгаўза ў другой палове 18 ст. узмацніць уціск сялянаў і вярнуцца да арганізацыі фальваркаў хоць і прывялі спачатку да павелічэння даходаў, але выклікалі пратест сялянства.

Дзяржаўная палітыка па пераводу сялян каралеўскіхсталовых эканомій на адпрацовачную рэнту не стала прыкладам для ўладальнікаў прыватных маёнткаў, як гэта было ў другой палове 16 ст. падчас правядзення валочнай памеры і ў другой палове 17 і пачатку 18 ст. пры ўвядзенні разнастайных ільготаў і чыншу. Наадварот, гаспадарчыя вынікі рэформы А. Тызенгаўза прымушалі прыватных уласнікаў шукаць іншыя, больш эфектыўныя шляхі для павелічэння даходнасці сваіх уладанняў. Зніжэнне агульных гаспадарчых пакавышкаў у развіцці каралеўскіхсталовых эканомій пераканалі дзяржаву ў неабходнасці вяртання ў 80-х г. 18 ст. да чыншавай сістэмы і нават да найму. Гэта сведчыла пра спад эфектыўнасці паншчыннай працы, яе неадпаведнасць новым эканамічным умовам і страту далейшай перспектывы эканамічнага развіцця па шляху ўзмацнення прыгонніцтва.

Такім чынам, у ходзе даследавання эканамічнага становішча дзяржаўных уладанняў у другой палове 17 – 18 ст. намі былі вылуччаны тры храналагічныя перыяды, якія характарызуюцца пзунымі зменамі ў гаспадарчай палітыцы скарба і сацыяльна-еканамічным развіцці ўсяго грамадства:

1. 1648–1699 г. характарызуюцца выпрацоўкай дзяржавай рычагоў і механизмаў ліквідацыі наступстваў глыбокага эканамічнага крызісу, выкліканага войнамі сярэдзіны – другой паловы 17 ст., і паступовым аднаўленнем гаспадаркі да

пачатку 18 ст. у асноўным прац перавод сталовых эканомій на грашовую рэнту, увядзенне сістэмы льготаў і слабод, дазвол сялянам браць у апрацоўку неабме-жаваную колькасць зямлі на льготных умовах, вызваленне цэлых рэгіёнаў ад выплаты падаткаў на пэўны тэрмін і г.д.;

2. 1700 – 1763 г. абумоўленыя новым разбурэннем эканомікі Беларусі ў сувязі з Паўночнай вайной і палітыкай дзяржаўной улады, накіраванай на стыму-ляванне і стабілізацыю эканамічнага развіцця праз ужыванне ўжо вядомых гаспадарчых мерапрыемстваў. Разам з тым, недасканалая сістэма кіраўніцтва дзяржаў-нымі ўладаннямі ў апошнія дзесяцігоддзі гэтага перыяду стала перашкодай на шляху гаспадарчай ініцыятывы насельніцтва, што сведчыла пра неабходнасць ад-міністрацыйных і гаспадарчых рэформаў;

3. 1764 – 1795 г. – перыяд мадэрнізацыі эканомікі. Характарызуеца правя-дзеннем гаспадарчых рэформаў, сярод якіх вылучаецца стварэнне і дзейнасць Скарбавай камісіі ВКЛ, мерапрыемствы А. Тызенгаўза па рэарганізацыі прамыс-ловасці і сельскай гаспадаркі ў дзяржаўных уладаннях, з'яўленне альтэрнатыўных праектаў па арганізацыі вытворчасці ў каралеўскіх эканоміях на тэрыторыі ВКЛ. Пошук скарбам дзейсных і аптымальных шляхоў для вядзення гаспадаркі выяў-ляўся таксама ў актыўным ужыванні наёмнай працы ў дзяржаўных уладаннях.

Падзел эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. на азнача-ныя перыяды абумоўлены своеасаблівасцямі сацыяльна-еканамічнага развіцця дзяржавы ў гэты час. Такі падыход дазваляе правесці больш глубокае даследаван-не эканамічнай палітыкі скарба, выявіць пэўныя тэндэнцыі і асаблівасці гаспадар-чага жыцця краіны ў цэлым.

Рэпліка Генадзя Семянчука: Каб разважаць аб наяўнасці альбо адсутнасці крызісу ў гаспадарцы, мы спачатку мусім вызначыць дэфініцыю крызіса. Таксама трэба ўлічваць, што ў першай палове 18 ст. крызіс быў агульнаеўрапейскі.

Ірына Кітурка: Крызіс і заняпад – гэта дзверозныя рэчы. У другой палове 17 ст і ў першай палове 18 ст. нельга казаць, што меў месца сущэльны крызіс. Галоўны змест таго перыяду не крызіс, амагчымасць выйсці з яго, здольнасць дзяржавы знайсці нейкія механізмы для выхаду з гэтага крызісу. Згодна, што ў другой палове 18 ст. крызіс быў агульнаеўрапейскі, звязаны з Паўночнай вайной. Але адначасна другая палова 18 ст. – гэта эпоха Асветніцтва, час узнікнення роз-ных эканамічных тэорый і школаў, як напрыклад, школы фізіякатаў і інш. Мне здаецца, што менавіта падчас крызісаў знаходзіліся шляхі і механізмы, якія ў дру-гой палове 18 ст. прывялі да мадэрнізацыі ў эканоміцы.

Іна Соркіна (Гародня)
кандидат гісторычных науک,
дацэнт кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ

Спроба перыядызацыі гісторыі мястэчак Беларусі (15 – пачатак 20 ст.)

Беларускае мястэчка – гэта своеасаблівая, надзвычай цікавая і шматранная з'ява ў гісторычнай сістэмепаселішчай. Мястэчкі былі шырока распаўсюджаным на Беларусі тыпам пасяленняў і акавалі значнае ўздзеянне на фармаванне сацыяльна-еканамічнага, палітычнага і культурнага аблічча нашага краю на працягу ўсяго перыяду іх функцыянавання. У гэтым сэнсе вывучэнне мястэчэк мае самакаштоўнае значэнне. Спецыяльнымі даследаваннямі дадзенай праблемы з'яўляюцца працы вядомага польскага гісторыка Станіслава Александровіча, дысертацыі ?уя Áoia a 32 u Nî ?e3 aé, aðu eóeu Áæa?eu Oæa?ea . Розныя аспекты развіцця беларускіх мястэчак разглядаліся ў агульнагарадскім рэчышчы ў працах гісторыкаў-урбаністаў: Зіновія Капыскага, Анатоля Грыцкевіча, Яфрэма (Афроіма) Карпачова, Валянціны Чапко, Анатоля Лютага, Захара Шыбекі і інш.² Архітэктурае аблічча мястэчак вывучаў Аляксандар Лакотка³. Нашая спроба перыядызацыі гісторыі гэтых паселішчай зроблена на падставе матэрыялаў называючых даследцыкаў.

¹ Aleksandrowicz S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w 16 i w I połowie 17 w. // Rocznik Białostocki. T. 1. Białystok, 1961. S. 63-13; Aleksandrowicz S. Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (16 do połowy 17 w.) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Historia. Z. 6. Poznań, 1964. S. 23-54; Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w 16 i w I połowie 17 w. // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. Poznań, 1966. S. 35-67; Aleksandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy 17 w. // Acta Baltico-Slavica. Poznań, 1970. T. 7. S. 47-108; Боха н.Ю.М. Мястэчкі вірхоў'я Віліі і нёманскай Беразіны ў 15-18 ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): Дыс... канд. гіст. науку. Мінск, 1994; Соркіна І.В. Роля мястэчак у сацыяльна-еканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы 18-першай палове 19 ст.: Дыс... канд. гіст. науку. Гродна, 1998; Шаблюк В.У. Да прабле мы даследавання мястэчак феадальнай Беларусі (па матэрыялах Верхняга Панямонія) // Гісторычная наука і гістарычна-адукацый ў РБ (новыя канцепцыі і падыходы): Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. У 2-х ч. Ч. 1. Мінск, 1994. С. 49-57; Шаблюк В.У. Забудова прымешманскіх мястэчак у 16-18 ст. // Гісторычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1995. № 6. С. 242-256.

² Копысскій З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии (16-17 в.). Минск, 1966.; Копысскій З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в 16-первой половине 17 в. Минск, 1975; Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в 16-18 в. Минск, 1975; Карпачев А. М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине 17-18 в.: Дис... доктора ист. наук. Минск, 1970; Чепко В. В. Города Белоруссии в первой половине 19 в. (экономическое развитие). Минск, 1981; Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце 18-первой половине 19 в. Минск, 1987; Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я г. 19-пачатак 20 ст.). Минск, 1997.

³ Лакотка А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры. Мінск, 1999; Лакотка А.І. Мястэчка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. Мінск, 1999. С. 250-251.

Прынцыпавую аснову ўсялякай перыядызацыі складаюць крытэрыйі. Надзвычай разнастайная эканамічна дзейнасць мястечак практычна на працягу ўсяго перыяду іх існавання можа скласці падставу для правядзення перыядызацыі іх гісторыі менавіта па эканамічнаму крытэрэлю. Багаты матэрыял для спробы выдзялення пэўных перыядоў у гісторыі гэтых населеных пунктаў дае эвалюцыя сацыяльнага і, асабліва, этнаконфесійнага складу насельніцтва, а таксама архітэктурна-планіровачнага развіцця. Іншымі словамі, любы бок жыцця дзейнасці мястечак можа скласці аснову для выбару крытэрэя перыядызацыі іх гісторыі. Сумесцішь розныя крытэрыйі і прапанавашь адзіны – комплексны – неўяўлецца магчымым у сувязі з храналагічным несупадзеннем разнастайных працэсаў развіцця мястечак. Асновай дадзенай спробы перыядызацыі абрачная эвалюцыя функцыянальных асаблівасцяў мястечак, іх спецыфікі, адметнасці ў сістэмепаселішчай Беларусі. Гэты крытэрый, на нашу думку, найбольш прыдатны з-за яго адноснай універсальнасці. Ён дазваляе ўзняцца вышэй за розныя асобныя бакі функцыянавання мястечак і прасачыць змены месца мястечак у структуры пасяленняў Беларусі, эвалюцыю іх ролі ў жыцця дзейнасці грамадства нашага краю ўвогуле.

Праблема азначэння паняцця “мястечка”, яго спецыфікі ў паралінні з іншымі паселішчамі (вёскай і горадам) займае значнае месца ў даследаваннях шэрагу гісторыкаў і з'яўлецца дыскусійнай. У навуковай літаратуры мястечка паўстае як населены пункт, які адрозніваецца ад горада меншай колькасцю і складанасцю структуры насельніцтва, адсутнасцю абарончых збудаванняў, аграрнымі рысамі; ад сяла і вёскі рознічае наяўнасцю гандлю і рамяства як сталых заняткаў часткі жыхароў, большай культурнай і адміністрацыйнай значнасцю, а таксама большай складанасцю планіроўкі і забудовы. Функцыянальная адметнасць і спецыфічныя рысы мястечак, захоўваючы пэўную стабільнасць, зведалі і эвалюцыю. Паспрабуем яе прасачыць і вылучыць пэўныя этапы ў функцыянаванні і развіцці мястечак на беларускіх землях на працягу 15 – пачатку 20 ст.

Істотную трансфармацыю мястечкі перажылі ў перыяд знаходжання нашага краю ў складзе Расейскай імперыі. Таму ёсьць усе падставы для выдзялення 2-х буйных перыядоў у гісторыі гэтых паселішчаў, храналагічнай мяжой паміж якімі з'яўляюцца 1772 – 1795 г. Ад 19 ст. у развіцці мястечак прасочваюцца новыя тэндэнцыі. Разам з тым далейшую эвалюцыю, асабліва ў другой палове 19 ст., атрымалі тыя з'явы і працэсы, якія ў папярэднюю эпоху толькі пазнаныліся і не прайвіліся належным чынам. У сваю чаргу, у рамках гэтых двух перыядоў можна вылучыць асобныя этапы.

У гісторыі беларускіх мястечак часоў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай выразна праглядаюцца тры этапы.

1. 15 – першую палову 17 ст. можна акрэсліць як час актыўнага паўставання і экстэнсіўнага развіцця мястечак на беларускіх землях. Узнікненне мястечка як з'явы супадае з інтэнсіфікацыяй феадальнага спосабу вытворчасці, цэнтралізацый Беларуска-літоўскай дзяржавы. Спрыяльная эканамічна і палітычна сітуа-

ацыя, якож склалася на нашых землях, садзейнічала колькаснаму і якаснаму росту гарадскіх паселішчаў, прычым колькаснае іх прырошчванне адбывалася менавіта за юшт мястечак. К сярэдзіне 17 ст., па падліках З.Капыскага, на беларускіх землях $\hat{a}u\hat{e}\ 37\ a\hat{a}\hat{a}\hat{a}\hat{a}\ 3425\ i\ u\hat{p}\hat{u}\hat{u}\hat{a}\hat{a}$ ⁴. Большасць гарадоў склаліся да 16 ст. Значыць, 16 – першая палова 17 ст. былі часам імклівага развіцця мястечак у Беларусі.

Такім чынам, 16 – першая палова 17 ст. – перыйяд урбанізацыі беларускага грамадства. Аднак урбаністычныя працэсы рэалізоўваліся тут у “малых” формах, у выглядзе невялікіх “мест” – мястечак, якія на працягу ўсяго разглядаемага перыяду не здолелі эвалюцыянаваць у сярэднія, а тым больш буйныя гарады (да сярэдзіны 17 ст. дасягнулі ўзроўню сярэдняга горада толькі такія мястечкі як Нясвіж і Клецк).

Адной з прычынаў гэтага з’яўляўся феадальны характар гаспадаркі, патрэбы якой абумовілі новы этап урбаністычнага развіцця ў гэты час. Ва ўмовах пашырэння таварна-грашовых адносінай кожны феадал імкнуўся да заснавання ўласнага “места” як прыдатку феадальнага маёнтку, механізму атрымання ад яго найбольшага прыбытку. У выніку гэтага стваралася такая канцэнтрацыя гарадскіх паселішчаў і канкурэнцыя паміж імі, якая да мінімуму звужала сферу іх гаспадарчага ўплыву. Другой прычынай досьць шчыльней сеткі дробных гарадскіх паселішчаў на беларускіх землях было моцнае гаспадарчое ўздзеянне буйных гарадоў, якія склаліся яшчэ да 15 ст. і вакол якіх канцэнтрацыя мястечак была найбольшай. Гаспадарчая дзейнасць буйных гарадскіх цэнтраў патрабавала найбольшай уключанасці сельскага насельніцтва ў рыначны абарот, што забяспечвалася мак-симальнай шчыльнасцю пасярэднікаў – мястечак. Іх масавае ўзнікненне сведчыла пра далейшае развіццё вытворчых сілаў і таварна-грашовых адносінай у феадальным грамадстве. Складанне сеткі мястечак абумоўлівалася тыповымі для ўрбанізацыйных працэсаў прычынамі – патрэбай у трывальных пунктах гандлёвага абмену паміж сельскагаспадарчымі і рамесніцкімі вытворцамі. Ажыццяўленне гэтага абмену і ўцягванне сельскагаспадарчага насельніцтва ўсіх ў рыначны абарот з’яўлялася галоўнай функцыяй мястечка, якая лічыцца класічнай. Тому 15 – першая палова 17 ст. – час паўставання і росквіту “класічных” (ці “уласна”) мястечак.

Апроч галоўнай функцыі асяродкаў гандлёвага абмену, мястечкі ў гэты час абслугоўвалі камунікацыйны рух. Адначасова праходзіў працэс утварэння мес-тактовага рамяства за кошт сельскага і дворскага рамяства. Гэты перыйяд вызнача-еца таксама росквітам функцыянавання феадальных замкаў, якія разам з неўма-цаванымі ўладальніцкімі сядзібамі выступалі ў якасці аднаго з асноўных спажыў-цоў мястаковага рамяства, генетычна звязанага з забеспячэннем патрэбай феа-дала. Гаспадарчая значнасць мястечак на гэтым этапе не змагла пераасці лакаль-нага рынка.

2. Другая палова 17 – першая палова 18 ст. – час глыбокага эканамічнага заняду беларускага краю ў цэлым, і мястечак у прыватнасці, выкліканага шматлікімі разбуральнымі войнамі. Шматгадовыя ваенныя дзеянні, палітыка су-

⁴ Копысскій З.Ю. Соціяльно-политическое развитие городов Белоруссии... С. 10.

цэльнага спусташэння зямлі і вываду палонных прывялі Беларусь да дэмографічнай і гаспадарчай катастрофы, на стагоддзе адкінулі яе назад. “Татальная дэструкцыя”, – так вызначаў стан грамадства таго часу Генадзь Сагановіч. Глабальныя наступствты той катастрофы рэзка змянілі лёс беларускага этнасу. Гарады і мястэчкі, што паступова аднаўляліся, былі ўжо іншыя, мелі іншыя аблічча. Падчас войнаў сярэдзіны 17 ст. беларускае бюргерства было вынішчана. Утварыўся вакуум, які актыўна запаўняла яўрэйскае насельніцтва. Менавіта з таго часу ў гандлёва-прамысловым жыцці мястэчак і гарадоў пачынаюць дамінаваць яўрэі.

3. Другая палова 18 ст. – перыяд эканамічнага, палітычнага і культурнага ажыўлення і ўздыму Рэчы Паспалітай у надзвычай складаных унутры- і зовнешне-палітычных абставінах. Для беларускіх мястэчак гэта быў час аднаўлення і інтэнсіфікацыі ў іх развіцці. Адбывалася скарачэнне ўдзельнай вагі местачкоўцаў, занятых у абслугоўванні камунікацыйнага руху. Назіраецца колькасны і якасны рост местачковага рамяства, а таксама пераарыентацыя яго на рынак. Пры асобных мястэчках узімаюць прамысловыя прадпрыемствы, прадукцыя якіх разыходзілася далёка за межамі лакальных рэгіёнаў. Купцы некаторых мястэчак удзельнічалі не толькі ў рэгіянальным, але і далёкасажжным гандлі, у тым ліку і замежным.

Імкнучыся забяспечыць сваім мястэчкам дадатковыя прывілеі і тым самым паправіць эканамічную сітуацыю, паспрыяць іх засяленню жыхарамі іншых гарадоў, павялічыць іх жыццяздольнасць ва ўмовах жорсткай канкурэнцыі паміж шматлікімі “местамі”, уладальнікі дамагаюцца для некаторых з іх самакіравання па магдэбургскаму праву, што юрыдычна замацоўвае іх паўнапраўны гарадскі статус. Афіцыйна мястэчкі атрымалі магчымасць набываць магдэбургскія права паводле рашэння Бельскага сейму (1564 г.). Аднак некаторыя мястэчкі карысталіся ім яшчэ да гэтай пастановы (Высокае – з 1494 г., Браслаў – з 1501 г. і інш.). Па падліках Я. Карпачова, у другой палове 18 ст. на тэрыторыі Беларусі было 438 гарадскіх паселішчаў: 39 гарадоў і 399 мястэчак. 38 мястэчак (ці амаль 10 %) мелі самакіраванне паводле магдэбургскага права⁵. Усё гэта знайшло сваё адлюстраванне ў харектары матэрыяльнай культуры мястэчак, якая ўсё больш набліжаецца да гарадской. У адпаведным накірунку адбываецца і планіровачнае развіццё мястэчак, мноюгі з якіх набываюць дастаткова развітую плошчава-булічную структуру. Мястэчкі Беларусі, такім чынам, паступова страчвалі сваю сярэднявечную аднатыповасць. Іх эканамічная дзеянасць становілася ўсё больш разнастайнай, ускладняліся і іншыя бакі функцыянавання гэтых паселішчаў.

У развіцці мястэчак перыяду Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай пераважалі працэсы, што працякалі натуральна, пад уздзеяннем тагачасных сацыяльна-еканамічных фактараў. Дзяржавная ўлада спрабавала рэгуляваць гэтыя працэсы ці фіксавала іх, пацвярджала тое, што ўжо стала рэчаіснасцю. Найбольш паказальнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца працэс складання сеткі мястэчак і ўздеянне на яго дзяржавы.

⁵ Карпачев А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии... С. 91.

Узнікненне мястечак было цесна звязана з заснаваннем таргоў, што, у сваю чаргу, было выкліканы патрбамі ўнутранага рынку. З'яўленне на землях Беларусі грашовай рэнты і паступовы яе рост у даходах скарбу і феадалаў вымушаў сялян прадаваць частку сваёй прадукцыі. Побач з вялікакняскімі і прыватнаўласніцкімі маёнткамі ў 15 ст. узнікаюць таргі, якія і рабілі магчымым продаж сельскагаспадарчых прадуктаў, а таксама набыццё неабходных тавараў, якія натуральная сялянская гаспадарка вырабіць не магла. Таргі прыцягвалі, такім чынам, не толькі сялянскія масы, якія сцякаліся сюды спарадычна, але і рамеснікаў і гандляроў, што сяліліся тут стала. У выніку побач з тарамі ўзнікалі паселішчы, якія маглі спачатку развіцца ў гандлёва-рамесніцкія асяродкі і зрабіцца мястечкамі фактычна і толькі пазней праз атрыманне прывілею набыць юрыдычны статус “места”. Заснаванне таргу было настолькі моцна звязана з узнікненнем мястечка, што ў далейшым пры выдачы прывілея на заснаванне мястечка абумоўлівалася права на адначасовае адкрыццё таргу і карчмы. І наадварот, права на адкрыццё таргу з'яўлялася раўнаценным праву на заснаванне мястечка⁶.

Пэўны час падаткі ад мястечковага гандлю ішлі выключна на карысць скарбу. Вялікакняская адміністрацыя напачатку строга рэгламентавала заснаванне новых мястечак прыватнымі асобамі, а таксама ўвядзенне новых падаткаў на існуючых ужо таргах, што знайшло адлюстраванне ў Статутах ВКЛ 1529 і 1566 г. Нават на гаспадарскіх землях мястечкі маглі засноўвацца толькі з дазволу ўладаў. Артыкул 14 “Уставы на валокі” забараняў адкрыццё новых прыватнаўласніцкіх таргоў бліжэй, чым за 3 мілі ад ужо існуючых вялікакняскіх⁷.

Няспынны рост колькасці мястечак (нягледзячы на цяжкасці, звязаныя з іх заснаваннем), а таксама настойлівия просьбы шляхты аб наданні ёй права вольнага заснавання новых таргоў прывялі, у рэшце рэшт, да скасавання існуючых аблежаванняў. Статут ВКЛ 1588 г. у 29 артыкуле I рэдзелу абвяшчай: “...а хто б з абывацеляў таго панства нашага якога колькве стану і народу шляхецкага для прымнажэння сабе пажытку хацеў на грунце сваім мястечка новае садзіці, то яму вольна будзе ўчыніці, і тарговае ў ім паводле даўняга звычаю... установіць”⁸. Гэта рагашэнне было сведчаннем развіцця феадальнай гаспадаркі на землях Беларусі. Насычаны сельскагаспадарчай прадукцыяй рынак меў патрэбу ва ўсё новых гандлёвых цэнтрах. Пасля 1588 г. працэ узнікнення мястечак аблегчыўся і паскорыўся. У канцы 16 – пачатку 17 ст. пачынаецца іх бурны рост.

У часы Расейскай імперыі функцыянаванне мястечак знаходзілася пад моцным уздзеяннем палітыкі царызму. Мястечкі былі паселішчамі, раней невядомымі ў Расеі. Яны ўяўлялі новую з'яву для расейскага заканадаўства, і гэта было неспрыяльнym для іх развіцця. Адносіны царскага ўрада да мястечак фактычна

⁶ Бонч Ю.М. Мястечкі вярхоўя Віліі і нёманскай Беразіны... С. 35.

⁷ Гуркоў У.С. Мястечка // Энаграфія Беларусі. Мінск, 1989. С. 332.

⁸ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Мінск, 1989. С. 98-99.

абумоўліваліся яго аграрнай і нацыянальнай палітыкай, а таксама палітыкай у галіне горадаўтварэння.

На працягу канца 18 – пачатку 20 ст. адбываўся працэс паступовага “размыяння” сярэднявечных мястечак. Яны гублялі сваю сярэднявечную аднотыповасць. Адны з іх апускаліся да становішча звычайных сельскіх паселішчаў. Іншыя захоўвалі сваю класічную функцыю эканамічнага абслугоўвання на лакальных рынках пераважнаых пансікіх і сялянскіх гаспадараў, якія з цяжкасцю пераходзілі на прадпрымальніцкі лад. Частка мястечак здолела ўзняцца на ўзровень гарадоў. Інтэнсіўнасць працэсу “размыяння” мястечак не была адноўлькавай на працягу гэтага часу і вызначалася зменамі ў сацыяльна-еканамічнай сітуацыі ў краі і палітыкай царызму ў дачыненні да мястечак. Уздзеянне апошняга факттару на гэты працэс было асабліва адчувальным на этапе канца 18 – першай паловы 19 ст.

Пасля далучэння беларускіх земляў да Рัสіі на іх стваралася новая сістэма гарадскіх адміністрацыйных цэнтраў. Змяніўся статус многіх пасяленняў. Шэраг мястечак сталі ўезднымі ці заштатнымі гарадамі – Бабінавічы, Вілейка, Гарадок, Докшыцы, Дрыса, Ігумен, Копысь, Лепель, Стары Быхаў, Сураж, Сянно, Чавусы і інш. Адначасова такія гарады былога ВКЛ як Бешанковічы, Браслаў, Давыд-Гарадок, Дуброўна, Клецк, Капыль, Крычаў, Ляхавічы, Ушачы, Шарашова, Шклоў былі пераведзены ў разрад мястечак як адміністрацыйна непатрэбныя імперыі.

З’явілася шмат новых мястечак, ператвораных з вёскі і сёлы. Царскі ўрад, каб задобрыць мясцовых землеўладальнікаў, прызнаваў мястечкамі практична ўсе паселішчы, якія прэтэндувалі на гэта званне. Указ сената ад 26 кастрычніка 1810 г. дазваляў памешчыкам пераводзіць свае сёлы і вёскі ў разрад мястечак з мэтаю продажу ў іх віна, што забаранялася ў вёсках. Для гэтага дастаткова было толькі *аа̄са! ёё аа̄са? аа̄са?*

Асабліва пачасціліся выпадкі заснавання новых мястечак у сувязі з гватоўным высыленнем яўрэяў з сельскай мясцовасці. Многія памешчыкі, каб не пазбавіцца пасрэдніцкіх паслуг яўрэяў, пераводзілі звычайнія паселішчы ў сваіх уладаннях на ступень мястечак і tym памнажалі іх колькасць, асабліва ў 20-х г. 19 ст. Фонды губернскіх адміністрацый утрымліваюць вялікую колькасць справаў аб падобных прашэннях памешчыкаў. 16 сакавіка 1826 г. Віцебскі, Магілёўскі, Смаленскі і Калужскі генерал-губернатар дакладваў у міністэрства ўнутраных справаў: “Со времени высылки и евреев из деревень в города и mestechki поступают ко мне весь ма часто представления от гражданских губернаторов Витебской и Могилевской губерний о дозволении помещикам учреждать в имениях mestechki. Хотя помещики таковым исканиям придают благовидность, якобы стараются распространить промышленность и торговлю посредством учреждения ежегодных ярмарок, но легко проникнуть в истинную цель таковых заведений – доставление евреям места жительства, за которое они предлагают весьма значи-

⁹ Лютый А.М. Соціальна-экономіческое развітие горадов Беларуссии... С.18-19.

тельную плату”¹⁰. Дыскрымінацыя яўрэйскага насельніцтва, як бачым, таксама аказвала ўплыў на паскарэнне працэсу ”размывання“ мястечак.

Такім чынам, мястечкі ў разглядаемы перыяд характарызavalіся вялікай разнастайнасцю тыпаў. Пад называй ”мястечка“ хаваліся як буйныя гандлёва-прамысловыя цэнтры, якім не хапала толькі афіцыйнага гарадскога статуса, так і звычайнія сельскія паселішчы. Мелі месца і кур’ёзныя сітуацыі. Так, у 1825 г. было заснаванае мястечка Мальта (Рэжыцкі ўезд Віцебскай губерні). Падчас агляду губерні віцебскі губернатар быў вельмі здзіўлены: новаутворанае ”мястечка“ складалася з 3-х будынкаў – карчмы і 2-х лазняў¹¹.

Палітыка расейскага ўраду ў дачыненні да яўрэяў значна ўскладніла развіццё мястечак. У выніку прымусовага высялення яўрэяў з сельскай мясцовасці, беларускія гарады і мястечкі ператварыліся ў рэзервацыі для цэлага народу. Важнасць гандлёва-прамысловай дзеянасці для яўрэйскага насельніцтва яшчэ больш узрасла. А таму яўрэйскія гандляры і прамыслоўцы рабілі ўсё, каб манаполізацца ўсе. Узрастала роля яўрэяў у жыцці дзеянасці мястечак. Канцэнтрацыя яўрэйскага насельніцтва ў мястечках узмацняла агульную беднасць местачковых жыхароў і паскарала працэс паўперызацыі мяшчанства. Так, яўрэі мястечка Талачын у 1825 г. характарызавалі сваё становішча наступным чынам: “...от большого стеснения в одном доме по два и более семейств крайнею бедностию наказаны так, что и дневного пропитания иметь не можем...”. У гэтым жа годзе яўрэі мястечка Шклоў у прашэнні на імя імператара адзначалі: “Стеснение по городам и местечкам от переселения из деревень евреев, близкое к истреблению нас, дает нам смелость... просить себе спасения от предстоящей гибели еврейскому народу в белорусских губерниях”¹². У выніку падрываўся эканамічны патэнцыял мястечак, які назапашваўся стагоддзямі.

На становішча мястечак істотны ўплыў аказвала палітыка расейскіх уладаў у галіне горадаўтварэння ў Беларусі. Асноўныя яе прынцыпы сфармульянены ў працы З.Шыбекі. Мястечкі былі выключаны з горадаўтваральных працэсаў. Пасля далучэння беларускіх земляў да Ресей тут скасоўвалася магдэбургскае права. На гарады, якія яго мелі, і на мястечкі, стаўшыя цэнтрамі ўездаў, пашираліся прынцыпы расейскага гарадскога самакіравання паводле Даравальной граматы гарадам 1785 г. Жыхары большасці мястечак, якія гарадскіх правоў не атрымалі, пераводзіліся ў сяляне і нават раздаваліся прыватным уладальнікам. Гэта выклікала іх барацьбу за вяртанне мяшчанскае статусу. Праўда, у некаторых найбольш буйных мястечках захоўваліся мяшчанская грамады беларусаў, напрыклад, у Івянцы, Койданаве. Аднак большасць местачковых мяшчан-беларусаў пасля далучэння да Ресей была запрыгонена і а'б'яднаная ў сялянскія грамады.

¹⁰ Расейскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Ф. 1287, вол. 5, ад. з. 1127, арк. 2.

¹¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) у Менску. Ф. 1297, вол. 1, ад. з. 879, арк. 7.

¹² Таксама, ад. з. 460, арк. 8.

Адзінпраўнае становішча mestachkovaga жыхарства касавалася. Адны мяшчанскія грамады да сярэдзіны 70-х г. 19 ст. падпрадкоўваліся муниципальным органам бліжэйшых гарадоў, другія – валаснымі праўленнямі. Такім чынам, мястечкі юрыдычна адмяжоўваліся ад гарадоў і не атрымлівалі законнай падставы набываць гарадскі статус. Мястечкі гублялі сваю адметнасць – пераходны стан паміж вёскай і горадам. Аднак, вывучэнне сацыяльна-еканамічнага і культурнага развіція мястечак Беларусі ў канцы 18 – першай палове 19 ст. дазваляе зрабіць выснову аб тым, што многія мястечкі па шэрагу паказыкаў – структуры насельніцтва, узору ён эканамічнага развіція, культурна-асветніцкай ролі, знешняму выглядзу – не саступалі гарадам і нават пераўзыходзілі некаторыя з іх. Такія мястечкі малі рэальнай прэтэндаваць на афіцынае прызнанне горадам. Падобныя пытанні ўздымаюцца, што знайшло адлюстраванне ў крыніцах. Так, у 1837 г., калі збіраліся звесткі пра канфіскаваныя маёнткі, гарадзенская скарбовая палата знайшла магчымым пераўтварыць у гарады мястечкі Здзенцыол (Дзятлава), Ружаны і Свіслоч. Аднак гарадзенскія грамадзянскія губернаторы не падтрымалі гэтай ініцыятывы, адзначыўшы, што не бачыць патрэбы ў заснаванні новых гарадоў: “Ежели бы допустить обращение которого либо из помянутых mestechek в город, в таком случае потребно было бы: а) с ущербом в получаемых теперь с конфискованных имений доходов отвести черту для выгона; б) устроить ратушу и особое полицейское управление с отнесением содержания оных на счет города; в) дать направление через новый город ходу почт и проч.”¹³ Заснаванне новых гарадоў патрабавала пэўных матэрыяльных і організацыйных намаганняў, што і адштурхоўвала чыноўнікаў ад падтрымкі горадаўтваральных працэсаў. Афіцынае наданне паселішчам правоў горада знаходзілася ў кампетэнцыі ўраду, які вынікі горадаўтварэння ў Беларусі амаль не ўлічваў. Непризнанне царскім урадам правоў горада за паселішчамі, якія ўздишаюцца да такога ўзору, стрымлівала тут фармаванне гарадскога абывацельства і пашырэнне культурна-асветніцкіх асяродкаў. Тому мястечкі не сталі падмуркам для пашырэння сеткі беларускіх гарадоў у перыяд фармавання рынковых адносін. Губляюцца патэнцыял горадаўтварэння, які закладваўся на працягу стагоддзяў.

Асобныя бакі функцыянавання мястечак не знаходзіліся пад непасрэдным уплывам палітыкі царскіх уладаў. У канцы 18 – першай палове 19 ст. надзвычай разнастайней была гаспадарчая дзеянасць гэтых паселішчаў. Яны адыгрывалі значную ролю ў эканамічнай трансфармацыі памежныцкай гаспадаркі і ў таварызацыі сельскагаспадарчай вытворчасці Беларусі ўвогуле. Пра гэта сведчыць канцэнтрацыя ў мястечках вотчынных мануфактур, якія папярэднічалі буйной капіталістычнай прамысловасці, і кірмашовага гандлю, які папярэднічаў аптовому капіталістычнаму гандлю. Па аб’ёму мануфактурнай вытворчасці і кірмашовых абаротаў некаторыя мястечкі апярэджаўвалі гарады і тым мацавалі базу для індустрыялізацыі і ўрбанізацыі Беларусі.

¹³ НГАБ у Гродна. Ф. 1, вол. 4, ад. з. 663, арк. 11-12.

Больш разнастайным і інтэнсіўным у парадунні з папярэднім перыядам стала культурнае жыццё мястечак. Яны прынягвалі значную колькасць навучальных установаў, бібліятэк, музычных і тэатральных калектываў. Гэтаму спрыялі і ўладальнікі мястечак, якія прытымліваліся асветніцкіх ідэалаў. Мястечкі, такім чынам, не засталіся ў баку ад агульнаеўрапейскага асветніцтва. Неабходна таксама адзначыць, што гэтыя паселішчы ў разглядаемы час выступалі захавальнікамі мясцовай культурнай традыцыі і, у прыватнасці, аўтахтоннай архітэктуры. Тут складвалася своеасаблівая культура ўрбанізванага побыту, якая мела мясцовасць паходжанне. Хвала расейскай універсалізацыі яшчэ не паспета дакаціца да мястечак.

Такім чынам, нягледзячы на шэраг неспрыяльных фактараў, мястечкі і пад царскай уладай нетолькі не здавалі сваіх эканамічных і культурных пазіцый, якія яны мелі ў складзе ВКЛ, але па некаторых паказчыках нават узмацнілі іх. Новайтвораныя на Беларусі расейскім урадам гарады прызначаліся пераважна для адміністрацыйнага кіравання краем, а ў сферы прадпрымальніцтва і культурнай дзейнасці на першых парах не маглі канкуруваць са старадаўнімі мястечкамі.

У другой палове 19 – пачатку 20 ст. у функцыянаванні беларускіх мястечак адбываліся істотныя змены, якія могуць быць выяўлены і прааналізаваны праз высвяленне асноўных тэндэнцый у развіцці гэтых паселішчаў у акрэслены час, што выдатна зроблена ў працы З.Шыбекі.

Працягваўся працэс “размывання” сярэднявечных мястечак. Адны з іх апускаліся да становішча звычайных сельскіх паселішчаў, іншыя ўздымаліся на ўзроўень гарадоў. Пераважаў уздым. Колькасць мястечак гарадскога тыпу павялічылася за гэты перыяд больш чым у 5 разоў (з 26 да 140), а колькасць мястечак-сёлаў зменшылася ў 4,6 раза¹⁴.

Адбывалася скарачэнне колькасці мястечак на беларускіх землях: у 1863 г. іх было 418, у пачатку 20 ст. – 322. Памяншэнне іх колькасці адбывалася коштам дробных паселішчаў, колькасць вялікіх (больш за 2 тыс. чал.), наадварот, узрастала: у 1863 г. – 26, 1897 г. – 99, 1909 г. – 104¹⁵. Рост прамысловасці і транспарту, змяненне маштабаў міжгарадскіх эканамічных сувязяў, рост саміх гарадскіх цэнтраў і павелічэнне іх арэалаў – усё гэта пазбавіла мястечкі іх важнага функцыянальнага значэння. Неабходнасць у вялікай колькасці пасярэднікаў паміж гарадамі і сельскай мясцовасцю зникала.

Пэўную ролю адыгралі і “непрыязныя” адносіны да гэтых паселішчаў з боку расейскага ўраду. Паўстанні 1830 – 1831 г. і, асабліва, 1863 г. рэзка змянілі палітыку царызму ў дачыненні да мястечак, большасць якіх знаходзілася ў руках мясцовых аблшарнікаў. Пасля задушэння паўстання 1863 г. і да Лютайскай рэвалюцыі 1917 г. на тэрыторыі сучаснай Беларусі не было заснавана ніводнага новага мястечка, калі не лічыць Баранавіч-Разводава, статус якога быў прызнаны толькі

¹⁴ Шыбека З.В. Гарады Беларусі... С. 82.

¹⁵ Тамсама. С. 79.

на ўзору менскай губернскай улады¹⁶. На працыгу ўсяго парэформеннага пе-рыяду царызм ставіўся дамястечак нязменна варожа. Мястечкі, таксама як і пры-ватнаўласніцкія гарады, лічыліся “чужымі рускаму жыццю”. Урад імкнуўся да ўніфікацыі мястечак па ўзору расейскіх паселішчаў. Так, у 1862 г. была створаная камісія для выпрацоўкі заходаў па паляпшэнні грамадскага кіравання ва ўсіх гара-дах імперыі. Яна прапанавала ўсе паселішчы, што стваралі “нібы пераход ад га-радскіх да сельскіх”, называць пасадамі. Але ініцыятыва не знайшла падтрымкі ў кабінече міністраў¹⁷.

Рабіліся нават спробы скасаваць мястечкі, зруйнаваць гэтую ўнікальную адметнасць беларускага краю. Распрацоўваліся праекты па ліквідацыі прыват-наўласніцкіх гарадоў і мястечак шляхам выкупу буйнейшых з іх дзяржавай і пера-воду дробных у разрад сельскіх пасяленняў. Аднак, як заўсёды, у скарубу не знай-шлося сродкаў. А проста ператварыць уласніцкія гарады і мястечкі ў шэраговыя насененныя пункты, як гэта рабілася ва ўнутраных губернях Расеі, урад, па зразуме-лых прычынах, не адважваўся. Былі ліквідаваныя толькі скарбовыя мястечкі. Іх жы-хары, дзяржаўныя сяляне “і іншыя асобы” ў адпаведнасці з законам ад 16 мая 1867 г. становіліся ўласнікамі сваіх земляў за адпаведны выкуп. Яўрэі яшчэ раней да ўступ-лення ў сілу згаданага закона гвалтам высыяляліся са скарбовых мястечкаў.

З правядзеннем чыгунак сярод мястечак вылучаліся такія, якія маглі стаць неабходнымі вузламі агульнарасейскага рынку. Да чыгуначнай сеткі непасрэдна далучылася толькі 5 мястечак: Воранава, Лёзна, Жлобін, Маладзечна, Калінкаві-чы. Чыгуначны транспарт быў лёгкадаступным і для тых мястечак, што месціліся не больш як у 10 км ад рэйкавых магістраляў. У цэлым новы від транспорту меў вартасць для 70 з 322-х мястечак¹⁸. Аднак звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў групе буйных мястечак пераважала роля рачнога транспорту. “Чыгуначны” мя-стечкі яшчэ не паспелі дагнаць у сваім развіцці “рачныя”, якія мелі эканамічныя выгоды больш ранняга паходжання. Захоўвалі сваю эканамічную значнасць і мя-стечкі, якія мелі толькі гужавы транспорт. Аднак большую перспектыву ўсё ж давалі чыгункі і рэкі. У выніку будаўніцтвачыгунак, не адпавядаючага мясоўым патрабкам, многія мястечкі былі адкінутыя на ўзоровень сельскіх паселішчаў і ад-розніваліся ад іх толькі назвай. Адзінае, чым працягвалі вылучаща мястечкі таго часу, дык гэта сваім пераважна прыватнаўласніцкім характарам і шматлічным складам насельніцтва.

У 1863 г. мяшчанскае саслоёе вызвалялася ад падушных падаткаў. Замест іх уводзіўся падатак з нерухомай маёмасці, што “прыносила даход”. Нароўні з мяш-чанамі гэты ж гарадскі падатак павінны быў плаціць і сяляне мястечак, якія ў дадзеным выпадку адносілі да гарадскіх паселішчаў. Новае падаткаабкладанне

¹⁶ Шыбека З.В. Беларускі і яўрэйскі грамады мястечак Беларусі ў працэсе горадаўтварэння (1861-1904) // Беларусіка. Кн. 4. Мінск, 1995. С. 74.

¹⁷ Шыбека З.В. Гарады Беларусі... С. 40.

¹⁸ Таксама. С. 80.

надавала мястечкам дадатковую адметнасць. Царскі ўрад нават узяў за правіла прызнаваць гарадскім паселішчамі толькі тыя, дзе гэты падатак збіраўся. Аднак ён не змог забяспечыць раёнапраўнасць ў аблкладанні мяшчансіх і сялянскіх грамадаў. Каб пазбавіцца двайнога аблкладання – вясковымі (выкупнымі і інш. плацяжамі) і гарадскімі падаткамі – сяляне імкнуліся адмежавацца ад мястечак.

У 1875 г. мяшчанемястечак, у т.л. і беларускіх, атрымалі самастойнае саслоў-наекіраванне. Яўрэйскія і беларускія грамады местачковых мяшчанаў аб'ядноўваліся ў адну. Сельскія ж грамады мястечак захоўвалі ранейшую самастойнасць. Рэ-фармаванне мястечак іх не кранула. У склад местачковых мяшчанаў запісваліся толькі асобныя сяляне, якія канчаткова гублялі свае зямельныя надзелы. Царскія ўлады ў некаторых месцах ніяк не маглі выкананіе прадпісанне закону: выбраць местачковое мяшчанскае самакіраванне, якое б складалася на 2/3 з хрысціянаў.

Тым не менш, у мястечак з'явілася яшчэ адно істотнае адрозненне – мяшчанскае кіраванне як элемент гарадскога жыцця. Яно вяло ўлік сваіх сябраў, збірала дзяржаўныя падаткі, а таксама сродкі на дабрачыннасць, адкрыццё школаў і бальніц. Іштымі словамі, з сярэдзіны 70-х г. у мястечках юрыдычна афармлялася гарадская абышчына з распрыгоненых мяшчанаў. Мястечкі зноў набывалі больш-менш выразную якасць паселішчаў пераходнага стану паміж горадам і вёскай, якую яны гублялі пасля далучэння беларускіх земляў да Ресей. У ліку адзнакаў мястечак, побач з афіцыйным прызнаннем і спагнаннем падатку з нерухомай маёmacці, сенат і гаспадарчы дэпартамент МУС пачаў называць мяшчанскае кіраванне. Аднак местачковыя купцы па-ранейшым прышпісваліся да бліжэйших гарадоў, а сялянская грамада адасаблялася ад мяшчанскай. Узнікалі цяжкасці ў стварэнні агульнай гарадской гаспадаркі і гарадскога самакіравання. Не набіралася нават сродкаў на іх утрыманне. Для таго патрабаваліся агульныя намаганні ўсіх жыхароў мястечак (мяшчанаў, купцоў, сялянаў). Самаўладдзе зусім не спрыяла паразуменню паміж імі.

У парэформенны час мястечкі яшчэ больш актыўна ўключаліся ў сферу прадпрымальніцтва, аднак назіралася спецыфіка гэтага роду дзейнасці ў мястечках. Іх уклад у развіццё фабрычна-завадской прамысловасці скарачаўся, асабліва па колькасці рабочых. Яны адставалі ад гарадоў па тэмпах індустрыялізацыі, у асноўнай сваёй масе гублялі перспектыву прамысловага развіцця. Непатрэбныя работнікі мігравалі ў фабрычныя цэнтры і за мяжу. У мястечках найхутчэй узрасла ўдзельная вага прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу. Прычым удзел мястечак у ручной прамысловай вытворчасці пашыраўся і па аб'ёму гадавой вытворчасці і па колькасці рабочых. Мадэрнізаваныя мануфактуры ці прамысловыя мідзі-прадпрыемствы без механічных рухавікоў, найбольш адпавядалі фінансавым магчымасцям прадпрымальнікаў-яўрэяў, што жылі ў мястечках. Дамінавалі мястечкі і ў рамеснай вытворчасці. Местачковыя рамёствы развіваліся ў парэформенны перыяд інтэнсіўней за гарадскія. Рамяство тут з'яўлялася апошнімі сродкамі для існаванне скучанай у мястечках яўрэйскай беднаты.

У другой палове 19 ст. змянілася таксама роля мястэчак ў гандлі Беларусі. Гандлёвая дзейнасць у гэтых паселішчах меласвае асаблівасці. Перш за ёсё неабходна звярнуць увагу на той факт, што новы від транспарту – чыгуначны – ісготна павялічыў масутранзітных грузаў, што ішлі праз Беларусь, у т.л. і праз мястэчкі. Лічбавыя суадносіны грузаў прыбыцця і адпраўлення паказваюць, што гандлёвая роля мястэчак была складанай: як і сельскія гандлёвые цэнтры, яны выступалі зборшчыкамі і адпраўнікамі прадуктаў паяводства, а як гарады, спажывалі і размяркоўвалі прадукты жывёлагадоўлі, рыбнай лоўлі, мінеральнае паліва, металы, металічныя вырабы, будаўнічыя матэрыялы, рамесныя вырабы. Адзначаная гандлёвая функцыя мястэчак паказвае іх пераходнае становішча ў эвалюцыі ад вёскі да горада і пасрэдніцкую ролю ў тавараабмене паміж двумя асноўнымі тыпамі паселішчаў.

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што толькі ў мястэчках назіралася перавага адправак прамысловых вырабаў над іх прыбыццём. Ускосна гэта можа сведчыць пра тое, што толькі mestachkovaia вытворчасць (пераважна мануфактурна-рамесная), яшчэ захоўвала інфрыструктуру самастойнага развіцця, бо абапіралася на попыт з боку мясцовага спажывуцай не мела канкуренцыі ў выглядзе машыннай індустрыі.

Асобныя мястэчкі вылучаліся буйнымі гандлёвымі абаротамі. Важнымі транспартнымі вузламі ўсерасейскага рынку былі Смаргонь, Шклоў, Горваль, Лоеў, Ветка, Ула, Прапойск, Жлобін і інш. У цэлым, мястэчкі акумулявалі каля 19,5 % гандлёвых абаротаў Беларусі. На долю гарадоў прыпадала крэйху больш 2/3 згаданых абаротаў¹⁹. Мястэчкі, такім чынам, пасваёй гандлёвой ролі значна ўступалі гарадскім цэнтрам, аднак ўсё ж узышталіся над звычайнімі населенымі пунктамі.

Важна падкрэсліць, што і ў парэформенны перыяд мястэчкі пераўзыходзілі гарады як па колькасці кірмашоў, так і па ўдзельнай вазе ў іх сукупным гадавым абароце. Сезонныя харктор сельскагаспадарчай вытворчасці, з якой цесна звязваліся мястэчкі, аддаленасць іх ад чыгунак рабілі неабходным перыядычны пашыраны гандаль для назапашвания і масавага збыту тавараў. Праўда, і mestachkovaia кірмашы гублялі былую значнасць цэнтраў агтавага гандлю. Аднак у канцы 19 ст. традыцыйная форма гандлю пачала набываць новы змест. У яе рамках актыўізаваўся тавараабмен паміж mestachkovымі рамеснікамі і сялянствам.

Даследчыкамі выяўлена ўзаемазалежнасць прамысловых і гандлёвых капіталаў, прамысловай і гандлёвой дзейнасці ў гарадах і яе адсутнасць у мястэчках ды іншых паселішчах. Гэта можна растлумачыць удзелам негарадскіх капіталаў у сельскагаспадарчай вытворчасці, імкненнем дробных прамыслоўцаў мястэчак збываць сваю прадукцыю ўласнымі сіламі, без дапамогі гарадскіх пасрэднікаў, а таксама адсутнасцю даверу ў сферы прадпрымальніцтва паміж мясцовымі землеўладальнікамі-паялякамі і яўрэямі. Такая сітуацыя замаруджвала эканамічнае развіццё мястэчак і ператварэнне іх у гарады.

Заслугоўвае асаблівай увагі праблема ўзаемадзеяння паміж вёскамі, мястэчкамі і гарадамі ў разглядаемы перыяд. Па ланцужку “вёска-мястэчка-горад” з

¹⁹ Шыбека З.В. Гарады Беларусі... С.122.

сельскай мясцовасці ў гарадскія цэнтры перакачваліся лепшыя сродкі і сілы. Пры гэтым важна падкрэсліць, што вытворчая структура мястечак найбольш адпавядала вытворчай структуры вёсак. Яны дапаўнялі адна адну. Складваліся своеасаблівія тандэмы “мястечка-вёска”, нібы цагліны для будучага нацыянальнага рынку. Гэты эканамічны тандэм праіснав аў да часоў савецкай улады. Ужо да канца 19 ст ён падняў шэрраг мястечак, такіх як Быцень, Глуск, Ілья, Лоеў, Азёры, Паставы, Прапойск, Свіслач, Смілавічы, Хоцімск, Ветка, Глыбокае, Даўыд-Гарадок, Дуброўна, Крычаў, Ляхавічы, Мір, Ружаны, Смаргонь, Шклоў і інш. да ўзоруно гарадоў. Аднак толькі адзіная Смаргонь змагла набыць гарадскі статус²⁰. Тыя намаганні, што прыкладалі жыхары мястечак для гандлёв а-прамысловага і культурнага ўздыму сваіх паселішчаў, па-ранейшаму не знах одзілі падтрымкі ва ўрадавых колах.

Па меры індустрыялізацыі ўзрастала значэнне гарадоў для вёскі. Эканамічна залежнасць вёскі ад горада выяўлялася ў збыце сельскагаспадарчай прадукцыі, набыцці неабходных фабрыкатаў, крэдытаў. Мястечкі ўзмацнялі гэтую залежнасць, хоць і самі з 70-х гадоў 19 ст. знаходзіліся ў ёй. Непасрэдна ад гарадоў залежалі 92 мястечкі гарадскога тыпу. Астатнія 48 у гэтых адносінках заставаліся “вольнымі”. Аднак і яны траплялі ў апасяродкованую сувязь з буйнымі гарадамі. Так, у зоне ўплыву Менску знаходзілася 39 мястечак гарадскога тыпу²¹. Такім чынам, механізм узаемадзеяння гарадоў, мястечак і вёсак ў Беларусі быў тыповым для грамадства, якоепачынала індустрыялізацыю. Горад узрасцяў коштам вёскі, але і цывілізацыі, яе, абапіраючыся надаволі густую сетку мястечак. Калі гарады былі артэрыямі, то мястечкі – капілярамі рыначнага арганізму Беларускага краю.

Нельга не прыгадаць важнасць камунікацыйнай функцыі мястечак у інтэграцыйных працэсах на беларускіх землях, на што звярнуў увагу Ігар Углік. На працягу ўсяго перыяду функцыя наваніння гэтых паселішчаў яны з'яўляліся своеасаблівымі контактнымі зонамі для сялянства навакольных вёсак, насельніцтва самога мястечка, а таксама гандлёвых людзей з гарадоў і іншых мястечак. У інтэграцыйным аспекте мястечка выступала як кансалідуючы цэнтр групы навакольнага сельскага насельніцтва ў сістэме нівеліруючых працэсаў больш высокага таксанамічнага ўзоруно. Контактнаму аб'яднанню жыхароў значнай навакольнай тэрыторыі садзейнічалі не толькі эканамічныя функцыі мястечак, але і адміністрацыйныя, рэлігійныя і культурна-асветніцкія. Такім чынам, мястечкі адыгрывалі важную ролю ў інтэнсіфікацыі непасрэдных (асабістых) контактаў паміж людзьмі, якія з'яўляюцца дзейным сродкам распаўсюджання сінхроннай этнокультурнай інфармацыі і забеспячэння інтэграванасці этнасу²².

²⁰ Шыбека З.В. Беларускія і яўрэйскія грамады мястечак... С. 76.

²¹ Шыбека З.В. Гарады Беларусі... С. 84.

²² Углік І.Р. Камунікацыйная функцыя мястечак цэнтральнай Беларусі ў інтэграцыйных працэсах на беларускіх землях у дараваныя перыяд // Быт і культурна беларусаў: Тэзісы дакладаў наўку. канфер. Мінск, 1984. С. 34-35.

У цэлым, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што пасля далучэння да Ресей беларускія мястэчкі не мелі спрыяльных умоваў для свайго развіцця. Аднак у разглядаемы перыяд гэтыя ўнікальныя паселішчы нашага краю, нягледзячы на ўсе перашкоды і цяжкасці, дэманстравалі сваю незвычайнную жыццяздольнасць.

Пасля трагічных падзеяў Першай святавай вайны, каstryчніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны мястэчкі ўступілі ў апошнюю стадию свайго развіцця. Анатіз гэтага перыяду гісторыі беларускіх мястэчак знаходзіцца па-за рамкамі задач аўтаркі. Адзначым толькі, што ў 20–30-я гады 20 ст мястэчкі і іх жыхары зведалі на себе ўсе эксперыменты бальшавікоў і павароты іх палітыкі. Зтубіўшы свае традыцыйныя сацыяльна-жанамічныя і культурныя функцыі, мястэчка паступова трансфармуецца, спрабуе прыстасавацца да новага жыцця, упісацца ў мадэль якой-небудзь з яго складаючых – калгас або горад. Аднак страціўшы сваю ранейшую адметнасць, унікальнасць, мястэчка так і не стварыла новага феномену.

Гэтыя паселішчы і іх насельніцтва (“дробнабуржуазныя элементы”) не ўпісаліся ў структуру новага сацыялістычнага грамадства. Паколькі да канца 30-х г. прыватнікі былі ліквідаваныя і многія з іх падзялілі горкі лёс заможных сельскіх гаспадароў, то скасаванне самога паняцця “мястэчка” як асяродка прыватнаўласніцкай псіхалогіі было, на думку ўладаў, лагічным акордам у велічным гімне калектыўнай працы. Паводле указу Прэзідыта БССР ад 27 верасня 1938 г. “Аб класіфікацыі населеных пунктаў Беларускай ССР” мястэчкі як адміністрацыйныя адзінкі былі скасаваныя. У Заходній Беларусі яны праіснавалі да вядомых падзеяў 1939 г.

Беларускі паэт, карэнны палескі mestachkovets Сяргей Грахоўскі ўспамінаў: “Сярод мноства страт знікла дарагое мне слова “мястэчка”, і самое мястэчка страціла свой непаўторны, вякім складзены побыт, шчырыя адносіны сумлення і даверу, яскравы каларыт мудрых і прыгожых традыцый. Дакладнае і ёмістасе слова замянілі калекамі абрэвіятур “гарпасёлак”, “ПГТ” (пасёлак гарадсюга тыпу), а найчасцей – “райцэнтр”, з поўным наборам “раёў”: райкам, райвыканкам, райваенкам, райаддзелы, райканторы... (які там рай?). Гэты “рай”, што ўжо не вёска і яшчэ не горад, спрадвеку звалі мястэчкам. І адразу ўзнікала ўяўленне пра ціхае, невялічкае, часта далёкае ад чыгункі паселішча з дзвюма-трыма брукаванымі вуліцамі, з вялікаю рыначнаю плошчай пасярэдзіне, з доўгім шэрагам крамаў і крамак, з шумнымі восеніцкімі кірмашамі, з адною або дзвюма цэрквамі, некалькімі сінагогамі...”²³ Сапраўды, варта б было вярнуць сённяшнім гарадскім пасёлкам і буйным вёскам іх спрадвечнае найменне – мястэчка – і тым самым узнавіць незаслужана забытую назуву.

²³ Цыт. па: Асіноўскі С.М. Поль памяці: постаці і падзеі беларускай мінуўшчыны. Мінск, 1999. С. 88.

Пытаниі да І.Соркінай

Генадзь Семяничук (Гародня): Ці можна правесці дэфінітыўную мяжу між паніццем сярэднявечнае або феадальнае мястэчка і мястэчка капіталістычнае?

Ірина Кітурка (Гародня): На падставе чаго Вы залічваеце другую палову 17 – першую палову 18 у адзіны перыяд? Ці можаце Вы паразіцію развіцця мястэчак адраву пасля сканчэння вайны Рasei з Рэччу Паспалітай, г.зн. у другой палове 17 ст. і ўзорэнь мястэчак напачатку 18 ст.?

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Ці адпавядае раней прапанаваная перыядызацыя культурнага жыцця мястэчкаў той, якуюмы зараз пачулі? Ці ёсьць разыходжанні?

Адказы І.Соркінай

Адказ Г.Семяничку: У навуковай літаратуры не існуедэфініцыі сярэднявечнага мястэчка і мястэчка капіталістычнага, таму я могу выказаць толькі ўласныя думкі. Мястэчка ў высокім сярэднявеччы выконвала ў асноўным ту ю класічную функцыю, аб якой я казала падчас выступу. Таму сярэднявечнае мястэчка адносна аднатаўпнае. А ў эпоху развіцця капіталістычных адносінаў роля мястэчак у жыцці дзеянасці грамадства значна ўскладнілаецца. З'яўляеца надзвычай вялікая разнастайнасць тыпу мястэчак. Падназывай мястэчка хаваліся, як звычайнія сельскія паселішчы, так і буйныя рамесна-гандлёвые асяродкі, якім не хапала толькі афіцыйнага гарадскога статусу. Мястэчка ў перыяд капіталістычнай эпохі, а таксама і перадкапіталістычнай (у першай палове 19 ст.) мела багацейшы набор заняткаў насељніцтва. Такім чынам на магірыялах мястэчак гэтай эпохі мы можам праводзіць іх тыпалагічную класіфікацыю па самых розных паказчыках: па ступені набліжанасці да гарадоў, па эканамічнай функцыі – дамінаце, па планіровачнаму развіццю і г.д. У гэтых момантах заключалася самае істотнае адрозненне паміж мястэчкамі сярэднявеччі і мястэчкамі наступнай эпохі.

Адказ І.Кітуркі: Я лічу, што гарады і мястэчкі аднаўляліся значна больш складаней за вёскі і іх працэс аднаўлення зацягнуўся. Таму ў дачыненні да развіцця гарадоў і мястэчак другую палову 17 – першую палову 18 ст. можна аб'яднаць у адзіны перыяд і ахарактарызаваць яго як перыяд крыйзісу.

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Я не спынялася на культурных аспектах, бо моя тэма была пададзена ў секцыю эканамічнай гісторыі. Калі гэтая канферэнцыя будзе мець далейшы працяг, тады ў секцыі гісторыя культуры я падам тэму “Спроба перыядызацыі мястэчак па культурных паказчыках”. Лічу, што перыядызацыя па культурных паказчыках не будзе супадаць з прапанаванай у майі дакладзе. Другая палова 18 – пачатак 19 ст. – гэта эпоха Асветніцтва. Многія ўладальнікі мястэчак прытымліваліся асветніцкіх ідэалаў, таму мястэчкі прыцягвалі значную колькасць тэатральных і музычных калектываў, навучальных установаў. Мястэчкі, такім

чынам, не засталіся ў баку ад агульнаеўрапейскага асветніцтва, таму адносна культурнага жыцця мястэчак канец 18 ст. не ўяўляў выразнай мяжы.

Рэпліка Валянціна Голубева (Менск): У другой палове 17 ст. зямля запусцела, людзей не хапала. Дзяржава прымала льготы для сялянства, заклікае: ідзіце ў вёску, бярыце юлькі хочаце зямлі. Жыхары мястэчак і гарадоў – беларускія мяшчане і сялянства, якое там жыло, кідаюць мястэчка ды горад і ідуць у вёску, дзе можна ўзяць колькі хочаш зямлі і выжыць. У гэты час у мястэчках і гарадах адбываецца нацыянальная змена насельніцтва, беларусы зыходзяць, на іх месца прыходзяць яўрэі, якім не давалі зямлю ў вёсцы, нават каб яны і хацелі скарыстацца гэтай нагодай. Па сутнасці беларусаў-рамеснікаў у гарадах і мястэчках амаль не застаецца. Магчыма, тыя рамеснікі-беларусы потым і хацелі вярнуцца ў горад, але месца ўжо было занятае. Гэта быў вызначальны момент у гісторыі мястэчкаў адносна нацыянальнага і рамесна-прамысловага складу насельніцтва.

Іна Соркіна: Я даследавала толькі канец 18 – першую палову 19 ст., у якіх акрэсленая В.Голубевым праблема спецыяльна не разглядалася. Але Вашыя разважанні выклікаюць цікавасць і патрабуюць далейшай навуковай распрацоўкі.

*Андрей Киштымов (Минск)
кандидат исторических наук,
ст. научный сотрудник Института истории НАН Беларусь*

ЭТАПЫ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА БЕЛАРУСИ

Начиная с середины 19 в. железные дороги оказывают значительное влияние на экономику Беларуси. Можно сказать, что они, как локомотив, и в буквальном, и в переносном смыслах, потянули за собой белорусское хозяйство. Именно железные дороги, начиная со второй половины 19 в., стали решающим фактором вовлечения белорусской экономики сначала во всероссийские, а затем и европейские рыночные процессы.

Но железные дороги – это не только экономический успех, достигнутый с их помощью. Это так же и один из ярких исторических примеров воздействия на социум техногенного фактора. Строительство и эксплуатация железных дорог привели к появлению самого квалифицированного и организованного отряда рабочего класса. Причем наиболее белорусского по своему этническому составу по сравнению с пролетариями других отраслей промышленности и транспорта, т.к. основных конкурентов белорусов на местном рынке трудовых ресурсов – евреев в силу ограничений при поступлении на казенную службу на железные дороги просто не брали. Железные дороги – это и первые на Беларуси учебные заведения по подготовке квалифицированных технических кадров: до 1917 г. железнодорожные училища были открыты в Минске, Гомеле, Барановичах. Это и оформление в особую профессиональную группу инженеров, чьи способности к техническим инновациям были затем востребованы и в других отраслях народного хозяйства.

Железным дорогам принадлежит исключительное место в развитии урбанизационных процессов на Беларуси. Именно им в первую очередь обязаны своим рождением города Барановичи, Молодечно, Осиповичи, Жабинка, Жлобин, Лунинец, Калинковичи, Кричев. Благодаря железным дорогам обрели второе дыхание старые белорусские городские поселения, например, такие как Орша и Лида. В то же время их ровесники по средневековью – Мстиславль, Несвиж, Новогрудок – будучи лишены железнодорожных путей сообщения, лишились и мощного стимула своего развития.

Благодаря железным дорогам значительно повысилась мобильность общества и динамика социальных перемен. Для Беларуси, как и для ее европейских соседей, начало железнодорожного строительства является наиболее выразительным признаком прихода новой эпохи – эпохи индустриального общества.

Белорусские железные дороги имеют свое богатое прошлое, скромную историографию и запутанную периодизацию. Наше сообщение затронет лишь

одну сторону истории сложного железнодорожного хозяйства: оно посвящено рассмотрению содержания и хронологических рамок этапов строительства железнодорожных путей сообщения на белорусской земле. При этом во внимание принимался следующий круг проблем:

- сооружение новых железнодорожных линий;
- усовершенствование существующих железнодорожных путей с целью повышения их эксплуатационных возможностей;
- проектные работы и предложения по строительству новых линий.

На последнем пункте стоит остановиться особо. Стоит ли принимать во внимание намерения и замыслы, причем далеко не всегда реализованные на деле или осуществленные лишь частично? Думается, что да. Любая железная дорога вначале прокладывалась в головах и на картах, и, хотя эти планы далеко не всегда сразу реализовывались, к ним нередко возвращались в более поздние исторические периоды, тем самым подтверждая правоту первоначального проекта. Ведь речь шла не просто об инженерном обосновании железнодорожного строительства, а о рассмотрении целого комплекса проблем политического, экономического, военного свойства, которые имели долговременный, не преходящий, исторический характер. Наличие предполагаемых, “виртуальных”, железных дорог, постоянно оказывало влияние на выбор и осуществление практических планов железнодорожного строительства.

Обычно в любой периодизации, а в исторической – как правило, одним из самых сложных вопросов является определение начальной точки явления. Уместно заметить, что железные дороги имеют и свою предысторию. Хотя в традиционном понимании они ассоциируются с паровозом и подвижным составом, но на самом деле главное в них, все-таки – железнодорожный путь. Именно этот принцип – движение по рельсовым путям – лежит в основе всего железнодорожного хозяйства. Железные дороги известны еще со второй половины 18 в. До введения паровой тяги вагоны не только с грузами, но и пассажирами, тянули кони. Таким образом, прародителем белорусских железнодорожных магистралей следует считать железную дорогу Старинковского металлургического и машиностроительного завода отставного поручика Александра Ивановича Бенкендорфа, действовавшую в 40-60-е гг. 19 в. (д. Старинка, Чериковского уезда, ныне Славгородский район). Железнодорожные пути с конной тягой общей протяженностью около 6 вёрст соединяли между собой различные цеха и пристань на Соже¹.

Конечно, о реальном наступлении железнодорожной эры можно говорить лишь с появлением железных дорог общего пользования. Первый рейс, первый гудок паровоза был сигналом начала подлинной железнодорожной истории. Так, англичане считают временем рождения своих железных дорог 1825 г. Тогда была

¹ Киштымов А.Л. Урал и судьбы черной металлургии Беларуси в XIX в. // Развитие металлургического производства на Урале. Сборник докладов и сообщений историко-экономической секции Международного конгресса, посвященного 300-летию металлургии Урала и России. Екатеринбург, 2001. С. 72.

построена дорога между Стоктоном и Дарлингтоном (56 км), и 27 сентября Джордж Стефенсон прошел по ней со средней скоростью 19 км/час свой паровоз “Локомотив” с поездом из 33 вагонов с пассажирами и грузом общим весом в 90 тонн. Этим годом принято начинать и отсчет мировой истории железнодорожных сообщений. В США первой железнодорожной линией стала магистраль Балтимор—Огайо (1831 г., 97 км), во Франции—Лион—Сент-Этьен (1832 г., 58 км), затем, в 1835 г. первые железные дороги построили в Бельгии, Австрии и Германии.

Первая железная дорога Российской империи — Царскосельская — длиной в 27 км, сооружалась в 1836 — 1837 г. в виде опыта для выяснения, насколько вообще возможно железнодорожное сообщение в местных климатических условиях. Она была однопутная с шириной колеи в 6 футов (1 829 мм). Таким образом, Российская империя в деле строительства железных дорог стала шестым государством в мире и пятым — в Европе.

Затем в строй вошла железная дорога Вена—Варшава (308 верст²). С предложением о ее постройке к Николаю I обратился тогдашний царский наместник в Варшаве генерал-фельдмаршал Иван Федорович Паскевич. Дорога строилась в 1839 — 1848 г. Ширина ее колеи была западноевропейская — 4,85 футов (1435 мм)³.

Первой железной дорогой российской колеи (5 футов = 1524 мм) стала магистраль Санкт-Петербург—Москва (открыта 1 ноября 1851 г., длина 656 верст).

Еще в 1835 г. во время личной аудиенции у императора Николая I австрийский подданный Франц Антон фон Герстнер, добиваясь концессии на строительство Царскосельской линии, уверял царя в блестящем будущем железных дорог, приводя в качестве аргумента следующий довод: “Если б Петербург, Москва и Гродно или Варшава были соединены железной дорогой, можно было бы покорить мятежников поляков в четыре недели”⁴. Аргумент подействовал, память о восстании 1830 — 1831 г. была свежа. Так белорусская тема впервые прозвучала в контексте железнодорожного строительства.

Затем появился проект отставного поручика Антона Голиевского. В 9-летний срок он предлагал построить железнодорожные линии Петербург—Одесса и Москва—Варшава. При этом рабочую силу из расчета 1 человек с топором и лопатой от каждого 500 душ крестьян, поставили бы власти 15 губерний, по которым должны были пройти железные дороги. Кормить рабочих должны были местные землевладельцы, а финансовые затраты А. Голиевский считал возможным возложить на все население. По его расчету выходило, что каждые 500 душ облагались дополнительным налогом в 72 руб. Проект выглядел полуфантастически

² 1 верста = 1,067 км.

³ Оппенгейм К. А. Россия в дорожном отношении. Опыт краткого историко-критического обозрения данных, относящихся до развития путей сообщения в России и параллельно в других важнейших странах. Москва, 1920. С. 60.

⁴ Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. Москва, 1975. С. 39.

даже для Российской империи, и был отклонен Главным управлением путей сообщения и публичных зданий⁵.

Вслед за этим в 1838 – 1839 г на “высочайшее имя” были поданы пять докладных записок бывшего новгородского губернатора Николая Назарьевича Муравьева. В них он обосновывал необходимость постройки широкой сети важнейших железных дорог с центром в Москве. “Изволите увидеть, – писал Н.Н.Муравьев царю, – как Московская государственная чугунная дорога сама от себя родит подобные ей дороги: и до Палангена, и до Ковно, и до Варшавы, и до Калиша, и до Одессы, и до Казани, удовлетворяя явной потребе надобностей увеличившегося народонаселения⁶”. Очевидно, что железнодорожные линии на Запад прошли бы по белорусским губерниям, однако все “записки” были оставлены “без последствий”.

В начале 1852 г. Управление железных дорог под руководством инженера Павла Петровича Мельникова разработало первый государственный план будущей сети железнодорожных магистралей Российской империи. Свои “Предварительные сообщения” в Особый комитет для сооружения железных дорог представило и военное министерство. По замыслу военных, среди дорог, которые необходимо построить в первую очередь, была названа магистраль Санкт-Петербург–Псков–Варшава, к дорогам 3-й очереди отнесена линия Рига–Витебск⁷. Однако в конечном итоге из всех предложенных линий Николай I утвердил к строительству лишь одну – Петербург–Варшава (1207 верст). Сооружали ее довольно долго, с 1852 по 1862 г., сначала за кавенский счет, а затем усилиями частного акционерного общества.

В декабре 1862 г. послеввода в строй участка Ландварово–Варшава, Гродно стал первым белорусским городом, куда пришла железнодорожная цивилизация. Стоит отметить, что современный учебник “Эканамічна гісторыя Беларусі” оценивает белорусский железнодорожный дебют крайне странным образом, утверждая, что линия “прайшла па маланаселеных месцах і мела другараднае эканамічнае значэнне⁸”. Как будто речь идет о прокладке железной дороги где-то в пустыне, а не о магистрали, связавшей Гродно не только с Вильной и Петербургом, но и с Варшавой и Веной (напомню, что железнодорожная линия из австрийской столицы до Варшавы была проложена еще в 1848 г.). Что же касается экономического значения, то трудно найти что-нибудь красноречивее факта открытия в том же 1862 г. в Гродно табачной фабрики, вскоре перешедшей в руки купца Иоссея Шерешевского и ставшей крупнейшим белорусским промышленным предприятием.

О том, что Гродно ждало большое железнодорожное будущее, свидетельствует внимание к городу иностранных инвесторов. Еще до того, как туда пришла железнодорожная колея, в 1861 г., через бывшего наместника в Царстве

⁵ Первые железные дороги в России // Красный архив. 1936. Т. 3. С. 88-89.

⁶ Там же. С. 122.

⁷ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. Москва, 1973. С. 401.

⁸ Эканамічна гісторыя Беларусі: Вычб. дагаможнік. 3-е выд, дап. і перапрац. Мінск, 1999. С. 183.

Польском Михаила Дмитриевича Горчакова прусское Общество Кенигсбергско-Лыкской железной дороги предложило российским властям продолжить ее “поперек Августовской губернии до города Гродно или другого пункта в России”, а в перспективе – и до Пинска. Этот вопрос с самым тщательным образом обсуждался на заседаниях Комитета железных дорог, пока, наконец, 10 ноября 1867 г. не было принято положительное решение, но с предварительными условиями: новая железнодорожная линия должна соответствовать организационным и техническим нормам российских железных дорог, и ее проведение от прусской границы до Белостока – царские власти отдали предпочтение этому направлению – не должно опережать постройку железнодорожной линии от Белостока до Бреста. Последнее требование было вызвано опасением, что прусская компания может ограничиться выходом на уже проведенную линию Петербург–Варшава⁹. К этому времени была уже подписана русско-пруссская конвенция о прямом железнодорожном сообщении (1866 г.). Вариант, предложенный Комитетом железных дорог, вероятно, не устроил прусскую сторону, и она отказалась от своего намерения.

Черты реальной железнодорожной экономической политики стала обретать местная инициатива. На заре железнодорожного строительства группа крупных белорусских и украинских землевладельцев, среди которых были князь Эдвин Друцкий-Любецкий, князья Владислав и Роман Сангушки, флигель-адъютант князь Петр Витгенштейн, граф Иван Тышкевич, граф Август Замойский, графы Стефан и Константин Потоцкие и помещик Казимир Скирмунт, ходатайствовали о прокладке железной дороги от Белостока через Пружаны в Пинск и далее на Волынь. 28 июня 1862 г. Александр II дал разрешение. Начались инженерно-изыскательские работы. Для финансирования проекта создавалось акционерное Общество Литовской железной дороги. Начало строительных работ планировалось на осень 1863 г., окончание линии Белосток–Пинск – на осень 1865 г.¹⁰ Проект поддерживали и пинские купцы¹¹. На осень 1863 г. планировалось начало строительства, спустя два года – открытие линии Белосток–Пинск. При успехе работ – с весны 1866 г. продолжение линии на Волынь. Расходы на сооружение линии Белосток–Пинск оценивались в 7910 тыс. руб.¹² В “Пояснительной записке к прошению учредителей Общества Литовской железной дороги” учитывалось все, вплоть до мелочей, например, имелось пространное обоснование вопроса о том, как железнодорожное движение будет влиять на жизнь зубров в Беловежской

⁹ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 1272, оп. 1, д 20, л. 5-6, 33-33 об.

¹⁰ Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (далее – ЦГИАУ). Ф. 442, оп. 39, д. 763, л. 2-3, 19 об. -20, 23; Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ) в Минске. Ф. 295, оп. 1, д. 1458, л. 1-2.

¹¹ Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 2. Минск, 1990. С. 78-84.

¹² ЦГИАУ. Ф. 442, оп. 39, д. 763, л. 17 об., 19 об. -20.

пуще¹³. Однако у проекта были и горячие оппоненты¹⁴. Как это часто бывает в истории, в экономику вмешалась политика. События 1863 – 1864 г. на землях Польши, Литвы и Беларуси похоронили этот интересный и многообещающий железнодорожный проект. Западный комитет, созданный для усиления административного надзора в мягкотканом крае, рассмотрев вопрос о железной дороге между Белостоком и Пинском, пришел к заключению, что ее сооружение “не соответствует предполагаемой цели, повело бы только к соединению Западных губерний с Царством Польским, что совершенно несогласно с видами Правительства, стремящегося связать Западные губернии железными путями не с Царством Польским, а с центром Империи”¹⁵. 29 мая 1863 г. решение комитета получило “Высочайшее утверждение”.

Однако в 1867 г. об этой железнодорожной инициативе напомнил человек, безусловно, преданный российскому престолу, крупнейший белорусско-литовский землевладелец, князь Петр Львович Витгенштейн. Он был среди акционеров-учредителей Литовской железной дороги, а теперь в индивидуальном порядке ходатайствовал о выдаче ему концессии на строительство железной дороги в 294 версты от Белостока через Пинск¹⁶ до местечка Домбровицы при слиянии рек Горынь и Случь. Эта дорога должна была заменить “неудобный и затруднительный путь по Днепровско-Бугской и Огинской системам”, а после прокладки проектируемой железной дороги от Ковно до Либавы стать частью 800-верстного пути от Волыни до Либавского порта. На строительство “Пинской дороги” предполагалось затратить 21 756 000 руб., по 74 тыс. руб. на версту. Министр путей сообщения П.П.Мельников 26 мая 1867 г. указал, что если Белосток получит сообщение с прусской Кенигсбергско-Лыкской железной дорогой, то товары с Волыни пойдут по этому короткому пути (486 верст), а не в Либаву (812 верст). Напомнил он и о решении Западного Комитета от 29 мая 1863 г., и в итоге прошение П.Витгенштейна о концессии было отклонено¹⁷.

Действующая железная дорога Петербург–Варшава была детищем петербургских стратегов, которые вскоре отметили ее значительную роль при подавлении восстания 1863 – 1864 г. Военный министр Дмитрий Алексеевич Милютин отмечал: “Не будь тогда построена С.-Петербургско–Варшавская железная дорога восстание не было бы так легко подавлено и повстанцы могли бы разыграть роль воюющей страны, а враждебные нам западноевропейские государства – поддержать их силою оружия, в надежде на нашу недостаточную мобилизацион-

¹³ Там же. Л. 55-60.

¹⁴ См.: Памятная книжка Минской губернии на 1864 год. Минск, 1864. С. 12-44.

¹⁵ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 26, л. 79 об. -80.

¹⁶ У В.М.Верховского, ошибочно, указана линия Белосток-Минск. См.: Верховский В.М. Краткий исторический очерк на начало и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. Санкт-Петербург. 1898. С. 312.

¹⁷ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 26, л. 74-75, 77 об., 83 об., 148.

ную готовность”¹⁸. Новый проект “Сети главных линий железных дорог Европейской России” общей протяженностью 4,5 тыс. верст, который обсуждался в Комитете министров в январе 1863 г., среди прочих предусматривал сооружение Западной линии (Орел–Смоленск–Витебск–Динабург и Либава на Балтийском море)¹⁹.

Сразу после ввода в строй железной дороги Петербург–Варшава в августе 1862 г. были начаты инженерные изыскания на трассе Белосток–Минск²⁰. Однако вторым после Гродно белорусским губернским городом, через который прошла железнодорожная линия, стал Витебск. Через него проложили Риго-Орловскую железную дорогу. Она входила в строй участками: май 1866 г.–Двинск–Полоцк (151 верста), 5 октября того же года – Полоцк–Витебск (94 версты), октябрь следующего года – Витебск–Смоленск–Рославль. 24 ноября 1868 г. открылось сквозное движение на линии Витебск–Орел (488 верст). Это направление в 1860-е – 1893 г. эксплуатировали три частные железные дороги: Риго-Двинская, Двинско-Витебская и Орловско-Витебская, каждая со своим отдельным управлением. Причем Двинско-Витебская железная дорога была единственной из железнодорожных линий Российской империи, которая целиком принадлежала иностранной компании, основанной в 1863 г. Ее управление располагалось в Лондоне и действовало на основании английских законов²¹.

Брест стал третьим из нынешних областных центров Республики Беларусь, который обзавелся железной дорогой. Первые железнодорожные пути пошли от него не на восток, а на запад. 6 сентября 1867 г. открылось движение по 200-верстной Варшаво-Тереспольской железной дороге (частное акционерное общество по ее строительству и эксплуатации основано в 1864 г.), а в 1870 г. вошла в строй 7-верстная линия Брест–Тересполь²².

В конце 1868 г. царь утвердил очередной план строительства железных дорог “первостепенной важности”. Для их сооружения частные компании получили 15 концессий в общей сложности на 3 406 верст железодорожного пути, в том числе и на дороги Смоленск–Брест (632 версты), Брест–Бердичев (523 версты), Брест–Граево (203 версты)²³.

Военные также продолжали выдвигать планы железнодорожного строительство. В 1868 г. генерал Николай Николаевич Обручев по поручению военного министра Д. А. Милотина составил для Комитета министров специальную докладную записку “О железных дорогах, необходимых в военном сообщении”. При

¹⁸ Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 173.

¹⁹ Соловьев А.М. Указ. соч. Москва, 1975. С. 90.

²⁰ Промышленность. 1862. № 8. С. 200.

²¹ Головачев А.А. История железнодорожного дела в России. Санкт-Петербург, 1881. С. 73; Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров. Т. 3. Санкт-Петербург, 1902. С. 111; Оппенгейм К.А. Указ. соч. С. 67.

²² Оппенгейм К.А. Указ. соч. С. 72.

²³ Соловьев А.М. Указ. соч. С. 108.

этом к дорогам первой очереди были отнесены линии Смоленск–Брест (через Минск–Могилев), Волынская железная дорога (Киев–Житомир–Ровно–Брест с веткой Ровно–Броды), Полесская рокадная железная дорога (Киев–Чернигов–Могилев до пересечения со Смоленско–Брестской дорогой) и линия от Бреста или Кобриня до Гродно. Хотя Александр II сделал на этой записке пометку “Весьма дельно”, все же 11 февраля 1869 г. Комитет министров не принял этот проект полностью, указав, что линии Смоленск–Брест и Киев–Брест уже запланированы и утверждены к строительству²⁴.

16 ноября 1871 г. открылось регулярное движение на участке Смоленск – Орша–Борисов–Минск–Брест (632 версты), что ознаменовало окончание строительства Московско–Брестской железной дороги²⁵. В ноябре следующего года до Минска протянулись рельсы от станции Ново–Вильна Ландварово–Роменской железной дороги (173 версты, регулярное движение открыто 14 января 1873 г.), а с 16 сентября 1873 г. из Минска можно было доехать до Бобруйска (142 версты), с 17 ноября – до Гомеля (141 верста). 15 июля 1874 г. движение открылось на всем протяжении Либаво–Роменской железной дороги²⁶. Минск стал первым белорусским железнодорожным узлом, что имело в дальнейшем немаловажное, если не решающее, значение не только для его экономического, но и политического, и культурного развития. Отметим, что при строительстве участка Ново–Вильна–Минск, первоначально запланированное направление Ошмяны–Боруны–Городок было изменено на Сморгонь–Молодечно²⁷.

27 июля 1873 г. сначала 199-верстная железная дорога прошла от Бреста через Белосток до станции Граево на границе с Пруссиею (акционерное общество Брест–Граевской железной дороги было основано еще в 1860 г.²⁸), а затем в августе 985-верстная железная дорога соединила Брест через Бердичев с Киевом²⁹.

Потом в истории железнодорожного строительства на Беларуси возникает почти 10-летняя пауза. Правда, в 1879 г. в эксплуатацию сдали второй путь напротив Смоленск–Брест³⁰, а также продолжалось выдвижение новых проектов. 16 апреля 1873 г. соблюдением необходимости прокладки новых железнодорожных магистралей в Комитет железных дорог обратился министр путей сообщения. Среди других, он предлагал построить Брянско–Брестскую (общая протяженность 1 255

²⁴ Бескровный Л.Г. Указ. соч. С. 406–407.

²⁵ Путеводитель по Александровской железной дороге. Москва, 1912. С. 6.

²⁶ Акционерное общество Либаво–Роменской железной дороги образовалось в 1877 г. в результате слияния Либаво–Ландваровской и Ландварово–Роменской железнодорожных компаний, построивших и эксплуатировавших соответственно участки будущей общей магистрали.

²⁷ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 40, л. 5, 26, 40.

²⁸ Оппенгейм К.А. Указ. соч. С. 67.

²⁹ Статистический сборник Министерства путей сообщения. Вып. 102. Железные дороги в 1907 г. Санкт–Петербург, 1910. С. 70.

³⁰ Путеводитель по Александровской железной дороге. Москва, 1912. С. 6.

верст) и Витебско-Гомельскую (328 верст) железные дороги³¹. Летом 1874 г. на трассе будущей дороги работали изыскательские партии юллэжского ассессора инженера Вяземского (от станции Ландварово через Вульку до Ровно), коллежского советника Фуфаевского (от Брянска через Гомель на Мозырь и до Вульки) юллэжского секретаря инженера Рудницкого (от Вульки до Бреста)³². Хотя оба проекта так и не были в то время реализованы, в Брянско-Брестской железной дороге с ветвями на Гродно, Ровно и Ковель нетрудно угадать контуры будущих Полесских железных дорог, а в Витебско-Гомельской железной дороге – будущую линию Витебск–Жлобин.

Первые железнодорожные магистрали Российской империи в основном строились на основе частной предпримчивости и частных капиталов. К середине 70-х г. при общем протяжении железнодорожной сети страны в 17,7 тыс. верст только 63 версты Ливенской узкоколейной железной дороги принадлежало казне, а остальные железные дороги эксплуатировались 42 частными обществами. Правительству принадлежало решающее слово в определении направления будущих железнодорожных линий. Окончательно этот вопрос утверждался императором. Кроме того, самодержавие оказывало обществам широкую финансовую поддержку, гарантируя доходы на акционерные и облигационные капиталы и оставляя часть этих капиталов за собой.

С начала 80-х г. царизм резко меняет свою политику по отношению к частному железнодорожному строительству и начинает в широких масштабах проводить выкуп дорог в казну. В течение шести лет с 1891 по 1896 г., железнодорожные магистрали на территории белорусских губерний перешли в государственный сектор экономики. С 1 мая 1891 г. казённой стала Либаво-Роменская железная дорога. С 1 января 1894 г. – Санкт-Петербургско-Варшавская. В том же году казна выкупила Двинско-Витебскую и Орловско-Витебскую железные дороги. В 1895 г. в казну перешли Юго-Западные железные дороги, в состав которых входила железнодорожная линия Ковель–Брест–Граево. В 1896 г. – Московско-Брестская железная дорога.

Теперь железные дороги на Беларуси строились государством. Крупнейшим примером казенного железнодорожного строительства стало сооружение Полесских железных дорог. Принципиально вопрос о сооружении разветвленной сети военно-стратегических железнодорожных линий на Полесье был решен на секретных совещаниях Генерального штаба еще в 1873 г. Спустя год по согласованию с военным министром проект стратегической линии Брест–Брянск с ветвями в Гродно, Ровно и Ковель выдвинул министр путей сообщения граф Алексей Павлович Бобринский³³. Уже следующий министр путей сообщения генерал-адъютант Константин Николаевич Посыт в марте 1875 г. ввиду больших финансовых затрат, предложил ограничиться постройкой линии Гомель–Брянск

³¹ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 44, л. 1-3, 10-10 об.; Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 2. Минск, 1990. С. 103–106.

³² НИАБ в Минске. Ф. 295, оп. 1, д. 2441, л. 1, 2, 3.

³³ Наша железнодорожная политика... Т. 3. С. 209.

и уложить вторые пути на Орловско-Витебской и Московско-Брестской железных дорогах³⁴. В том же году Комитет министров отклонил, как “преждевременное”, ходатайство отставного генерал-лейтенанта Ивана Чекмарева о предоставлении ему концессии на сооружение железной дороги от Вильно до Ровно с ветвями на Гродно и Ковель³⁵. При этом И. Чекмарев, будучи землевладельцем Волынской губернии, не скрывал своей личной заинтересованности в новой дороге, которую он, как и ранее князь П. Витгенштейн, называл “Пинской”³⁶.

В 1882 г. К.Н. Посыт напомнил о необходимости сооружения железных дорог на Полесье³⁷. Строительство началось спрокладки линии Жабинка-Пинск (134 версты) и имело характер эксперимента, так как для участия в нем были использованы железнодорожные войска. Практически за лето 1882 г. новая линия была построена и 9 ноября введена в строй³⁸. Общие затраты на строительство составили 4 370 275 руб. или 32 134 руб. на 1 версту³⁹. В сентябре 1883 г. из ведения военного министерства эту дорогу передали в ведение министерства путей сообщения.

Окончательно план строительства железных дорог в Полесье был утвержден 14 февраля 1883 г. Александром III, а 12 мая приступили к его осуществлению.

8 августа 1887 г. на станции Гомель в присутствии министра путей сообщения торжественно отмечалось завершение строительства участка Гомель–Брянск (256 верст, строился с сентября 1885 г., затраты на 1 версту - 45 293 руб.)⁴⁰ и вsey сети Полесских железных дорог. Их общая протяженность составила 1 408 верст. Участок Вильна–Лунинец и ветвь Лунинец–Пинск (всего 353 версты, строительство начато в апреле 1883 г.) открылись для регулярного движения 30 декабря 1884 г.; участок Лунинец–Ровно (182 версты, строительство начато так же в апреле 1883 г.) – 2 августа 1885 г. Поверстная стоимость сооружения обоих участков, несмотря на достаточно сложные природные условия, составила скромную по тем временам цифру в 42 288 руб.⁴¹ Участок Лунинец–Гомель открылся 25 февраля 1886 г. (284 версты, строился с июня 1883 г., затраты на 1 версту – 36 141 руб.); линия Барановичи – Белосток вошла в строй 23 ноября 1886 г. (191 верст, строилась с апреля 1885 г., затраты на 1 версту — 46 678 руб.)⁴².

³⁴ Верховский В.М. Указ. соч. С. 311.

³⁵ Верховский В.М. Указ. соч. С. 312.

³⁶ Чекмарев И. Записка о государственном и экономическом значении Пинской железной дороги, предположенной войти в сеть строящихся железных дорог, под названием: Вильно-Ровенская с ветвями на Гродно и Ковель, с соединением оной с Брянско-Брестской железной дорогой. Санкт-Петербург, 1875.

³⁷ Наша железнодорожная политика... Т. 3. С. 192.

³⁸ Отчет Жабинко-Пинской железной дороги за время с 1-го сентября 1883 по 1-е января 1884 года. Санкт-Петербург, 1884. С. 1.

³⁹ Радцик А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. Санкт-Петербург, 1896. С. 77.

⁴⁰ Наша железнодорожная политика... Т. 3. С. 221.

⁴¹ Там же. С. 209.

⁴² Там же. С. 211, 212.

От других белорусских железных дорог 19 в. Полесские железные дороги отличали сравнительно малые затраты на содержание 1 версты пути. К концу 1900 г. они составляли всего 35,1 тыс. руб., в то время как этот показатель на Либаво-Роменской железной дороге был 83,3 тыс. руб., на Московско-Брестской – 122,6 тыс. руб., на Риго-Орловской – 136 тыс. руб.⁴³ Достаточно быстро выявилось и благоприятное влияние Полесских железных дорог на экономику края⁴⁴.

Важнейшим железнодорожным узлом стал Брест. Его значение еще более усилилось со строительством за счет казны начиная с декабря 1886 г. линии на станцию Холм (107 verst; открыта 9 июля 1887 г., затраты на строительство 1 версты 41 710 руб.). Предложение военного министра Петра Семеновича Ванновского построить эту железную дорогу Александр III утвердил 17 марта 1884 г.⁴⁵ Позднее 14 декабря 1892 г. на линии Брест–Холм было решено уложить вторые пути⁴⁶.

1 мая 1899 г. начали ходить поезда по 185-верстной новой линии Гродно–Сувалки–Олита (ныне Алитус). Ранее в феврале 1895 г. был открыт участок железнодорожного пути от станции Ораны (ныне Варена) Петербургско-Варшавской железной дороги до местечка Потараницы (ныне Потеронис). Олита и Потараницы находятся на двух противоположных берегах Немана, и когда 15 октября 1899 г. их соединил железнодорожный мост, стало возможным открыть движение по большому полукольцу Гродно–Сувалки–Олита–Ораны, оба конца которого примыкали к Петербургско-Варшавской железной дороге.

Деятельность частных компаний по сооружению железнодорожных путей на территории Беларуси непрекратилась, хотя ее размах значительно уменьшился. В 1896 г. в правительстве обсуждался вопрос о сооружении дороги Петербург–Витебск, которая, в свою очередь, должна была в будущем стать частью новой железнодорожной магистрали Петербург–Киев–Одесса. Затем в 1898 г. общество Московско-Виндаво-Рыбинской дороги получило право на строительство железной дороги от Витебска до станции Дно, а в 1900 г. – линии Дно–Петербург⁴⁷. Общая протяженность новой магистрали составила 347 verst, для регулярного движения она была открыта в августе 1904 г.⁴⁸

В этот период Беларусь стала пионером в деле сооружения и эксплуатации частных узкоколейных железных дорог. Все началось в марте 1890 г., когда в министерство путей сообщения поступило ходатайство от надворного советника ин-

⁴³ Соловьев А.М. Указ. соч. С. 301.

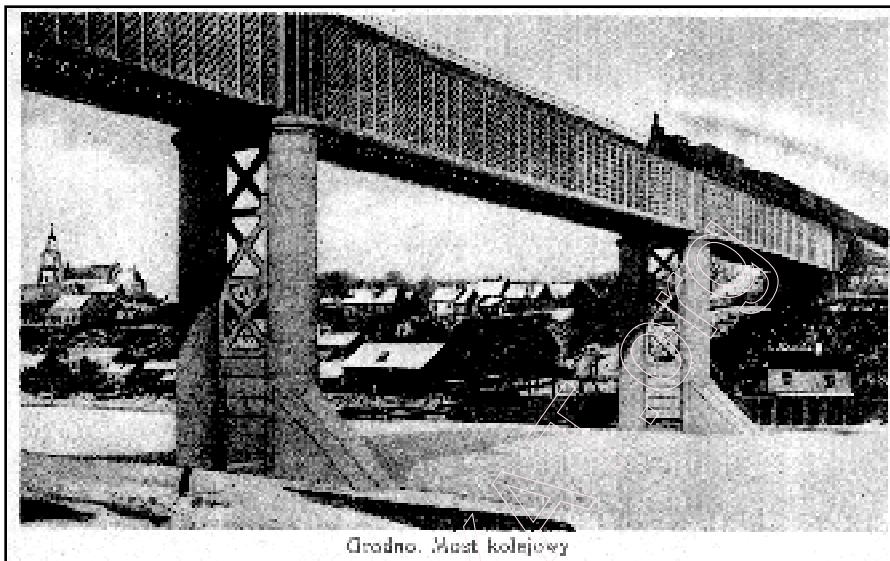
⁴⁴ Киштымов А.Л. Экономический потенциал Полесья в начале XX века // Загародзе-3: Матэрыялы на кітава-краязна ўчай канферэнцы “Палессе ў ХХ стагоддзі”, 1-4 чэрвень 2000 г., Беласток, Мінск. 2001. С. 115.

⁴⁵ Верховский В.М. Указ. соч. С. 316; Наша железнодорожная политика... Т. 3. С. 210, 211, 212.

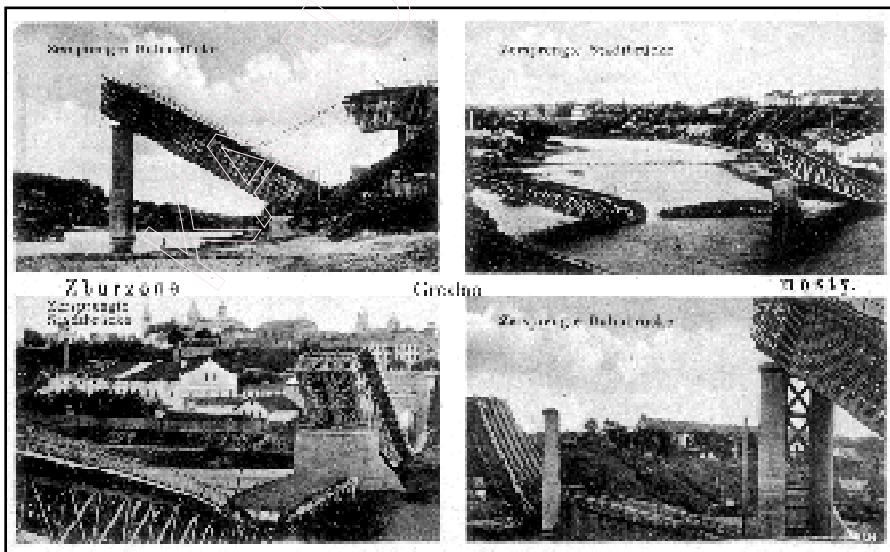
⁴⁶ Верховский В.М. Указ. соч. С. 380.

⁴⁷ Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). Харьков, 1903. С. 77, 79.

⁴⁸ Тихоцкий И.А. Краткий очерк развития нашей железнодорожной сети за десятилетие 1904–1913 гг. Санкт-Петербург, 1914. С. 27.

Чыгуначны мост праз Неман у Гародні на паштоўках пачатку 20 ст.

женера Болеслава Антоновича Яловецкого с просьбой разрешить ему учреждение акционерного общества для строительства и эксплуатации частных узкоколейных железных дорог. Вполне обоснованно он указывал, что “существующие на необъятных пространствах Российской империи железные дороги и водные пути, несмотря на громадное их протяжение представляют собой весьма жидкую и не полную сеть главных коммуникационных артерий страны, которую могут с условным удобством пользоваться лишь местности, непосредственно к сим путям прилегающие”⁴⁹. Новое Общество намеревалось не только строить и использовать собственные железные дороги, но и выполнять заказы по проведению инженерных изысканий и составлению проектной документации подъездных путей по поручению государственных, общественных и частных учреждений и отдельных предпринимателей, а также наладить производство и продажу железнодорожного оборудования и принадлежностей. Согласно проекту, основной капитал Общества планировался в 3 млн. руб. и образовывался путем выпуска десяти тысяч акций, по сто рублей каждая, на сумму один миллион рублей, и облигаций на сумму два миллиона рублей. На каждую 100-рублевую акцию предполагалось получить не менее 15-30 руб. дивидента.

Просьба Б.А. Яловецкого и проект устава нового Общества были самым тщательным образом рассмотрены в министерстве путей сообщения, согласованы в министерстве финансов и только после этого, с положительным заключением 15 ноября 1891 г. переданы в Комитет министров. Окончательное решение принял император Александр III, утвердив 26 марта 1892 г. Устав Общества.

В качестве первого опыта своей деятельности Общество выбрало строительство железнодорожной линии от станции Свенцяны Петербургско-Варшавской железной дороги до крупного белорусского местечка Глубокое. По просьбе Общества соответствующее ходатайство о разрешении этой постройки поступило к императору через Виленского, Гродненского и Ковенского генерал-губернатора и министра внутренних дел в феврале 1894 г., и 27 июня 1894 г. было утверждено Александром III. Обществу предоставлялась концессия на эту дорогу сроком на 85 лет с правом правительства выкупить ее в казну по истечению 18 лет. Концессионеры получили возможность отчуждения под строительство казенных земель и некоторые другие льготы, а взамен обязались бесплатно перевозить почту и за уменьшенную плату – войска и военные грузы⁵⁰.

Участок новой железной дороги от Свенцян до Постав длиной в 66 версты был открыт для движения 11 ноября 1895 г., а 1 июля 1897 г. вошла в строй вторая очередь, до станции Березвеч, т.е. до Глубокого, протяженностью 53 версты⁵¹. Ширина колеи новой линии составила 2,46 фута или 0,351 сажени (75 см). Скорость движения

⁴⁹ Яловецкий Б.А. Объяснительная записка по поводу учреждаемого инженером Б.А. Яловецким Первого Общества подъездных железных путей в России. Санкт-Петербург; 1892. С. 1.

⁵⁰ Верховский В.М. Указ. соч. С. 547-548.

⁵¹ Там же.

достигала 25-30 верств час, пассажирские вагоны 2 класса имели мягкие пружинные сиденья со спинками, адля желающих были устроены спальные отделения.

Вслед за железной дорогой Свенцяны–Березвеч Первое Общество подъездных железных путей в России построило и успешно эксплуатировало узкоколейные железные дороги в Прибалтике и на Украине. В 1913 г. ему принадлежало 1 149 верст железнодорожных путей – почти половина общероссийской узкой железнодорожной колеи. Оно являлось крупнейшей железнодорожной компанией такого рода в Российской империи, намного опережая своего ближайшего конкурента – Московское общество подъездных путей. Последнее владело всего 301 верстой узкоколейного пути⁵².

После постройки узкоколейной линии Ново-Свенцяны–Поневеж (ныне это литовский город Паневежис) длиной в 136 верст общая протяженность Свенцянских подъездных путей достигла 255 верст. Действовала эта железная дорога весьма эффективно. В нашем распоряжении есть статистика перевозок за 1913 г. Общий грузооборот составил 8 327 тыс. пудов, в том числе 823 тыс. пудов хлебных грузов, 175 тыс. пудов каменной и поваренной соли, 61 тыс. пудов нефти и керосина, 360 тыс. пудов каменного угля, 1 658 тыс. пудов лесных строительных материалов⁵³. Причем движение было бесперебойным и почти без аварий. За год зафиксирован один сход поезда с линии с минимальным ущербом в 37 руб. При этом ни имущество пассажиров ни они сами не пострадали. Еще случилось семь наездов на крупных животных с общим убытком в 5 руб.⁵⁴ На Свенцянских подъездных путях трудилось в то время 525 рабочих и служащих (347 постоянных, 86 временных и 92 поденных). Общие затраты на их жалование составили 194 682 руб⁵⁵.

Отметим, что в 1894 г. проектировалась железнодорожная ветка от Лынтуп до местечка Свирь (24 версты) и далее на Сморгонь, а в 1899 г. – линия от Лынтуп на Шеметово, Ижу до Молодечно⁵⁶.

Еще одной забытой страницей истории белорусского железнодорожного транспорта является узкоколейная железная дорога в Брест-Литовске. Ее сооружение стало частью программы строительства таких дорог в крепостях Российской империи. Всего было построено 121 верста крепостного железнодорожного пути, в том числе в Бресте – 22 версты⁵⁷.

Приметой времени стали довольно многочисленные предложения о строительстве местных железных дорог. В 1882 г. землевладельцы Слуцкого уезда во главе с Эдвардом Адамовичем Войниловичем поддержали проект строительства

⁵² Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. Санкт-Петербург, 1995. С. 112.

⁵³ Железнодорожный транспорт в 1913 г. (Статистические сведения). Москва, 1925. С. 112, 116, 117, 120, 127.

⁵⁴ Там же. С. 94, 98.

⁵⁵ Там же. С. 152.

⁵⁶ Фабрики и заводы, казенные лесные дачи, леса частных владельцев и выдающиеся сельские хозяйства в 50-ти верстном районе. Виленская губерния. Вильна, 1900. С. 91.

⁵⁷ Бескровный Л.Г. Указ. соч. С. 419.

железнодорожной линии от станции Городея до Слуцка, при этом они были согласны и на безвозмездную уступку земель по которым должна была пройти будущая дорога. К их обращению вправление Московско-Брестской железной дороги присоединился и минский губернатор⁵⁸.

В 1898 г. появился государственный проект железнодорожной линии Гродно–Волковыск–Кобрин. Узнав об этом, жители Пружан обратились с ходатайством о проведении этой дороги через их город. Проект так и не осуществили. Однако, когда появился императорский указ о сооружении магистрали Бологое – Седлец, то уездный предводитель дворянства и пружанское городское управление обратились к гродненскому губернатору с просьбой ходатайствовать о проведении ее через уездный центр. На соответствующий запрос губернатора министерство путей сообщения дало отрицательный ответ. Путь на Седлец через Волковыск не мог быть изменен⁵⁹.

Также дважды поднимали вопрос о проведении железной дороги к уездному городу помещики и предприниматели Игуменщины. В 1902 г. предлагалось на акционерных началах построить подъездной путь в 88 вёрст Борисов–Игumen–Марьина Горка. Через 10 лет в 1911 г. обсуждалось уже два варианта: либо от Игумена через Смиловичи в Минск, либо от Игумена до станции Пуховичи (24 версты)⁶⁰.

Накануне первой мировой войны в Киевский районный Комитет по регулированию массовых перевозок грузов по железным дорогам поступило ходатайство о строительстве железнодорожного пути от Ружан до станции Озерница Полесских железных дорог. 18 июня 1914 г. комиссия Комитета в принципе одобрила замысел, однако предложила вестилинию не на Озерницу, как предлагалось, а на Волковыск через Новый Двор и Порозово, и просилоправление Полесских дорог провести предварительные изыскания⁶¹.

Далеко не все предложения, идущие с мест, успешно проходили все стадии голосования и были реализованы. И все же ряд инициатив по строительству сравнивать небольших по протяженности местных линий получили путевку в жизнь. 28 декабря 1896 г. вошла в строй железнодорожная ветка Осиповичи–Старые Дороги (39 верст)⁶². Затем ее продлили сначала до Верхутино (17,84 версты, движение открыто 20 сентября 1906 г.), а потом и до Уречья (9,93 версты, с 1 октября 1907 г.)⁶³. От блок-поста Хлюстино Московско-Брестской железной дороги проложили ветку в 7 верст к Выдрицкому лесохимическому заво-

⁵⁸ НИАБ. Ф. 295, оп. 1, д. 3716, л. 1-2 об., 3, 4.

⁵⁹ НИАБ в Гродно. Ф. 13, оп. 1, д. 177, л. 1-2, 5.

⁶⁰ Киштымов А.Л. Ельские: опыт сельских хозяев (19 - начало 20 в.) // Дзеля білых і прышласці: Матэрыялы міжнароднай наўкува-практычнай канферэнцыі “Універсітэты Ельскіх” (да 165-годдзя з дня нараджэння А.Ельскага). Мінск, 1999. С. 112-114.

⁶¹ НИАБ в Гродно. Ф. 13, оп. 1, д. 1257, л. 5.

⁶² Мейен В.Ф. Указ. соч. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 75.

⁶³ Материалы для обследования железных дорог. Либаво-Роменская железная дорога. Санкт-Петербург, 1911. С. III.

ду, одному из крупнейших предприятий такого рода в Российской империи⁶⁴. Добрушскую писчебумажную фабрику в 1889 г. с линией Полесских железных дорог соединил путь в 6 верст⁶⁵. Линия Василевичи–Хойники (44 версты), сооруженная в 1911 г., вошла в состав Полесских железных дорог. Тогда же вошла в строй ветка Верейцы–Гродзянка (34 версты) в составе Либаво–Роменской железной дороги.

Долгое время без железнодорожной связи оставался Могилев, хотя еще в 1872 г. его губернатор в ответ на прошение местных землевладельцев и представителей “других сословий” обратился с соответствующим ходатайством сначала к министру путей сообщения, а потом и министру финансов. Как максимум, просили соорудить железную дорогу от Орши через Могилев “до одного из пунктов Конотопской линии” на Украине, как минимум, проложить хотя бы 70-верстную линию Орша–Могилев⁶⁶. Во время строительства Либаво–Роменской железной дорогивозник проект железной дороги Витебск–Гомель. С железной дорогой Либава–Ромны она должна была соединиться на станции Салтановка и обеспечить путь от Петербургадо Киева через Могилев⁶⁷. В начале 90-х г. 19 в. был разработан детальный проект 1 024-верстной железной дороги Киев–Чернобыль–Жлобин–Рогачев–Могилев–Шклов–Орша–Витебск–Великие Луки–Петербург. Затраты на ее строительство оценивались в 55,5 млн. руб.⁶⁸ Этот проект также не был осуществлен. Однако 24 декабря 1902 г. открылось регулярное движение по линии Витебск–Жлобин (262 версты, решение о строительстве за казенный счет принято 9 апреля 1899 г., общие затраты на строительство составили 17 960 тыс. руб.⁶⁹). Наюнец-то Могилев, последним из белорусских губернских городов, получил железнодорожную связь, а Жлобин стал железнодорожным узлом.

В 1903 г. силами военных железнодорожных батальонов было решено построить линию Пинск–Ковель–Владимир–Болынский, протяженностью около 200 верст. Однако в 1905 г. по финансовым соображениям построили лишь участок Ковель–Владимир–Болынский (53 версты)⁷⁰.

Крупным объектом государственного железнодорожного строительства стала прокладка линии Полоцк–Седлец (строилась в 1902–1907 г., 590 верст), которая прошла через Вилейку, Молодечно, Лиду, Мосты, Волковыск, Свислочь и имела ответвление Мосты–Гродно. Финансовую сторону обеспечил

⁶⁴ Путеводитель по Александровской железной дороге. Москва, 1912. С. 234.

⁶⁵ Очерк развития Добрушской писчебумажной фабрики князя Паскевича. 1882–1896. Санкт-Петербург, 1896. С. 61.

⁶⁶ РГИА. Ф. 268, оп. 1, д. 223, л. 11–12, 13–16.

⁶⁷ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 44, л. 1, 10 об.

⁶⁸ Завадский К. О постройке Киево–Петербургской железной дороги. Киев, 1892. С. 5, 6.

⁶⁹ Отчет по постройке Витебск–Жлобинской железной дороги. 1899–1902. Санкт-Петербург, 1904. С. 35; Мигулин П.П. Указ. соч. С. 77.

⁷⁰ Оппенгейм К.А. Указ. соч. С. 105; Фельдт В. Железнодорожные войска и их неотложные нужды. Санкт-Петербург, 1910. С. 14–15.

французский заем⁷¹. Руководил строительством Владимир Викторович Тимофеев-Рясовский (1856 – 1913 г.). Его сын, ученый-генетик с мировой известностью, Николай Тимофеев-Рясовский, так вспоминал об отце: “Он только строил железные дороги и никогда не работал на эксплуатации. Построил он в бывшей Российской империи около 15 000 вёрст железных дорог и был крупным инженером-путейцем, создавшим своего рода практическую школу инженеров”⁷². Свой талант инженера и способности организатора В.В.Тимофеев-Рясовский с блеском проявил на белорусской земле. Ему удалось сэкономить более 12 млн. руб., то есть более 15% из почти 81 млн. руб., запланированных по смете расходов на строительство⁷³. Случай беспрецедентный на фоне воинственного казнокрадства, которым обычно сопровождалось сооружение железных дорог в Российской империи.

Военное ведомство царской России и в 20 в. осталось одним из главных “заказчиков” строительства новых железнодорожных магистралей. В 1900 г. оно добивалось сооружения в ближайшем будущем Восточно-Полесской железной дороги от Жлобина через Мозырь–Овруч–Новоград–Волынск до станции Шепетовка и далее на Прокупров, протяжением 520 верст, сумма на ее строительство – 23 млн. руб. – была даже включена в смету чрезвычайных расходов Министерства путей сообщения, однако осуществить эти планы помешала русско-японская война⁷⁴. Затем обсуждались планы строительства силами железнодорожных войск линии Жлобин–Киев через Чернигов. К 1910 г. в распоряжении МПС был готовый проект и расценочные ведомости этой трассы⁷⁵. Высказывалась мысль прокладки железной дороги от Барановичей до Речицы⁷⁶.

По-прежнему актуальным являлось сокращение железнодорожного пути по направлению север-юг. В конце концов инженер путей сообщения И.И.Бернатович из Петербурга организовал “Контору по изысканиям Жлобин–Старо-Константинов–Полонное–Жмеринка”. Проектные работы на трассе будущей железной дороги велись в 1909 – 1910 г. при поддержке крупных банков – Санкт-Петербургского Международного, Русско-китайского и Северного. 16 марта 1910 г. за строительство магистрали выказался Совет Министров. “Заслуживающим внимания и весьма желательным к осуществлению” признал проект и штаб Киевско-

⁷¹ Ананьев Б.В. Россия и международный капитал 1897-1914. Очерки истории финансовых отношений. Ленинград, 1970. С. 63.

⁷² Тимофеев-Рясовский Н.В. Истории Тимофеева-Рясовского, рассказанные им самим // Человек. 1992. № 6. С. 137.

⁷³ Отчет по постройке Полоцк-Седлецкой железной дороги. 1902-1907 г. Санкт-Петербург, 1908. С. 1, 5.

⁷⁴ Лашкарев Г.А. К вопросу о сооружении железнодорожной магистрали Жлобин–Мозырь–Овруч–Староконстантинов–Каменец–Подольск. Санкт-Петербург, 1910. С. 12, 27.

⁷⁵ Фельдт В. Железнодорожные войска и их неотложные нужды. Санкт-Петербург, 1910. С. 57, 63; Фельдт В. Проект Киевской военной железной дороги. Санкт-Петербург, 1911. С. 14.

⁷⁶ Лашкарев Г.А. Указ. соч. С. 14.

го военного округа. 16 июня 1910 г. Петербургский Международный банк открыл И.И.Бернатовичу кредит в размере 5 тыс. руб. “для окончания им проекта”⁷⁷.

Будущая железная дорога длиной в 407 верст могла сократить путь из Петербурга до Киева на 150 вёрст и из Петербурга до Одессы на 200 вёрст. Проект очень оживленно обсуждала общественность. В октябре 1910 г. Минский губернский комитет по делам земского хозяйства решил “присоединиться к ходатайствам городов, земств, сельскохозяйственных обществ и промышленных групп о скорейшем осуществлении этой магистрали”⁷⁸. Тогдашние газеты даже стали называть проект частью будущей “Славянской железной дороги”⁷⁹, которая “составит необходимое звено в прямом пути в Южные Славянские земли, при осуществлении продолжения от Каменца-Подольского до Мамалыги близь румынской границы”, а “участок Каменец-Подольск - Румыния составляет последнее звено “Славянской магистрали”, долженствующей соединить кратчайшим путем Санкт-Петербург с Балканским полуостровом через Румынию, не заходя нигде в Австроию”⁸⁰.

Не прекращалось и выдвижение местных инициатив по строительству новых железнодорожных магистралей. С сентября по ноябрь 1909 г. проводились инженерные изыскания на трассе Брянск–Могилев (275 верст), Рославль–Могилев (158 верст), Могилев–Минск–Мосты (423 версты). Проект получил название Белорусской железной дороги⁸¹. Она должна была открыть доступ к прямому железнодорожному сообщению для таких старинных белорусских городов и mestечек, как Хотимск, Климовичи, Чериков, Чаусы, Березино, Игumen, Кореличи, Мстиславль, Новогрудок, Дятлово – всего 35 станций. 17 июля 1909 г. в Могилеве, а 8 сентября в Новогрудке прошли съезды представителей городов и некоторых mestечек, через которые должна была пройти новая железная дорога. При этом для содействия ее сооружению были образованы специальные общественные Комитеты. Стоимость строительства дороги при варианте от Брянска оценивалась в 32 060 999 руб. (45 802 на 1 версту), а при варианте от Рославля – 27 188 642 руб. (46 602 на 1 версту)⁸².

Еще один, грандиозный по своему замыслу, проект был выдвинут в 1909 г. Правление Первого Общества подъездных железных путей в России просило у министерства финансов разрешения на строительство и эксплуатацию Донецко-Балтийской ширококолейной железной дороги общей протяженностью 999 верст. Она должна была идти от станции Льгов – конечного пункта Северо-Донецкой

⁷⁷ ЦГІАУ. Ф. 882, оп. 2, д. 32, л. 2-3, 9.

⁷⁸ Торгово-промышленная газета, 1910, 20 окт ября.

⁷⁹ Киевлянин, 1911, 7 марта.

⁸⁰ ЦГІАУ. Ф. 882, оп. 2, д. 32, л. 4 об., 8.

⁸¹ Тизенгаузен Ф.Г. Проект сооружения железнодорожных линий Брянск-Могилев, Рославль-Могилев, Могилев-Минск и Минск-Гродно, по изысканиям, произведеным в 1909 г. 1.

Часть экономическая. Санкт-Петербург, 1910. С. 2.

⁸² Там же. Часть техническая. Санкт-Петербург, 1910. С. 1, 8, 9.

железной дороги, по направлению к губернскому городу Могилеву, далее на Поставы и частично по линии уже существующего Свенцянского узкоколейного пути с окончательным выходом на Ригу через город Бауску. При этом через станцию Поневеж предусматривалось строительство железнодорожной ветки на Либаву. Предполагалось, что общие затраты на сооружение этой дороги составят 65,5 млн. руб., а на ее строительство потребуется от 3,5 до 5,5 лет⁸³.

Накануне первой мировой войны по требованию французского Генерального штаба начались работы по удвоению колеи на линии Брянск–Гомель–Лунинец – Жабинка и четвержение – на линии Жабинка–Брест. В 1913 г. приняли решение удвоить колею и на линиях Минск–Ново-Вильна, Мосты–Гродно, Вильна–Лунинец, Барановичи–Волковыск, Минск–Гомель. Тогда же решили в первоочередном порядке построить новую железную дорогу Рязань–Тула–Сухиничи–Могилев–Бобруйск–Барановичи–Бельск–Варшава, а в порядке 2-й очереди – железные дороги Барановичи–Ковель или Пинск–Ковель и Лида–Ораны⁸⁴.

С началом первой мировой войны железнодорожная сеть Российской империи была поделена на два района – Западный, который подчинялся Военно-Полевому Управлению и Восточный, который остался в распоряжении гражданского Управления железных дорог. Граница между районами проходила западнее условной линии Петербург–Бологое–Смоленск–Бахмач–Харьков и далее на юг. Таким образом, белорусским железнодорожным хозяйством стали руководить военные⁸⁵.

В годы первой мировой войны железнодорожное строительство не только не прекратилось, но и велось весьма интенсивно⁸⁶. Был проложен второй путь на линии Витебск–Орша–Жлобин. Построили рокадную линию Жлобин–Калинковичи–Овруч–Коростень–Шепетовка (в эксплуатации с 9 ноября 1915 г.), которую проектировали еще до войны⁸⁷, небольшие отрезки железной дороги от Уречья до Слуцкаи от Глубокого до Крулевщины (1916 г.). В 1916 г. начали строительство линии Нарва–Псков–Полоцк (425 верст)⁸⁸, а с осени 1915 г. – сооружение железной дороги Минск–Раков–Ивенец–Лида, которое, впрочем, вскоре было прервано немецким наступлением и новой линией фронта.

⁸³ Дополнительная пояснительная записка Правления Первого Общества подъездных путей в России к проекту Донецко-Балтийской железной дороги с уменьшенным заданием. 1910 г. Санкт-Петербург, 1910. С. 1, 4.

⁸⁴ Ушаков К. Подготовка военных сообщений России к мировой войне. Москва, Ленинград, 1928. С. 29, 50, 51, 187, 189.

⁸⁵ Краткий очерк деятельности русских железных дорог во вторую отечественную войну. Ч. 2. Петроград, 1916. С. 7, 36, 42.

⁸⁶ Москвские исследователи почему-то отрицают этот очевидный факт: “В годы первой мировой войны сооружение новых железных дорог в России почти полностью прекратилось. Была лишь вчера построена Мурманская дорога и ряд малых ветвей, требовавшихся для военных целей, а также перешита с узкой на нормальную колею линия от Вологды до Архангельска” (Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Москва, 1976. С. 26).

⁸⁷ Ушаков К. Указ. соч. С. 60.

⁸⁸ Оппенгейм К.А. Указ. соч. С. 104.

Даже в годы гражданской войны на территории Беларуси вошла в строй в 1918 г. новая железная дорога Унеча–Коммунары (77 км)⁸⁹.

В марте 1921 г. Рижский мирный договор почти на два десятилетия нарушил территориальное единство Беларуси. При этом по обе стороны границы в 20-30-е г. велось довольно интенсивное железнодорожное строительство. В БССР одна за одной в ходили в стой линии Полоцк–Идрица (1923 г.), Коммунары–Орша (1923 г., 176 км), Орша–Лепель (1926 г., 131 км), Чернигов–Ново-Белица (1930 г., 105 км), Рославль–Могилев (1931 г., 189 км), Осиповичи–Могилев (1931 г., 132 км), Бобруйск – Ратмирёвичи (1930 г.) и далее до Старушек (1932 г., всего 134 км) – станции на линии Калинковичи–Лунинец, Слуцк–Тимковичи (1936 г., 35 км). Частично через БССР прошла железнодорожная линия Чернигов–Овруч (1930 г., общая протяженность 178 км)⁹⁰. Новые узкоколейки для эксплуатации запасов торфа и леса построили в районе БелГРЭС. На север от станций Смолевичи и Жодино против нули две такие линии. До 1933 г. действовала узкоколейка по направлению Минск–Боровляны⁹¹.

Не был реализован выдвинутый в середине 20-х г. правительством БССР проект железнодорожной линии Лепель–Витебск–Сычевка. По территории Беларуси должно было пройти примерно 160 км этого пути⁹².

В Западной Беларуси железнодорожная колея была перешита по западноевропейскому стандарту. В строй здесь вошли линии Пружаны–Оранчицы и Воропаево–Друя (1932 г., 89 км)⁹³. Наконец-то была построена ветка Поречье–Друскеники (18 км), которую так и не сумело построить при царе акционерное общество, чей устав был утвержден 18 июня 1899 г.⁹⁴ Активно велось строительство железнодорожных узких колеи: Свенцяны–Лынтупы–Нарочь, Новоельня–Любча (с веткой на Новогрудок), Барановичи–Кривошин (с ветками), Друя–Дрисвяты через Браслав, Ивацевичи–Святая Воля–Янов–Полесский (64 км, с ветками на Речки и к Огинскому каналу), Янов–Полесский–Камень–Каширский (105 км, далее от Камень–Каширского широкая колея вела до Ковеля)⁹⁵.

Некоторые направления лишились вторых путей: например, от станции Богданово до государственной границы, от Микашевичей до Жабинки.

Из Минска в Варшаву скорые пассажирские поезда шли по направлению Барановичи–Белосток с пересадкой пассажиров на границе из-за разной ширины колеи. Замена осей применялась с 1938 г. только для грузовых перевозок, когда на станции Негорелое (БССР) было установлено соответствующее оборудование.

⁸⁹ Якоби А. Железные дороги СССР в цифрах. Статистический сборник. Москва, 1935. С. 11.

⁹⁰ Там же. С. 11, 12.

⁹¹ Жучкевич В.А. Дороги и водные пути Белоруссии. Минск, 1977. С. 102–103.

⁹² Белорусская Советская Социалистическая Республика. Минск, 1927. С. 366.

⁹³ Хачатуров Т.С. Железные дороги западных областей Белоруссии и Украины. Москва, 1940. С. 12, 18.

⁹⁴ Мигулин П.П. Указ. соч. С. 189.

⁹⁵ Хачатуров Т.С. Указ. соч. С. 19, 23.

ние⁹⁶. На перегоне Житковичи (БССР)–Микашевичи (Польша) осуществлялось только грузовое движение и применялась перегрузка грузов.

Так как в Республике Латвия была сохранена российская колея, то движение от последней приграничной белорусской станции Бигосово до первой латышской станции Индра осуществлялось беспрепятственно⁹⁷.

В 1939 г. единство железнодорожной сети Беларуси было восстановлено. Более того, в течение короткого промежутка времени до начала советско-германской войны 1941 – 1945 г. эта сеть по своей протяженности и плотности имела наивысшие показатели за всю историю железнодорожного хозяйства Беларуси. Затем, вплоть до сегодняшнего дня, протяженность наших железнодорожных магистралей падала. Виной тому явились неразрушения военного времени – хотя они действительно были огромны. В 1941 – 1944 г. белорусские железные дороги прошли суровое испытание. Руководствуясь логикой войны, противоборствующие стороны оказались едины в своем стремлении нанести как можно больший ущерб железнодорожному хозяйству. Например, на участке Полоцк–Идрица было подорвано 83% всех рельсов⁹⁸. Но вслед за этим шло и восстановление железных дорог, без которых снабжение войск и ведение войны также было делом невозможным. Более того, как-то замалчивается исторический факт постройки железнодорожной линии, действующей и по сей день, в годы немецкой оккупации. В 1942 г. вошел в строй перегон Тимковичи–Барановичи, соединивший в единое железнодорожное целое Барановичи–Слуцк–Осиповичи–Могилев. Хотя к его строительству приступили передвойной⁹⁹, но обновил линию гудок немецкого эшелона.

Особенностью 1939 – 1950 г. явилось одновременное использование в рамках единого железнодорожного хозяйства как стандартной для российских железных дорог, так и западноевропейской железнодорожной колеи. При этом некоторые магистрали трижды перешивались с одной колеи на другую и окончательный перевод белорусских железных дорог на российско-советский стандарт произошел в годы первой послевоенной пятилетки.

Существование двух основных стандартов путей представляло одну из наиболее сложных и дискуссионных проблем железнодорожного дела. Между прочим, в годы второй мировой войны после завершения белорусской операции, обеспечивая дальнейшее наступление Советской Армии, железнодорожники перешивали на отечественную колею лишь одно направление в полосе каждого фронта, оставляя остальные магистрали на европейской колее. Такая комбинация позволила достичь максимального успеха. Широкая колея была дотянута до столицы Германии. 6 мая 1945 г. станция Берлин-Восточный приняла первый прямой поезд¹⁰⁰.

⁹⁶ Хачатуров Т.С. Указ. соч. С. 77.

⁹⁷ Внешнеторговый транспорт. Москва–Ленинград., 1938. С. 267.

⁹⁸ Куманев Г.А. Указ. соч. С. 301.

⁹⁹ Там же. С. 50.

¹⁰⁰ Там же. С. 347.

По мере продвижения Советской Армии на запад шел и ремонт железных дорог. 9 июля 1944 г. в Минск советские железнодорожники вновь привели со-став. К концу 1945 г. движение на всех участках современной белорусской железной дороги было восстановлено¹⁰¹. Началось и новое строительство. С февраля 1946 г. приступили к сооружению 20-километровой железнодорожной ветки Лу-жесно–Руба. Так что последствия войны железные дороги преодолели первыми из всех отраслей белорусского народного хозяйства. Для довольно резкого паде-ния протяженности белорусских железных дорог не было причин экономическо-го характера. Плановое хозяйство советской и постсоветской Беларуси сознатель-но игнорировало (и игнорирует) законы экономики, предпочитая экономичес-ким решениям решения волевые, политические.

В послевоенный время в результате геополитических изменений в Цент-рально-Восточной Европе железнодорожное строительство в Беларуси потеряло те стимулы, которые ранее обеспечивали ее развитие. Отошли в прошлое военно-стратегические соображения. Теперь они имели значение скорее при прокладке и реконструкции шоссейных дорог, например, Москва–Брест или Минск–Лида–Гродно. Львиную долю перевозок взял на себя автомобильный транспорт. Кроме того, советское руководство предпочитало развивать трубопроводный транспорт для перекачки нефти и газа с Востока на Запад. Ряд железнодорожных коридоров из Беларуси в Европу для советской экономики оказался лишним. В их число попали железнодорожные перегоны Гродно–Сувалки, Барановичи–Белосток, Волковыск–Седлец, Брест–Белосток, Брест–Холм–Люблин. Конечно, никто уже не ставил вопрос о возобновлении начатого в 1940 – 1941 г. строительства железной дороги Оранчицы–Беловежа–Бельск. Теперь железные дороги не строили, а ликвидировали. К концу 1950 г. эксплуатационная длина железных дорог Белару-си составила 5 358 км, что было на 385 км меньше довоенного уровня¹⁰². И хотя к 2000 г. она возросла до 5,5 тыс. км¹⁰³, потеря почти 200 км железнодорожного пути, причем на важнейших направлениях, пока не осознана в должной мере современными белорусскими политиками и экономистами.

После 1945 г. железнодорожного сообщения лишились пять районных цен-тров: Браслав, Россоны, Новогрудок, Любань, Пружаны, а города Ива-ново (станция Янов-Полесский) и Ганцевичи перестали быть железнодорожны-ми узлами. В Восточном Полесье были сняты рельсы на новостройке первой сталинской пятилетки – линии Ратмировичи–Старушки. В начале 60-х г. прекрати-лась эксплуатация узкоколейки Лынтупы–Кобыльник – последнего осколка по-чти 500-километровой сети белорусских узкоколейных железных дорог. Обрете-ние независимости для Республики Беларусь ознаменовалось потерей железнодорожной станции Годутишки.

¹⁰¹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 421.

¹⁰² Лыч Л.М Аднаўленне і развіціё чыгуначнага транспарту Беларускай ССР. Мінск, 1976. С. 82.

¹⁰³ Белорусская железная дорога=Belarussian railways. Минск, 2000. С. 5.

В 1963 г. вошел в строй первый участок электрифицированного железнодорожного пути: Минск–Олехновичи (48 км).

Новое строительство ограничилось прокладкой железнодорожных веток к энергетическим и химическим гигантам эпохи Мазурова-Машерова: до Новополоцка (1959 г., 12 км), Белоозерска (1959 г., 18 км), Солигорска (1960 г., 55 км), Новолукомля (1965 г., 21 км). Причем темпы этого строительства сто лет назад считались бы просто смехотворными: 45 км первой очереди ветки от Слуцка до строительной площадки калийного комбината строили ровно год (движение открыто 2 июля 1959 г.¹⁰⁴), и еще более года понадобилось, чтобы принять этот участок в постоянную эксплуатацию¹⁰⁵, в то время как строительство железной дороги Смоленск–Брест (632 версты) велось менее полутора лет с 2 мая 1870 г. по 24 сентября 1871 г., когда на всем протяжении пошли первые рабочие поезда, то есть, в среднем, ежедневно входило в строй по 1,2 версты.

Уменьшение протяженности отечественной железнодорожной сети лишь в малой мере является отражением мировых тенденций. Действительно, в большинстве индустриальных стран мира время бума железнодорожного строительства приходится на 19 – 20 в. значительно уступает ему по размаху такого строительства. И здесь мы шли в ногу со всеми. В 20 в. крупных железнодорожных магистралей наши европейские соседи не строили. Оно и понятно. Основные контуры железнодорожной сети уже сложились, менять их в условиях рыночной конкуренции с автомобильным, а, частично, и воздушным транспортом было просто нецелесообразно. Но терять завоеванное, разрушать построенное, стало чисто белорусским подходом к проблемам железнодорожного хозяйства.

На основании изложенного, мы можем предложить следующую периодизацию этапов железнодорожного строительства на Беларуси:

– середина 19 в.– 1881 г. Первые проекты железных дорог. Их строительство ведется исключительно частными акционерными компаниями с участием иностранного капитала, но на основании государственных планов и под государственным контролем. Железнодорожное сообщение связало все губернские города Беларуси, за исключением Могилева. Первые примеры железнодорожных инициатив местного капитала.

– 1882 – 1914 г. Железнодорожное строительство в основном ведется казной. Появляются подъездные пути для обслуживания местных экономических нужд, все большее число проектов таких путей выдвигается местными предпринимателями. В отличие от других железных дорог новые Полесские железные дороги и железная дорога Полоцк–Седлец, как и проект Белорусской железной дороги, направлены в первую очередь на обслуживание национального рынка, а не являются отрезками больших транзитных путей, идущих через Беларусь.

¹⁰⁴ Железнодорожная магистраль Белоруссии. К столетию со дня введения в строй. Минск, 1971. С. 127.

¹⁰⁵ Лыч Л.М. Адз. твор. С. 168.

– 1915 – 1939 г. Железнодорожная сеть Беларуси поделена линией фронта, а затем государственной границей. Достаточно интенсивное железнодорожное строительство вызвано военно-экономическими потребностями. В Западной Беларуси возобновляется строительство узкоколейных железных дорог. В Восточной Беларуси новые железные дороги проходят через Оршу. Железнодорожные узлами становятся Могилев и Кричев.

– 1939 г. – по настоящее время. После восстановления железнодорожного хозяйства Беларуси, разрушенного войной, строительство новых железных дорог фактически прекращено, за исключением ряда железнодорожных веток к новым промышленно-энергетическим объектам. Протяженность железнодорожной сети уменьшается. Беларусь теряет пять из семи железнодорожных коридоров широкой колеи ведущих на Запад, и один – на Восток. Прекращается эксплуатации узкоколейных железных дорог. С 1963 по 1989 г. проведена электрификация ряда железнодорожных направлений, однако эта работа не завершена.

И все же Беларусь по-прежнему остается великой железнодорожной державой. Сегодня в глазах соседей наша ценность равна ценности транзитных путей, идущих через нашу территорию. И среди этих путей железные дороги не сдаются своих позиций. Хотя и не укрепляют их.

Белорусская железная дорога потеряла не только пару сотен километров своего пути, но и почти десятилетие своей истории. Свой 100-летний юбилей она, почему-то отмечала в 1971 г., 125-летний – в 1996 г., 130-летие готовилась отметить в ноябре 2001 г. И до сих пор белорусская историография вкупе с отечественными энциклопедическими изданиями уверяет, что: “Началом развития Белорусской железной дороги считается 1871 г., когда в действие была введена магистраль Смоленск–Минск–Брест”¹⁰⁶. Более того 1871 г. предлагается считать “официальной датой открытия Белорусской железной дороги”¹⁰⁷, как будто есть еще и неофициальная дата. Да и вообще, о чьем официозе идет речь?

Отвечает ли это исторической действительности? Так ли это? Ведь автор первого белорусского учебника географии Аркадзь Смоліч, в полном соответствии с исторической правдой, считал “найстарэйшай з усіх чугунак Беларусі” лінію Двинск – Вільна – Гродно – Белосток¹⁰⁸. И в 50-е г. 20 века, то, что именно 1862 г. следует считать началом белорусских железных дорог, тоже не вызывало сомнения¹⁰⁹.

Что же заставило белорусских железнодорожников фактически проигнорировать первые 10 лет своей истории? Вероятно, здесь не обошлось без соображений юнонуктурного и идеологического характера. 1970 г. памятен всем советским людям как год столетнего юбилея В.И.Леніна. Этот “большой” юбилей имел долго-

¹⁰⁶ Белорусская ССР. Краткая энциклопедия. Т. 2. Минск, 1979. С. 72.

¹⁰⁷ Иллюстрированная хронология истории Беларуси. 2-е изд., доп. Минск, 2000. С. 173.

¹⁰⁸ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. 4-е выд. Мінск, 1993. С. 193.

¹⁰⁹ Белорусская ССР. Очерки экономической географии. Под. ред. Г.Т.Ковалевского и Я.Г.Ракова. Минск, 1953. С. 381.

временный резонанс, открыв череду юбилеев “малых”. И Белорусская железная дорога, решив подчеркнуть, что “земля начинается с Кремля”, нашла нужную дату. Нашлись и историки, готовые ее обосновать. Почин принадлежит Л.М.Лычу и В.А.Созинову: “29 ноября 1871 г. завершилось строительство и открытие движения поездов на одной из важнейших в России линий Смоленск–Брест. Это событие в истории железнодорожного транспорта будет отмечаться в будущем году как столетний юбилей Белорусской магистрали”¹¹⁰. А плавная юбилейная публикация обосновала и наличие “двух этапов вековой истории”: “Один из них напоминает о мрачных годах бесправности, унижения и эксплуатации, о нищете и слезах, поте и крови белорусского народа, строящего и обслуживающего линии железных дорог в условиях царского режима. Другой этап повествует о созидательном творческом трудесоветских людей, которые под руководством партии великого Ленина уверенно идут вперед по пути к сияющим вершинам коммунизма”¹¹¹.

Надежды чиновников оправдались: изобретенный юбилей ознаменовался награждением их ведомства орденом Ленина. Это придало новому дню рождения “легитимность” и вплоть до сегодняшнего времени закрепило его как в практике, так и в научной, и популярной литературе¹¹².

Самое забавное в этой ситуации то, что в 1871 г. Минск мог и не стать железнодорожным городом. При проектировании железнодорожного пути от Смоленска дальше на запад были предложены два варианта. Первый предусматривал прокладку магистрали через Минск. Второй шел южнее и предусматривал поворот от Смоленска на Могилев и далее на Бобруйск и Пинск. Все началось в 1866 г., когда Александр II предложил тогдашнему наместнику в Царстве Польском генерал-фельдмаршалу Федору Федоровичу Бергу “представить свои соображения на счет непосредственного соединения театра войны в Царстве Польском со внутреннею Россиею, посредством железной дороги из Варшавы через Смоленск или через Киев в Москву”. Свой план в феврале 1867 г. Ф.Ф.Берг детально изложил в записке на имя царя. Предварительно по его распоряжению на трассе были проведены первые изыскательские работы. Магистраль должна была идти от Бреста через Кобрин, Сельце, Слоним, Минск, Могилев, Горки и у Смоленска соединяться с Орловско-Витебской железной дорогой. От Сельца до Пинска предусматривалось сооружение железнодорожной ветки. Берг был против проведения железной дороги через Бобруйск, так как Бобруйская крепость “не имеет и никогда не имела значения стратегического

¹¹⁰ Лыч Л.М., Созинов В.А. Белорусская магистраль накануне своего столетия. 1871-1971. Минск, 1970. С. 3.

¹¹¹ Железнодорожная магистраль Белоруссии. К столетию со дня введения в строй. Минск, 1971. С. 5.

¹¹² Этапы большого пути 1871-1996: 125 лет Белорусской железной дороге. Минск, 1996. С. 9; Беларуская энцыклапедыя ў 18 тамах. Т. 2. Мінск, 1996. С. 432; Белорусская железная дорога=Belarussian railways. Минск, 2000. С. 3.

пункта”¹¹³. “В политическом отношении дорога через Литву в Москву может быть лучше всяких других средств будет способствовать обрушению Северо-Западного края, перенося центр тяжести его из Варшавы, с которой сообщение довольно удобно, в Москву, с которой таковое затруднительно. Это смутно чувствуют здешние польские патриоты, несочувствуя устройству дороги на Москву и проектируя разные пути поперек края с оконечностями на Волыни, в Варшаве, в Кенигсберге, только бы не в Москве или в Петербурге; если затем проектируемая дорога полезна в отношении влияния на население края, то и вести ее нужно через населенные места, а не через пустыню,” – уверял царский наместник¹¹⁴.

С ним был солидарен и министр путей сообщения П.П.Мельников. По его мысли провести новую железную дорогу необходимо “для распространения влияния русской народности на западные губернии. Связь общих интересов и непрерывные сношения по троговым делам ослабят польское влияние, которое в этой местности получило силу потому что русское население Западных губерний отрезано от центральной России по неимению прямых удобных сообщений. Вместе с тем, проведение предполагаемой линии на запад от Москвы облегчит усиление русского земледельческого элемента в западных губерниях. Только центральные густонаселенные губернии могут выставить полезных деятелей для обрушения Западного края”¹¹⁵. Но вот относительно трассы новой железнодорожной магистрали мнения наместника и министра кардинально разошлись. 19 мая 1867 г. П.П.Мельников указал перед Комитетом железных дорог на преимущества направления от Могилева не на Минск, а на Бобруйск и Пинск.

Позицию министра путей сообщения поддержал и начальник Главного штаба граф Гейден. Он считал, что если строить дорогу так, как предлагает Берг, то до Минска железная дорога пойдет почти параллельно уже построенной дороге Петербург-Варшава, что резко уменьшил ее экономический эффект. Бобруйская крепость, “утрагившая уже почти всякое значение, неизбежно получит таковое”, кроме того железную дорогу получит Пинск, “один из самых значительных коммерческих пунктов Западной России”¹¹⁶. Эта точка зрения получила 7 июля одобрение Александра II, и именно по этому направлению начались проектные работы. Однако в новой записке министру путей сообщения от 15 февраля 1868 г. Ф.Ф.Берг продолжал отстаивать минское направление¹¹⁷.

По распоряжению царя 1 марта 1868 г. Комитет железных дорог вновь вернулся к вопросу о направлении линии Смоленск–Брест. Голоса разделились. Пять членов Комитета, в том числе и военный министр, выступали за направление на Минск и Слоним, при этом подчеркивая, что такая железная дорога, кроме

¹¹³ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 28, л. 3 об. -4.

¹¹⁴ Там же. Л. 10 об. -11.

¹¹⁵ Там же. Д. 26, л. 4 об. -5.

¹¹⁶ Там же. Д. 28, л. 25.

¹¹⁷ Верховский В.М. Ука з. соч. С. 184-185.

стратегического, будет иметь и большее торгово-экономическое значение, так как пройдет по более населенной местности. Но большинство (восемь членов Комитета, включая министра путей сообщения) настаивало на бобруйском варианте. При этом П.П.Мельников считал, что это позволит сэкономить до 10 млн. руб. и предложил вести линию от Бобруйска не до Смоленска, а до Рогачева, и затем через Могилев на север, к Витебско-Смоленской линии, причем последний участок мог бы впоследствии войти в состав предполагавшейся дороги от Витебска через Чернигов к Киеву. В итоге Комитет принял соломоново решение: провести изыскания по обоим означенным направлениям и материалы своего обсуждения с картой направлений “представить на Высочайшее Государя Императора благоусмотрение”¹¹⁸.

Последнее слово осталось за царем. 11 марта 1868 г. появилась Высочайшая резолюция: “Исполнить по мнению меньшинства”. Так что железнодорожную судьбу Минска решил император, и дорогу построили, правда, минуя и Могилев, и Слоним, в рекордно короткий срок, вдвое ранее запланированных на строительство трех лет¹¹⁹.

Сегодня мы можем составить достаточно полную хронологию строительства и ввода в эксплуатацию белорусских железных дорог, хотя и здесь есть несколько белых пятен. Более сложно восстановить историческую картину хода этих работ, включая имена проектировщиков и руководителей строительства, подрядчиков, количество и состав занятых работников. Самым сложным, пожалуй, остается выяснение затрат на железнодорожное строительство. Между тем, именно выяснение объемов железнодорожных инвестиций для каждого из выделенных нами периодов железнодорожного строительства позволило бы иметь адекватный критерий при их сравнении. Это важно и потому, что железные дороги на Беларуси строились в период отсутствия национальной государственности, и финансирование этого строительства составляло значительную долю в инвестиционных потоках пришедших на белорусскую землю извне.

Предлагаемая периодизация железнодорожного строительства на Беларуси может иметь значение в качестве отправной точки для исторических исследований. Такие исследования нужны для того, чтобы исправить застарелые стереотипы отечественной железнодорожной истории и не продолжать тиражировать их вновь. Так, сравнительно недавно в феврале 2001 г. мнедовелось рецензировать подготовленную Министерством экономики РБ картосхему “Развитие транспортной сети (19 – 20 вв.)” для Национального атласа Беларуси. Причем на представленных картах “не повезло” всем путям сообщения, а железным дорогам в особенности. Часть их просто неуказана, перепутаны или искажены даты ввода в эксплуатацию, не учтены узкоколейные железные дороги. В итоге рецензия получилась отрицательной. Хотя уверенности, что замечания будут учтены, у меня нет.

¹¹⁸ РГИА. Ф. 1272, оп. 1, д. 28, л. 21.

¹¹⁹ Верховский В.М. Указ. соч. С. 186.

29 ноября 2001 г. белорусские железнодорожники готовились отметить 130-летний юбилей своего дела. И только арест и отстранение от должности начальника Белорусской железной дороги В.Рахманько остановили этот юбилейный паровоз буквально за неделю до любимой даты. Может это станет хорошим поводом для отказа от нее и реально продемонстрирует силу и бессилие исторической периодизации?

Пытанні да А.Кіштымава

Сяргей Токць (Гародня): Вы сказали, будаўніцтва чыгунак у значнай ступені было прадвызначана ваенна-стратэгічнымі меркаваннямі расейскага ўраду. Ці не з'яўляецца больш важным паказчыкам у развіцці Беларусі і паказчыкам яе індустрыялізацыі будаўніцтва ўласных невялікіх вузкакалейных дарог?

Генадзь Семяновіч (Гародня): Мне дзесяці трапляўся ў гарадзенскім архіве праект чыгункі Берасце–Гародня. Які быў лёс гэтага праекта?

Алег Латышонак (Беласток): Паводле Цвікевіча чыгункі толькі ў 80-я г. 19 ст. пачынаюць упłyваць на эканоміку Беларусі. А як Вы лічыце?

Валянцін Голубеў (Менск): Мне здаецца, што гэтая палесская чыгунка была пабудаваная столькі для Беларусі, юлькі для вывазу хлебу з Курска. Ці было нетак?

Адказы А.Кіштымава

Адказ С.Токцю: Узкоколейки, возможно, больше влияли на экономику, чем дороги широкой колеи. Строительство последних велось в военно-стратегических целях, но давайте сравним, сколько лет железные дороги работали на войну, и сколько лет они работали на мирные цели.

Адказ Г.Семяновичу: О железной дороге Брест-Гродно. У меня есть где-то шесть проектов, неосуществлённых или осуществлённых в другое время, нежели они были выдвинуты. Первый по времени – это записка военного министра Мильотина на имя царя, датированная 1869 г., где он предлагает четыре железные дороги в “Западном крае” (терминология того времени). От Смоленска до Бреста через Могилёв и Минск, от Киева до Бреста через Житомир и Ровно с ветвью до Бреста, от Киева или Нежина через Могилёв до Витебска или на Минск и Вильню. И от Бреста или Кобриня до Гродно на соединение с Петербургско-Варшавской железной дорогой.

Адказ А.Латышонку: Я уверен, что железные дороги с самого начала оказывали влияние на экономику. А.Цвикевич, всё-таки не экономист, и вопросами экономиками он никогда не занимался, а его основная экономическая теория о Беларуси как о поле борьбы между польским и российским капиталом нуждается в очень интересном ответе. Думаю, что я его сделаю.

Адказ В.Голубеву: С Курском у нас не было прямого железнодорожного сообщения. Полесские железные дороги уходили на Украину, на Ровно. Слобод-

ская Украина и Полтавщина свозили зерно на огромнейшую ровеньскую ярмарку. А потом оно шло в Либаву, а не в Беларусь.

Здесь начали грешить на белорусское винокурение, на бровары. А между тем бровар на селе был самым зрымым явлением индустриализации сельского хозяйства. Не вывозили из Беларуси необработанное зерно, вывозили спирт. Это было безотходное производство. Например, крупный рогатый скот прогоняли через Беларусь из Украины, прикаспийских степей на Петербург и Москву. За один сезон скот дойти до Петербурга не мог. Осенью он доходил до Беларуси. Здесь в это время шла переработка зерна. В течении зимы скот откармливался отходами винокуренного производства. Скот оставлял здесь, извините, навоз, и уходил дальше. Навоз вывозили на поля, где выращивали картофель. Тут ещё важно, что пошел картофель вместо зерна. Тут говорят, мол Россия погубила белорусский хлебный рынок. “Бульба” погубила, а не Россия.

*Ігар Марзалик (Магілёў),
канцыдитэстрынныкнавукдачынкафедрыархаглоід
іспафыллынвостырчынъкдысцьтнін Маалдукскага дзяржуніверсітету*

Ад этнасу да нацыі

Папярэднія заўвагі

Историческая наука знает немало книги статей, которые о заглавииены “Этногенез и этническая история...”, и далее следует название этого или иного народа. В большинстве из них, однако, понятия *этногенез* и *этническая история* никак не определяются.

А. С. Гердт.

Даклад, прысвеченны падобнай тэматыцы, мусіць пачынацца з вызначэння тых базавых паняццяў, якімі аўтар аперае ў сваім тэксле. І зроблена гэта павінна быць дзеля таго, каб зняць розначытанні ўжываных імян дэфініцый. Найперш гэта тычынца дэфініціі тэрмінаў “этнас” і “нацыя”. Прыведзеныя ніжэй высновы з даследаванняў спецыялістаў у галіне этнічнай гісторыі адлюстроўваюць найбольш аптымальны, як нам уяўляеца, погляд на спецыфіку этнічнасці і нацыянальнасці.

Вельмі шмат для акрэслення паняцця “этнас” было зроблена вядомым савецкім спецыялістам Юліянам Брамлеем. Адным з важнейшых крытэрыяў існавання адметнага этнасу ён лічыў наяўнасць этнічнай самасвядомасці. “Этнічная (нацыянальная) самасвядомасць перш за ўсё фіксуе (магчымымі способамі) прыналежнасць людзей да пэўнага этнасу. ... Этнічная самасвядомасць уключае меркаванні членуэтнасу аб харектары дзейнасці сваёй супольнасці, яе ўласцівасцях і дасягненнях, так званыя этнічныя аўтастэрэатыпы. Гэтыя меркаванні непарыўна звязаны з уяўленнямі аб іншых этнасах, у першую чаргу з адпаведнымі этнічнымі стэрэатыпамі. ... Звычайна вызначэнне людзьмі на ўзоруні штодзённай свядомасці сваёй прыналежнасці да таго ці іншага этнасу адлюстроўваеца ў выбараў імі такой яго зневажнай прыкметы, як назва. Сама наяўнасць такой назывы – этноніма – сведчыць пра асэнсаванасць членамі этнасу іх асаблівага адзінства і адрознення ад членуэтнасу іншых падобных агульнасцяў. Для кожнага з такіх адзінстваў, вялікіх і малых, назва з’яўляецца фактарам, які аб’ядноўвае знутры і адрознівае на фонкі”¹. Ю.Брамлей заклікаў даследчыкаў “...размяжоўваць “этнічныя” і “этнографічныя” агульнасці перш за ўсё на падставе такога паказынка, як наяўнасць альбо адсутнісць

¹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. Москва, 1973. С. 97-98.

этнічнай самасвядомасці”². Іначай кажучы, супольнасць людзей, якая мае адметную мову і матэрыйальную культуру, але не мае этнічнай самасвядомасці, мусіць трактаваща як этнографічна супольнасць, але яшчэ не як этнічна, бо яе члены не асэнсоўваюць гэтыя адметнасці ў якасці этнічных маркераў.

Падобную трактоўку этнічнасці пропануе і амерыканскі антраполаг Майл Говард. “Уяўлennі тыпу “мы–яны” з’яўляюцца галоўнымі ў вызначэнні **этнічнасці** – наяўных культурных і фізічных адрозненняў, паводле якіх людзі падзяляюцца на адметныя групы і катэгорыі”³. Важнейшую ролю ў паўстанні этнічнасці, лічыць даследчык, адыгрываючы этнічныя сімвалы, бо яны ствараюць ідзальны вобраз таго, што азначае быць прадстаўніком пэўнага этнасу. “Такім сімваламі маглі быць рэчы, сацыяльныя інстытуты або звычай, якія яны ўстрымалі як галоўныя ў сваім ладзе жыцця”⁴.

Філіп Уайт звязаў ўвагу на тое, што ёсьць два асноўныя акрэсленні нацыянальнасці. Першае звязана з культурна-спадчынай або этнічнай групай, другое з палітычна-тэрытарыяльнай групай: “Культурна-спадчынная або этнічная група. У такіх групах два падставовыя фактары забяспечваюць пачуццё ідэнтыфікацыі з групай і адданасць ёй. Першы – гэта адзінства крыўі. Члены такіх групай адчуваюць, звычайна не без пэўных падставаў, што яны звязаныя між сабою далёкім агульнымі продкамі, і што іхняе “свяшчтва” вылучае іх сярод групай з іншымі продкамі. Другі фактар узікае з прызнання пэўнай адрозненасці, агульной для членаў групы. Такая адрозненасць можа быць частковая фізычнай … Аднак больш паслядоўна адметнасць групы выяўляеца ў такіх рысах культуры, як мова і рэлігія”⁵.

Вядомы расейскі даследчык Аляксандар Мыльнікаў заклікае разглядаць этнічнасць як кантраснасць. “Этнічнасць варта разглядаць у якасці феномена, у якім канцэнтруюцца спецыфічныя рысы этнасу, што выяўляюцца ў адметнасцях матэрыйальных і духоўных формаў яго культуры. Альбо прасцей: тое, што адрознівае дадзены этнас ад іншых этнасаў, кідаючыся ў очы пры іх супастаўленні і заслугоўваючы фіксацыі і асэнсавання; што здольна выклікаць здзіўленне назіральніка “з боку”, застаючыся для назіральніка “знутры” чымсці штодзённым, звыклым, а таму і не заўсёды фіксованым: кантраснасць”⁶.

Натуральная, паўстае пытаннё, ці ёсьць сэнс супрацьпастаўляць такія ганяці як “этнас” і “нацыя”? У чым кардынальнае адрозненне этнічнай культуры, этнічнай свядомасці ад нацыянальнай культуры, ад нацыянальнай свядомасці? Нам здаецца даволі ўдалай спробаразмежавання гэтых дэфиніцыяў пропанаваная В.Мяжу-

² Бромле Й.Ю.В. Этнос и этнография. С. 126

³ Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія. Менск, 1995. С. 273.

⁴ Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія. С. 278.

⁵ Уайт Ф.Л. Што ёсьць нацыянальнасць?// Беларускі гістарычны агляд (далей – БГА). Т.1. Сш.1. Мінск, 1994. С. 84.

⁶ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начало XVIII века. Санкт-Петербург, 1999. С. 111.

евым. “У адрозненне ад этнічнай культуры, прыналежнасць да якой вызначаеца агульнасцю паходжання (кроўнай роднасцю) і супольнай дзейнасцю, якая непасрэдна ажыццяўляеца, адзінствам, так бы мовіць, крыві і глебы … нацыянальная культура аб’ядноўвае людей, якія жывуць на вельмі вялікіх просторах і пазбаўленая прамых і нават ускосных роднасных сувязяў. … Верагодна, умовай існавання нацыянальнай культуры з’яўляеца прынцыпова іншы тып камунікацыі, узнікненне якога прама звязана з вынаходніцтвам пісьменнасці. Праз пісьменнасць агульныя для ўсёй нацыі ідэі і сімвалы атрымоўваюць магчымасць шырокага распаўсюджвання сярод пісьменнай часткі насельніцтва.

…Мяжу паміж этнічнай і нацыянальнай культурый дакладней уявіць як мяжу паміж “культам” і “культурай”. Калі грунт першай утвараюць асвечаныя міфала-гічнай сімвалікай нормы і ўзоры паводзінаў людзей …нязменныя надасабовыя “святыні”, якія вызначаюць цалкам строй і ўклад народнага жыцця, усе праівы народнага быцця, то нацыянальная культура, як правіла, паваўленая культавага характару, цалкам – ад свету гэтага, справа рук чалавечых, прадукт чалавечай, пераважна індыўідуальнай творчасці. …Нацыянальная культура ствараеца, такім чынам, не этнасам у цэлым, а тымі адукаванымі слаямі грамадства, якія ў межах пісьменнай культуры бяруць на сябе функцыі індывідуальнага аўтарства – пісьменнікамі, мастакамі, філософамі, вучонымі і г. д. Да пэўнага часу такая культура можа заставацца чужой народу, далёкай ад яго (хоць бы ў сілу яго неадукаванасці, непісьменнасці)⁷. У выніку ў пераходны ад этнічнага да нацыянальнага быцця перыяд складваеца такая спуашыя, калі “нацыянальная культура ўжо ёсьць, а нацыі як такой можа і не быць. Тут нацыя паўстае хутчэй як чыста духовая, ідэальная агульнасць, якая існуе ў галоах адукаванай часткі грамадства, як толькі нацыянальная ідэя, але яшчэ не як рэальная сацыяльная агульнасць людзей”⁸.

Пераважная большасць даследчыкаў лічыць, што пераход да нацыянальнай мадэлі ў Еўропе пачаўся ў эпоху ранняга Новага часу. Нацыянальную свядомасць ранняга Новага часу вызначаюць як супольную ментальнасць, якае дае насельнікам акрэсленага аблшуру пачуццё агульной самаідэнтычнасці. Нацыянальная свядомасць набліжаная да свядомасці этнічнай, але разам з тым вастрэйшая і каларытнейшая. Нацыянальная свядомасць высоўвае пэўныя палітычныя аспірацыі, з якімі не маем дачынення ў выпадку свядомасці этнічнай. Нацыянальная свядомасць імілікуе існаванне класу альбо групы людзей, здольных рэагаваць на выклікі чужых культурыў ды вымагае па-над гэтым існавання свецкай культурнай супольнасці ці спробы яе стварэння. Аднак і рэлігія можа стаць субстытутам для выражэння моцных нацыянальных пачуццяў⁹.

⁷ Межуев В. М. Национальная культура и современная цивилизация // “Освобождение духа”. Москва, 1991. С. 265-266.

⁸ Межуев В. М. Национальная культура и современная цивилизация. С. 267.

⁹ Borzecki Jerzy. Unia Lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 61.

Не менш важным з'яўляецца пытанне пра механізмы, якія спрыяюць узнікненню этнасу. Найбольш прыймальныя адказы на гэта, лічыцца расейскі даследчык Ю.Лесман, мы можам атрымаць зыходзячы з пазіцыяў інфармацыйнай мадэлі і сінавання этнасу. “Улічваючы, што асноўнай хараектарыстыкай, без якой этнасу папросту не існуе, з'яўляецца этнічная самасвядомасць (г.зн. асэнсаванне адзінства членаў этнасу і іх супрацьпастаўлення астатнім людзям), умовай існавання этнасу можна лічыць інфармацыйную пранікальнасць агульнасці (сама агульнасць можа мець самыя разнастайныя праявы), г.зн. наяўнасць устойлівай інфармацыі пра “сваіх” і пра існаванне па за ёй “чужых”. ... У сінхронным аспекте пранікальнасць існуючага этнасу дапаўняецца традыцыйнай этнічнай самасвядомасцю (этнічнай памяццю-пранікальнасцю ў асінхронны аспекте).

Для ўзнікнення этнасу можна назваць некалькі неабходных умоваў. Першай з'яўляецца культурнае адзінства этнічнай агульнасці, якая фармуецца. Другой умовай з'яўляецца тэрытарыяльная непарыўнасць ці ва ўсялякім выпадку наяўнасць устойлівых сродкаў камунікацыі паміж усімі часткамі тэрыторыі. Трэцім – наяўнасць мовы камунікацыі, што і забяспечвае абмен інфармацыі ўнутры агульнасці”¹⁰.

Такім чынам, улічваючы ўсё вышэйзгаданае, паспрабуем пашукаваць адказы на наступныя пытанні:

1. Калі пачынаеца фармаванне *этнаграфічнай* беларускай агульнасці і якім часам можна датаваць у асноўным яе завяршэнне?
2. З якога часу можна казаць пра існаванне беларускай (старабеларускай) *этнічнай* супольнасці?
3. Калі ўпершыню артыкулююцца важнейшыя элементы ўласна *нацыянальной* праграмы і пачынаеца пераход да *нацыі*, да *нацыянальнай* мадэлі быцця беларускага народа?

Толькі на падставе іхтых адказаў і магчымы, як нам здаецца, стварыць больш-менш прыймальную перыядызацыю этнічнай гісторыі і паспрабаваць наблізіцца да разумення тагачасных рэалій.

Племянны перыяд (9 – сярэдзіна 12 ст.)

Чаму менавіта 9 ст. бярэ аўтар за кропку адліку у этнічнай беларускай гісторыі? Справа ў тым, што ў гэтым стагоддзі пачынаецца буйнамаштабная славянская каланізацыя на тэрыторыі будучай Беларусі. Вядома, што славяне з'явіліся на Беларусі ў Заходнім Палессі ў 5 – 6 ст. (пражская культура). Этнічную прыналежнасць помнікаў таго часу на іншых аблізіцца Беларусі надзвычай

¹⁰ Лесман Ю. М. К постановке методических вопросов реконструкции этногенетических процессов // Славяне. Этногенез и этническая история. Ленинград, 1989. С. 13-14.

проблематычна інтэрпрэтаваць як славянскую. На наш погляд, найбольш доказнымі з'яўляюца сцверджанні тых аўтараў якія лічаць, што расселенне славян у Цэнтральнай, Паўночнай і Усходняй Беларусі адбылося не раней за 9 ст. (культура тыпу Лука Райкавецкая, Раменская культура ў Пасожжы). У Беларускім Панямонні гэтыя працэсы пачаліся яшчэ пазней, з канца 10 ст.¹¹

Першым перайсці да разгляду самадэнтыфікацыі славянскага насельніцтва Беларусі мусім звярнуць увагу на працэсы кшталтавання іх *этнографічных* адметнасцяў, найперш мовы. Звычайна сцвярджаеца існаванне ўстойлівага моўнага ўсходнеславянскага адзінства і досыць позніе ўтварэнне ўласна беларускай, украінскай і расейскай моваў. Але даследаванне існаваўшай ва Усходняй Еўропе ў 10 – 13 ст. моўнай сітуацыі ставіць пад вялікае пытанне абгрунтаванасць гэтай высновы.

Першае пытанне, якое адразу ўзнікае, якім часам датаваць гэтае ўсходнеславянскае моўнае адзінства? Абсалютна несур'ёзна выглядаюць сцверджанні пра існаванне ўсходнеславянскай (стараражытнарускай) мовы ў перыяд 9-10 ст., ці адня сенне гэтага працэсу ў яшчэ больш ранні час. На сённяшні дзень даказана, што канец *праславянскага* моўнага адзінства адбыўся не раней сярэдзіны 10 ст. Большасць лінгвістаў лічыць, што канчатковая гэтыя працэсы завяршыўся толькі ў храналагічным прамежку паміж 10 – сярэдзіной 12 ст. Пры гэтым адзначаюць нарастанне вельмі істотнай дыферэнцыяцыі і ўнутры агульнаславянскай мовы ўжо ў 11 ст.¹² Вельмі цікава і тое, што агульныя моўныя з'явы, характэрныя для ўсіх ўсходнеславянскіх моваў, як раз сформаваліся ў перыяд праславянскага моўнага адзінства, але не пазней. Вядомы расейскі лінгвіст Георгій Хабургаеў, вылучаючы дыялектныя зоны на тэрыторыі Кіеўскай Русі, вымушаны быў канстатаваць той факт, што “адметнасць паўночна-дняніцкай лектнай зоны, якая геаграфічна супадае з асноўнай тэрыторыяй Растовава-Суздалскай зямлі, заключаецца ў тым, што для яе характэрны агульнаславянскія моўныя адметнасці, звязаныя з працэсамі, якія ажыццяўляліся не пазней 9–10 ст. і больш раннімі. Але ёй чужыя старажытнарускія з'явы, што распаўсюдзіліся пасля 11 ст., якія ў будучым былі кадыфікаваныя як нормы беларускай

¹¹ Мядзведзёў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку // БГА. Т. 1. Сш. 1. Мінск, 1994. С. 15-37; Шмідт Е.А. О формировании тушемлинской культуры в Днепро-Двинском междуручье // *Lietuvos Archeologija*. 21.Vilnius. 2001. С.89-99; Шмідт Е.А. О тушемлинской культуре IV-VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвилье (к вопросу этнической атрибуции) // *Iš balto kulturos istorijos; Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь*. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. Т. 1. Мінск, 2000. С. 105-106.

¹² Дурново Н.Н. К вопросу о времени распадения общеславянского языка // *Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze* 1929. Sv. II. Praha, 1932. S. 514-526; Troubetzkoy N. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun // *Revue des études slaves*. Т. II. № 3-4. Paris, 1922; Вайян А. Руководство по старославянскому языку. Москва, 1952. С. 18; Топоров В.Н. Некоторые соображения относительно изучения истории праславянского языка // Славянское языкознание. Москва, 1959. С. 19-20.

ці ўкраїнськай мовы, але ў велікарускай апынуліся адметнасцямі акраінных дыялектаў”¹³.

Не ўсё так проста і з літаратурнай ўсходнеславянской (“старожытнарусской”) мовай. Такі аўтарытэтны даследчык, як акадэмік Мікалай Талстой, лічыў больш правільным называць яе старожытнарусской рэдакцыяй стараславянской мовы. Прычым ён адзначаў і той факт, што нават літаратурная мова ўсходніх славіні ў не была адзіна: “У пачапку 12 ст. вылучылася старожытнарусская рэдакцыя старожытнаславянской літаратурнай мовы. ... У яе межах і побач з ёй існавалі яшчэ і іншыя рэдакцыі, такія, як старожытнагаліцка-руская ці старожытнагаліцка-валынская, старожытнапаўночнаруская (з адлюстраваннем цокання)”¹⁴.

Вывучэнне дыялектаў на абшараў будучай Беларусі, Расеі і Украіны прыводзіць да высноваў аб tym, што корні дыялектнай разнастайнаці ўсходнеславянскіх моваў узыходзяць якраз да гэтага храналагічнага перыяду¹⁵. Яшчэ далей ідуць у сваіх пабудовах рэканструкцыі этнагетычных працэсаў на тэрыторыі Беларусі пецярбургскія даследчыкі В.Булкін і А.Гердт. У выніку комплекснага аналізу археалагічнага, гісторычнага, лінгвістычнага і этнографічнага матэрыялу, імі адзначана прасторавае супадзенне лінгвістычных, археалагічных ды гісторыка-этнографічных межаў у Беларусі на працягу апошніх некалькіх тысячагоддзяў. Усе гэтыя матэрыялы выразна вылучаюць у якасці самастойных паўночную вобласць (Днепра-Дзвінскі рэгіён па даных археалогіі, смаленска-полацкую зону па даных мовы, паўночны рэгіён па гісторыка-этнографічнаму раінаванню) паўднёвую (Усходніе і Заходніе Палессе); цэнтральную (Усходні, уласна Цэнтральны і Паўночна-Заходні рэгіёны – па гісторыка-этнографічнаму раінаванню, сэрэднябеларускі масіў – у дыялектных адносінах, умоўна пераходная вобласць – у археалагічным). Даследчыкі вымушаны былі канстатаваць што “расселение славянаў на тэрыторыі Беларусі ў другой палове I тыс. н. э. праходзіла ў мовах ужо сформаваўшыхся раней рэгіёнаў і па сутнасці ўпісвалася ў іх і паўтарала іх. ... З вялікай долей упэўненасці можна казаць пра тое, што тэндэнцыі гісторыка-культурнага і дыялектнага членення Беларусі ...абумоўлены яшчэ першынствай стадыяй яе гісторыі”¹⁶.

Высновы аўтараў добра ўпісваюцца ў субстратную канцепцыю паходжання беларусаў і трактоўкі крываічаў, дрыгавічоў і радзімічаў як этнічных новаўтва-

¹³ Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет”. Москва, 1979. С. 45-46.

¹⁴ Толстой Н.И. Древнеславянский литературный язык в XII-XIVвв. (его функции и специфика) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва, 1989. С. 14-15.

¹⁵ Зализняк А.А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестник АН СССР 1988, № 8, С. 99; Зализняк А.А. Древневосточнорусский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // X международный съезд славистов. Славянское языкознание. Москва, 1988. С. 165; Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 380.

¹⁶ Булкін В.А., Гердт А.С. К этноисторической географии Белоруссии // Славяне. Этногенез и этническая история. Ленинград, 1989. С. 67-76.

рэнняў, паўстаўшых у выніку ўзаемадзеяння славянаў з мясцовым аўтактонным і апaeй Збоai¹⁷.

Такім чынам, менавіта ў 9 – 12 ст. пачаўся працэс фармавання этнаграфічных параметраў будучай беларускай супольнасці, і найперш такого важнага сярод іх, як мова.

Але хіба што важнейшым для нас з'яўляецца пытанне пра этнічную самаідэнтыфікацыю насельнікаў Беларусі ў той час. Калі кожам пра свядомасць асноўнай масы вясковага насельніцтва, то, здаецца, не будзе памылковым сцвярджэнне пра захаванне імі племяннай (крывіцкай, дрыгавіцкай і радзіміцкай) самаідэнтыфікацыі да сярэдзіны 12 ст., пра што пераканаўча сведчаць пісьмовыя крыніцы. Этнічныя супольнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў найбольш карэктна называюць этнікосамі (этнасамі ў вузкім сэнсе слова). Сваю этнічную адметнасць яны не страцілі і пасля ўваходжання ў склад Кіеўскай Русі, хоць перасталі існаваць як этнасыяльныя агульнасці (ЭСА). Лічым, што называюць іх саюзамі плямёнаў не надта ўдала. Значна больш пасуе да іх тэрмін “сям’я плямёнаў” пропанаваны Ю. Брамлеем. “Варты адразу падкрэсліць адрозніца паніціяў “сям’я плямёнаў” і “саюз плямёнаў”. Калі ў другім выпадку перад намі – этнасыяльная агульнасць, то ў першым – этнічная агульнасць у вузкім сэнсе слова. …Іншай кажучы саюзы плямёнаў маглі быць неаднароднымі ў этнічным плане”¹⁸.

Асобна варта спыніцца на пытанні пра існаванне старажытнарускай свядомасці. Ужыванне тэрміна “Русь” у этнічным сэнсе да ўсіх усходніх славянаў у гэты перыяд не пацвярджаецца аўтэнтычнымі пісьмовымі крыніцамі. Тэрмін, які бяспрэчна мае скандынаўскае паходжанне і першапачаткова быў ужываны для пазначэння дынастыі Рурыкавічай і іх дружыны¹⁹, пасля перанясення сталіцы з Ноўгарада ў Кіеў трывала замацаваўся за тэрыторыяй Сярэдняга Падняпроўя. Менавіта гэты “ўсходнеславянскі Іль дэ Франс” (выраз В. Насевіча) у дамангольскіх крыніцах фігуруе пад назваю “Русь”, а яго насельніцтва (“поляне яже ныне зовомая русь” – Нестара) пастаянна мянуеца рускім і супрацьпастаўляеца ўсім астатнім усходнеславянскім землям, якія ўваходзілі ў дзяржаву-генеалагічную агульнасць, створаную Рурыківічамі. Яшчэ ў 1951 г. Аркадзь Насонав, прааналізаваўшы легендарныя звесткі, прыйшоў да адназначных высноваў: “Ноўгарад не

¹⁷ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1966. С. 32; Седов В.В. Славяне Верхнега Поднепровья и Подвіньи. 1970. С. 184-185; Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источники для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва, 1976. С. 109, 126; Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тыс. н.э. // БГА, Т. 2, Сш. 1. 1995. С. 29; Штыхов Г.В. Исследование памятников VI-XI веков в Беларуси: этнический аспект // Slavia Antiqua. Т. XXXVIII Rok 1997. С. 23.

¹⁸ Бромле й Ю.В. Этнос и этнография. С. 135.

¹⁹ Попов А.И. Названия на родов СССР. Москва, 1973. С. 47; Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет”. С. 216; Название “Русь” в этнокультурной истории древнерусского государства (IX-X вв.) // Вопросы истории. № 8. 1989. С. 24-38.

называлі ні “Руссю”, ні “Рускай зямлёй” на Поўдні (Іпацьеўскі летапіс, 1141 і 1178 г.), а таксама, як вынікае з Наўгародскага 1-га летапісу, і ў самім Ноўгарадзе. Растава-Сузда́льская зямля, роўна як і Разань таксама супрацьпастаўляюща “Русі” і ў паўднёвым летапісу і ў паўночна-ўсходнім (Іпацьеўскі летапіс, 1154, 1175, 1177 г., Лаурэнцьеўскі летапіс, 1175 і інш.). Смаленск не лічылі ні “Руссю”, як бачна з паведамлення Іпацьеўскага летапісу пад 1155 і 1197 г., ні “Рускай зямлёй” (Іпацьеўскі летапіс, 1174). У Лаурэнцьеўскім летапісе пад 1202 г. супрацьпастаўляюща “Рускай зямлі” Галіц і Уладзімір-Валынскі… Роўным чынам не лічылі, што Палацкая “область” уваходзіць у склад “Рускай зямлі” як паказвае Іпацьеўскі летапіс пад 1140 г. Да Русі не прылічвалі і зямлю драўлянаў, а таксама вяцічаў і радзімічаў²⁰. Да аналагічных высноваў, прааналізаваўшы ўесь комплекс летапісных паведамленняў аб дамангольскай Русі, прыйшоў і вядомы польскі гісторык Генрык Паšкевіч²¹.

Асобна варта сказаць пра самаідэнтыфікацыю і “патрыятычныя” пачуцці Нестара Летапісца. Расейскі даследчык Мікалай Талстой прысвяціў асобнае даследаванне анализу структуры самасвядомасці слыннага летапісца. Яго высновы кардынальна адрозніваюцца ад традыцыйных уяўленняў, прынятых у савецкай гісторыяграфіі, дзе Нестар абвяшчаўся класічным носьбітам старажытнарускай свядомасці: “...Этнічную свядомасць Нестара Летапісца варта разглядаць як даволі складаную і цэльнную сістэму, якая складаецца з іерархічна ўпрадакаваных элементаў. ...У Нестара Летапісца была рэлігійная свядомасць (хрысціянская), агульнаплемянная (славянская), прыватнаплемянная (палянская) і свядомасць дзяржавы (прыналежнасць да Рускай зямлі). Сяроднеплемянная свядомасць яго – руская – яшчэ выспяивала і не займала ключавой, дамінуючай пазіцыі”²².

Пры гэтым не лішне будзе акцэнтаваць увагу на тым моманце, што як для Нестара, гэтак і для польскіх ды чэшскіх храністаў таго часу такога паняцця, як асобныя славянскія народы ў нашым разуменні яшчэ не існавала. Крыніцы фіксуюць захаванне надзвычай моцнай агульнаславянскай моўнай свядомасці ў той час. Усе славянскія групоўкі (“роды” па тэрміналогіі Нестара), якія мы звычайна дзелім на ўсходніх, заходніх і паўднёвых славянаў, для Нестара адзін народ, які размаўляе на адзінай мове. Паказальна і падкрэсліванне ім сінанімічнасці паняцця “рускі” і “славянскі” “язык”²³. Падобна выглядае справа і з уяўленнямі польскіх і чэшскіх храністаў, ствараўшых свае працы прыкладна ў той самы час. Вельмі паказальна тэрміналогія найстарэйшага польскага храніста Гала і чэшскага хран-

²⁰Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Москва. 1951. С. 29;

²¹ Paszkiewicz H. Początki Rusi. Kraków. 1996. S 8-20.

²² Толстой Н. И. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора “Повести временных лет” // Исследования по славянскому историческому языкоznанию. Москва, 1993. С. 9-10.

²³ Повесть временных лет // Повести Древней Руси. Ленинград, 1983. С. 25-35.

іста Космаса. Гал скарыстоўвае для пазначэння сваёй краіны назву *Polonia* а яе жыхароў мяне *Poloni*, але мовай гэтых людзей з'яўляецца “славянская”. Падобная тэрміналогія харэктэрная і для чэшскага храніста. Яшчэ напачатку 14 ст існавала пачуцце агульнаславянскай моўнай супольнасці сярод прадстаўнікоў розных пuey i a?i aac, o ði ðaa?i aâæzy c ði e ÷ar²⁴.

Не ратуе прыхільнікаў існавання старажытнарускай свядомасці і апеляцыя да “Слова пра паход Ігараўы”. Нават калі пагадзіца з тым, што мы маем справу з помнікам той эпохі, хаця нікто так і не здолеў доказна абвергнуць тэзы расейскага гісторыка Аляксандра Зіміна пра неаўтэнтычнасць “Слова...”²⁵, але і тады нічога супяречнага матэрыялам летапісных зводаў мы не знайдзем. Даследаванні гэтага пытання паказалі, што і аўтар “Слова...” пад “Рускай зямлём” у этнічным сэнсе разумее Сярэдняе Падніпроўе²⁶.

Іншая справа, што існавала паніцце Русі і Рускай зямлі ў шырокім сэнсе. Але з кангенктуры крыніцу відаць, што ўжыванае яно было заўсёды ў якасці канфесіоніма (прыналежнасць да Рускай=Кіеўскай міраполіі) і палітоніма (дзяржаўна-генаэлагічна агульнасць, створаная Рурыкавічамі). Больш того, ў самым шырокім сэнсе тэрмін “Русь” быў сінанімічны паніццям “Slavia Orthodoxa”, “праваслаўны свет” і скарыстоўваўся ўсходнеславянскімі кніжнікамі ў дачыненні не толькі ўсходніх славянаў, але і іншых этнасаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. І.Данілеўскі, прааналізаўшы скарыстанне тэрміна “Русь” у Радзівілаўскім летапісе давёў, што старажытнарускія крыніцы не толькі семантычна, але і арфаграфічна адрознівалі прыметнік “руські” (як этнічнім, які прыкладаецца да насельніцтва Рускай зямлі ў вузкім сэнсе) і “русьскій” (як этніканфесіонім невыразнага паходжання, які мог уключаць у сябе мноства цэнтральна- і нават заходнегурапейскіх этнасаў і земляў)²⁷.

Разам з гэтым, далёкімі ад ісціны з'яўляюцца сцверджанні пра адсутнасць уплыву на кшталтаванне беларускай культурнай традыцыі спадчыны “Кіеўскага перыяду”. Яны відавочныя і ў “высокай” матэрыяльной культуры гарадоў, і ў фармаванні дзяржаўнапалітычных і сацыяльнакультурных узоруў адноўкавых для ўсіх княстваў. Можна казаць пра кшталтаванне ў элітным асяроддзі параметраў новай калектыўнай ідэнтычнасці харэктэрнай для ўсіх земляў Кіеўскай Русі. Наўрад ці падлігае сумненню факт існавання “палітычнага народу” Кіеўскай Русі (“княжескага сообщества” паводле тэрміналогіі Праснякова). Прынамсі, імкненне ужываць тэрмін “старажытнарускская народнасць” было прадыставана таксама і

²⁴ Paszkiewic z. H. Roczałki Rusi. S. 25.

²⁵ Зімін А.А. Ипатьевская летопись и “Слово о полку Игореве”// История СССР. № 6. Москва, 1968. С. 43-63.

²⁶ Робінсон А.Н. Література Древней Руси в литературном процессе средневековья XI-XIII в. Москва, 1980. С. 219-240; Штыхай Г.В. Погляды аўтара “Слова пра паход Ігараўы” на гісторыю Полацкай зямлі // Вечна жывое “Слова” Мінск, 1989. С. 105.

²⁷ Марзалюк І. А. Да пыгання аб этнічнай і палітычнай свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва ў 10-13 ст ст. // Гістарычны Альманах. Гародня, 1998. № 1. С. 4-13; Да нилевскій И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XIII вв.). Москва, 1999. С. 170-180.

імкненнем улічыць гэтыя відавочныя факты. Аднак сам тэрмін, у святле найноўшых даследаванняў гісторычнай лінгвістыкі, археалогіі і этнаграфіі, не вытрымлівае крытыкі. Перад намі паўстае праблема скарыстання адгівенскай метамовы ў дачыненні да падобных з'яваў. У свой час мы праганавалі вызначаць Кіеўскую Русь як метаэтнапалітычную супольнасць²⁸. Такія супольнасці “складваліся большай часткай унутры існуючых дзяржаваў, звязаных паміж сабой эканамічна і культурна і асэнсоўваючых сваю прыналежнасць да адзінага палітычнага цэлага, незалежна ад таго, размаўляюць гэтыя народы народнасных ці не роднасных мовах”²⁹.

Аднак пры гэтым казаць пра існаванне агульной этнічнай свядомасці асноўнай масы насельніцтва (90% сяляне) Кіеўской Русі ніяк не выпадае. Наўрад ці можна пагадзіцца з Валяніцінам Сядовым нібыта асновай усходнеславянскай этнамоўнай агульнасці (стараражытнарускай народнасці) было гарадское (!) насельніцтва, у той час як у вясковых мясцовасцях, трывала захоўваліся дыялектныя адметнасці, якія ляглі ў аснову новых усходнеславянскіх моваў. Толькі манголататары і літоўская экспансія, згодна даследчыка, “вінаватыя” ў знікненні гэтага этнасу³⁰. Незразумела толькі, якія даныя гісторычнай лінгвістыкі пацвярджаюць быццам бы гарадское насельніцтва размаўляла на адной і той жа мове па ўсёй тэрыторыі Кіеўской Русі? Берасцяныя граматы сведчаць пра адваротнае³¹.

Але быў адзін з важнейшых чыннікаў, які кардынальна мяняў этнічную племянную самаідэнтыфікацыю на новую этнаконфесійную, “рускую” свядомасць. І гэтым чыннікам была хрысціянаізацыя нашых земляў па “рускому”, праваслаўному ўзору. Матэрыялы археалагічных раскопак даюць вельмі выразную мяжу кардынальных зменаў параметраў этнокультурных рэалій у Верхнім Падняпроўі і Падзвінні ды на тэрыторыі Тураўскай зямлі – гэта сярэдзіна 12–першая палова 13 ст. У гэты час тут распісана пахаванні па абраду трупагалажэння ў падкурганнай яме³². Паказальна і тое, што менавіта ў сярэдзіне 12 ст. “памірае” і племянная этнічная самаідэнтыфікацыя. Састранак легапісаў знікаюць крывічы, дрыгавічы, радзімічы. З гэтага часу можна весці размову пра новы этап у этнічнай гісторыі Беларусі.

²⁸ Обсуждение доклада Г.В.Штыхова “Древнерусская народность: реалии и миф” // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. Этногенез и этнокультурные контакты славян. Москва, 1997. С. 386.

²⁹ Брук С.И., Чебоксаров Н.А. Метаэтнические общности // Расы и народы. Вып. 6. Москва, 1976, С. 28.

³⁰ Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 382.

³¹ Зализняк А.А. Значение новгородских берестяных грамот для истории русского и других славянских языков // Вестник АН СССР. 1988. № 8. С. 99; Зализняк А.А. Древневосточнославянский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // X международный съезд славистов. Славянское языкознание. Москва, 1988. С. 165.; Зализняк А.А. Древне новгородский диалект. Москва, 1995.

³² Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. Москва, 1982. С. 202, 219, 222; Штыхай Г.В. Крывічы. Мінск, 1992. С. 62-67; Богомольников В. В. Курганы радиичей // Гісторычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1994. № 4 С. 24-26; Археалогія Беларусі. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX-XIII стст.). Мінск, 2000. С. 43;

Беларуска-украінская Русь у 13 – 15 ст.

Такім чынам, можна лічыць бяспрэчным, што менавіта хрысціянізацыя і паўсталая на яе базе канфесійная самаідэнтыфікацыя, замацавала ў якасці саманазвы насельніцтва Беларусі этнаканфесіонім “Русь”, які мясцове жыхарства ўжывала ў дачыненні да сябе з 13 ст. Да гэтага ж часу адносяцца і паведамленні нямецкіх крыжацкіх хронік, дзе пад “Руссю” разумеецца таксама тэрыторыя Беларускага Падняпроўя і Падзвіння³³. Для крыжацкіх храністаў галоўным крытэрыем самаідэнтыфікацыі таксама быў канфесійны. “Рутэн” – абавязкова праваслаўны. Хрысціянізацыя літоўскага князя па праваслаўнаму узору, у вачах і крыжацкага храніста, і беларускага летапісца, аўтаматычна рабіла яго “рускім”³⁴. Рускімі мянуоць праваслаўных літоўскіх князёў беларуска-літоўскія летапісы першага і другога зводаў.

Вельмі цікавым з’яўляецца той факт, што менавіта за тэрыторыяй былых княстваў Падзвіння і Падняпроўя – Полацкага, Віцебскага, Смаленскага, Друцкага і Свіслацкага, паводле мясцовай традыцыі ВКЛ, у 16 ст. устойліва захоўвалася назва “Русь”, побач з назвамі іншых гісторычных рэгіёнаў – Літвой, Палесsem, Валынню, Падляшшам. І гэта нягледзячы на той факт, што славянскае насельніцтва гэтых частак дзяржавы таксама спавядала “рускую” веру і самаідэнтыфікавала сябе русінамі³⁵. Раствумачыць прычыну атаясамлення большай часткі тэрыторыі Заходняй Беларусі з назвай “Літва”, а Усходняй з “Руссю”, напэўна, можна толькі зыходзячы са спецыфікай іх хрысціянізацыі і этнічнага складу насельніцтва. Землі Усходняй Беларусі былі раней асвоены славянамі і хрысціянізаваны ў 11 – 12 ст., у той час як актывізацыя ўсходнеславянскага каланізацыйнага руху у Верхнім Панямонні зафіксавана прыблізна з канца 10 – пачатку 11 ст. Хрысціянства тут распаўсюджвалася даволі марудна, у гарадах найбольш рання рэчы хрысціянскага культу датуюцца толькі другой паловай – канцом 11 ст. У Наваградку да канца 11 ст. не прасочваецца ніякіх прыкмет хрысціянства³⁶. Што ўжо казаць правясковую ваколіцу, якая ўяўляла сабой балта-славянскую этнічную цераспалосіцу. Вельмі красамоўна пра гэта сведчыць і пахавальны абрад. Аналіз дэталяў пахавальнага абраду і рэчавых комплексаў даваляе датаваць славянскія курганы Верхняга Панямоння з трупасталеннямі 10 – 11 ст., а з трупапалажэннямі – 12 – 13 ст. На поўначы і асабліва на паўночным-захадзе рэгіёна частка курганаў адносіцца да пачатку 14 ст.³⁷ Менавіта тут, на тэрыторыі, якая ў 16 ст. акрэслівалася хароні-

³³ Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV–XV веков. // Славяне и их соседи. Славяне и немцы: 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты. Москва, 1999. Вып. 9. С. 101.

³⁴ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. Warszawa. 1938. S. 169; Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV–XV веков. С. 103.

³⁵ Насевіч В., Спірыдонаў М. “Русь” у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. // З глыбі вякоў. Наш край. № 1. Мінск, 1996. С. 4-17.

³⁶ Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Rzeszów, 2000. С. 84-85.

³⁷ Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 104-106.

мам “Літва”, паўсталі першыя каталіцкія касцёлы ў 14 ст. для неасімільянага балцкага паганскага насельніцтва. Позняя хрысціянізацыя спрыяла кансервацыі племяннай свядомасці і значна даўжэйшаму захаванню тут этнаканфесіонімаў “крывічы”, “крывіцкая зямля”, як вызначалі тэрыторыю Верхняга Панямоння, Наваградскую зямлю, крыжацкія храністы яшчэ у 14 ст.³⁸ Здаецца, можна пагадзіцца з меркаваннем, што ўстойлівае замацаванне ў сярэднявечнай беларускай традыцыі за рэгіёнам Усходняй Беларусі назвы “Русь” сведчыла ў вачах сучаснікаў аб яе праваслаўнай “чысціні” і канфесійнай аднароднасці.

З нашага пункту гледжання найбольш навукова карэктным казаць пра існаванне ў той час на землях сучаснай Беларусі “этнаканфесійнага народу”. Падобныя супольнасці добра вядомы этнолагам і вызначаюцца імі як этнаканфесійныя агульнасці. Этнаканфесійная агульнасць характарызуецца як адметны тып сацыяльной агульнасці з рэлігійна аформленным жыццёвым укладам і этнічнай са- масвядомасцю, выступаючай як рэлігійная. Патітыгнія, часткова геаграфічныя і эканамічныя прычыны, паглыбленыя іншаземнічным атачэннем, мала-памалу пераўтвараюць яго ў вядучы этнаўтвараочы фактар. У выніку фармуецца асобная этнічная агульнасць з рэлігійна аформленым укладам жыцця³⁹.

І сапраўды, ў гэты час важнейшым параметрам самаідэнтычнасці на нашых землях была канфесійная прыналежнасць, якая і спрыяла змяненню этнічнай самаідэнтыфікацыі і мовы праваслаўных неафітаў. Паняще “рускай” этнічнасці было непарыўна звязана з прыналежнасцю да “рускай” царквы, спавяданнем “рускай” веры. Да пачатку 16 ст. мы папросту “не знайдзем” неправаслаўных русінай. У тагачасных наратыўных і актавых кірылічных крыніцах існуе выразнае атаясмленне праваслаўных з “рускай”, а каталіцтва з “ляскай” верай. Прывядзэм некалькі красамоўных прыкладаў. У лацінамоўным тэксле прывілею вялікага князя Казіміра на магдэбурскія права троцкім караімам, датаваным 1444 г., прысутнічаюць у якасці насельнікаў Троакаў літоўцы і русіны: “Praetera, nullus Palatinus seu Capitaneus Noster, vel vices ipsorum gerentes, debet se in jus ipsorum Maydeburgense in tromittere, nisi aliquis judalorum, codem jure theutonico Maydeburgense gaudentium, cum Litvano aut Rutheno, aut qui non gaudet ipso jure Maydeburgensi⁴⁰. Аднак пад рукой “рускага” пісара ў грамаце Казіміра Ягайлавіча троцкім караімам 1485 г. напісанай на старабеларускай мове “згубіліся” літоўцы: “...как нам плачывали серебщину нашу: ляхове и русь, и татарове, и жидова на той стороне Лебедского мосту, и они бы нам платили свою половину серебщины нашее, а половину бы место платило на сей стороне”⁴¹. Як бачым,

³⁸ Саганович Г. Н. Русь в прусских хрониках XIV-XV веков. С. 101.

³⁹ Шерстова Л. И.. Этноконфессиональная общность. К проблеме эволюции субэтносов // Расы и народы. Вып. 21. Москва, 1991. С. 30, 34.

⁴⁰ Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Санкт-Петербург, 1882. Т. 1. С. 30.

⁴¹ Тамсама.

“ляхове” гэтай граматы сінанімічны літоўцам прывілея 1444 г. Падобным чынам выглядаласітуацыя і ў Вільні. Грамата 1432 г. вялікагакнязя Жыгімента “адпускаючы” жыхарам Вільні “все мыто вечно” звернута да “віленскіх местичов ляхов и рус”⁴². Падкрэслім тую акалічнасць, што ў лацінамоўных прывілеях вялікага князя Казіміра на пацвярдженне магдэбургскага права Вільні такога змешвання каталіцызма з “ляшкасцю” ніколі не сустракаєцца. Тут фігуруюць “civitatis nostre Wylensis Katholicos et Rutenos”⁴³. Выглядзе, што ў тэрміналогіі напісаных пастарабеларуску актавых дакументах 15 ст. выразна прасочваюцца ментальныя стэрэатыпы ўласцівых ў першую чаргу для “рускага” насельніцтва дзяржавы.

Дазволім сцвярджаць, што менавіта місійная дзейнасць праваслаўнай царквы на ўласна балцкіх землях княства, якая крочыла поруч з славянскай капанізацыяй, урэшце рэшт прывяля да акрэслення этнографічных мяжаў Беларусі з Літвой, адлюстраўваных на знакамітай карце Яўхіма Карскага.

Як вядома, працэс гэты распачаўся значна раней, яшчэ ў эпоху Кіеўскай Русі. Знакамітая даследчыкі археалагічных помнікаў Віленшчыны археолагі Уладзімір і Алена Галубовічы даказалі, што асваенне ўсходнімі славянамі Завілейскай зямлі пачалося ўжо ў 10 – 13 ст. На ўсходнія частцы гэтай тэрыторыі, паміж рэкамі Вілія і Дзісна яны вылучылі магутныя клянігадобны масіў славянскіх могільнікаў і паселішчаў. Найянасць у паахаваннях харектэрных для крывічоў упрыгожвання ў дазваляе казаць пра асваенне гэтых земляў палаchanамі⁴⁴. Археалагічныя даследаванні Галубовічаў на тэрыторыі Вільні прывялі да адкрыцця вялікага славянскага паселішча. Усходнеславянская культурная напластаванні яны датавалі 11 – 13 ст.⁴⁵ Беларускі археолаг Юры Заяц скарэктаваў датыроўку і паказаў, што матэрыялы 11 ст. у Вільні адсутнічаюць, а ўсходнеславянскі рэчавы комплекс дазваляе датаваць культурны слой Вільні 12 – 13 ст. Усходнеславянскі культурны слой быў зафіксаваны не толькі на тэрыторыі Крывога горада, але і на Верхнім замку (гара Гедыміна)⁴⁶.

Да часоў Крэўскай уніі вялікія князі літоўскія не чынілі ніякіх перашкодаў місійнай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласна балцкіх этнічных тэрыторыях. Аб поспехах хрысціянізацыі=рутэнізацыі ва ўласна літоўскіх землях ды ўзнікненні на тэрыторыі Віленшчыны і Ковеншчыны праваслаўных прыходаў красамоўна сведчаць створаныя ў 14 – 15 ст. крыніцы. У 50-х гадах 14 ст. візантыйскі гісторык

⁴² Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Kovna, Trok, православных монастырей, церквей и по разным предметом. Виль но. 1843. Ч. 1. С. 2.

⁴³ Тамсама. С. 5.

⁴⁴ Голубович Е., Голубович В. Славянские поселения правобережной Дисны в Вилейском округе БССР // Краткие сообщения Института материальной культуры (далей - КСИМК). Москва, 1945. Вып. 11. С. 126-127.

⁴⁵ Голубович Е., Голубович В. Кривой город – Вильно // КСИМК Москва, 1945. Вып. 11. С. 114-125.

⁴⁶ Заяц Ю. История Белорусских земель X-первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского // Гісторычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. № 12. С. 88.

Нікіфар Грыгора склаў вучоны экспкурс, у якім ён сцвярджаў, што народ Рос падзяляеца натры альбо чатыры Русі – трэх хрысціянскіх і адну таганскую, като-рая, як ён з гонарам дадаў, амаль непераможная, супрацьстаіць татарам і не плаціць ім даніны, як гэта робяць іншыя Русі. Гэтая чацвертая Русь – Альгердава Літва⁴⁷. Notitia episcopatum, у якіх згадваецца пра стварэнне каля 1300 г. літоўскай мітра-поліі таксама ўключаюць Літву ў агульнасць Русі⁴⁸.

Але найкаштоўнейшай і найважнейшай крыніцай па гэтаму пытанню для нас з'яўляеца інфармацыя змешчаная ў “Спіске русских городов дальних и ближних”. На сённяшні дзень гэтая крыніца надзвычай добра вывучана. Даказана, што дакумент паўстаў у канцылярыі кіеўскага мітрапаліта Кіпрыяна, а пералічаны ў спісе “городі” з’яўляліся цэнтрамі царкоўных прыходаў, якія плацілі даніну мітрапаліту. З гэтымі тэзамі на сённяшні дзень салідарызуюцца ўседаследчыкі “Спісу”⁴⁹. Да рускіх (г. зн. маючых праваслаўнага прыходы і праваслаўных вернікаў з “рускай” этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыяй) у “Спісе” аднесены таксаматакія гарады як Кернаў, Коўна, Вількамір’е, Майшагола, Вільня, Старыя Трокі, Новыя Трокі, Пуня і Пералай⁵⁰. Расейскім акадэмікам Валяніцінам Яніным зусім нядаўна была прапанаваная вельмі аргументаваная ўдакладняючая датыроўка часу стварэння “Спіска русских городов дальних и ближних”. Вучоны лічыць, што “Спіс” узік не раней 1375 г. і не пазней 1381 г.⁵¹ Такім чынам, у гэты час у вышэйгаданых гарадах Літвы ўжо фіксуеца “рускай” прысутнасць. Пасля Крэўскай уніі “русіны” і “рускія” цэркви працягваюць існаваць як этнаканфесійная рэальнасць, не толькі ў Вільні, што агульна вядома, але і ў Троках, Коўне і Пуне. Крыніцы, якія пацверджваюць існаванне ў Троках у 15 ст. русінай мы ўжо прыводзілі. Як вынікае з граматы дадзенай трокскім караімам у 1507 г. Жыгімонтам Старым Трокі дзяліліся Лебядзінным мастом на дзве часткі: “Рускі канец” па адзін і “Жыдоўскі”—па другі бок⁵². Зараз хацелася б толькі акцэнтаваць увагу на фактах існавання праваслаўных, “рускіх”, цэрквеў у Троках. Аб Трокскім праваслаўным манастыры Раства Святой Багародзіцы даведваемся з надання яму земляў вялікім князем Вітаўтам. Крыніца датаваная 1384 г.: “Мы велики князь Витовт нареченный во святом крещении Александр, дали мы на просьбу и на жоданье

⁴⁷ Шевченко И.И. Некоторые замечания о политике Константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Москва, 1996. Вып. 6. С. 134.

⁴⁸ Тамсама.

⁴⁹ Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 142; Наумов Е.П. К истории летописного “Списка” русских городов дальних и ближних // Летописи и хроники. Москва, 1973. С. 150-164; Рыбаков Б.А. Русские карты Москвы. Москва, 1979. С. 150-164; Кузя А.В. Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 31.

⁵⁰ Тихомиров М.Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 95.

⁵¹ Янин В. Новгород и Литва. Пограничные ситуации XIII-XV веков. Москва, 1998. С. 67.

⁵² Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. Санкт-Петербург, 1883. С. 117.

княгини наше велікое Ульяны, к монастыру нашему троцкому рожеству светое пречистое, озера троцкого луку аж до великое дороги”⁵³. Аб Трокскім праваслаўным манастыры і Троцкай архімандрыві, неаднаразова згадваоцы крыніцы 16 ст.⁵⁴ Вельмі каштоўным з’яўляецца рэестр 1594 г. агародаў і земляў, якія належылі Троцкай Прачысценскай царкве. З тэкста дакумента вынікае, што ўсе гэтыя агароды і царкоўны дом былі “...наданы от нас шляхты, обывателей повету Троцкого”⁵⁵. Як бачым, русінская праваслаўная шляхта існавала тут і ў гэты час. Яшчэ у 1630 г. Сапегі “трымалі” ў Троках мураваную царкву “з даўніх вякоў Сапегаўскую, на зямлі і высле шляхецкай паміж возерам вялікім Троцкім, пры замках у месце Троках ... ў імя Святога Георгія”. Фрыдрых Сапега, перадаючы у 1630 г. гэту царкву Льву Сапезе, між іншым патрабаваў, каб “у той царкве не іншае, а толькі Рускае набажэнства на ёсі прышлыя часы адпраўлялася”⁵⁶. Каштоўную інфармацыю па гэтаму пытанню ўтрымоўвае таксама інвентар 1702 г. на той час ужо уніяцкай архімандрыві Трокскай. З яго вынікае, што акрамя вышэйзгаданых храмаў у Троках у пачатку 18 ст. была яшчэ Святатраецкая старадаўняя царква, а таксама даведваемся пра тое, што “касцёл дамініканскай стаіць на старадаўнім царкавіску Раства Хрыстовага, пры катормы касцёле кляштар тых жа айцоў дамініканскай на цвінтару і пляцах юрыдыкі той жа царквы стаіць”⁵⁷. Акрамя гэтага, пры пераліку “дзесяцін датой архімандрыві належачых” згадваецца і дзесяціна “дацэркви Св. Мікалая ў Троках, ад князя яго міласці Фёдара Іванавіча Яраславіча і праз яго пацверджаная”, ў 1513 г. у Клецку⁵⁸. У пачатку 18 ст. царкву ту “трымалі” ўжо бернарданы.

Пуня ці Пуна – невялікі гарадок на мяжы Ковенскага і Троцкага ваяводстваў, на паўдні на ўсходзе Меркісам і Коўна. Менавіта ў гэтым горадзе ў 15 ст. быў ізаляваны нешчаслівы прэтэндэнт на Кіеўскую мітраполію Спірыдон Сава. Падчас знаходжання у гэтым горадзе ён стварыў і прамаўляў перад вернікамі сваё знакамітае павучэнне “В неделю 50-ую на спешение Святого Духа”. Адбылося гэта, паводле аўтарытэтнага меркавання А. Турывілава ў 1476 г. альбо ў адзін з наступных гадоў⁵⁹. Відавочна, што ў гэты час у Пуне мелася вялікая праваслаўная абшчына, бо ў павучэнні мітрапаліт ужывае зварот да “Пунскага града жителем” і “пастырем” г.зн. да праваслаўных святароў⁶⁰. Падобна выглядала сітуацыя і ў

⁵³ Ластоўскі В. Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 118.

⁵⁴ Археографіческий сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т.2. Вильна, 1867. С. 150-161.

⁵⁵ Тамсама. С. 161.

⁵⁶ Тамсама. С. 163-164.

⁵⁷ Тамсама. С. 168-169.

⁵⁸ Тамсама. С. 173.

⁵⁹ Турывілов А. А. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спіридона литовского периода его творчества // Славяне и их соседи. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XIV-XV веках. Москва, 1999. Вып. 7. С. 122-123.

⁶⁰ Тамсама. С.122.

Коўна. З рэскрыпта 1553 г. Жыгімонта-Аўгуста ковенскаму дзяржжаўцу Пятру Хвальчэўску даведваемся пра існаванне ў гэтым горадзе праваслаўнай царквы Усіх Святых. Гаспадар загадаў дзяржжаўцу каб ён на “церковь закону греческого в месте Ковенском волоку земли, од платов и подачок и всяких повинностей на поживенне попу”⁶¹ аддаў. У падаўчым лісце 1554 г. ковенскага дзяржжаўцы Пятра Хвальчэўскага праваслаўнаму святару Аляксею на адну валоку зямлі для царквы Усіх Святых згадваецца сяло “Козминское”⁶². Назва сяла наводзіць надумку пра яго праваслаўны, “рускі” этнаканфесійны характар. Царква Усіх Святых вядома і па дакументах 18 ст. У гэты час яна ўжо была уніяцкай. У крыніцы 1757 г. яна фігуруе як “*ritus graeco-uniti*”⁶³. Ва Упіцкім павеце ў 1614 г. знаходзім “свештеника, попа руского сурдецкого”⁶⁴.

Пасля Крэўскай уніі, калі дзейнічала забарона на будаўніцтва праваслаўных храмаў на ўласналітоўскіх землях узнікнуць гэтыя праваслаўныя прыходы немаглі. Гэтая акалічнасць дазваляе скарыстоўваць інфармацыю крыніц пазнейшага перыяду ў якасці рэтраспекцыі пра “дакаталіцкі” перыяд канфесійнай гісторыі ВКЛ.

Вель мі красамоўна сведчаць пра русінскую этнаканфесійную прысутнасць у Кернаве матэрыйялы археалагічных раскопак гарадскога грунтовага хрысціянскага могільніка, які функцыя наваў з канца 13 ст. і да 1390 г. У жаночых пахаваннях знайдзеныя харктэрныя якраз для старажытнарускай гарадской культуры вянкі, прамыя аналагі якім маюцца на тэрыторыі Верхняга Панямоння, т.зв. Чорнай Русі. Спрабы летувіскага аўтара інтэрпретаваць гэтыя могільнікі, як і жаночыя ўпрыгожванні ў якасці балцкіх выплядаюць несур’ёзна. Нябожчыкі пахаваны на грунтовым могільніку ў поўнай адпаведнасці не з паганскаі, а праваслаўнай абрадаў⁶⁵. Пахаванне жанчын з упрыгожваннямі, пры безінвентарных мужчынскіх інгумацыях, не з’яўляецца адзнакай балцкай спецыфікі, а харктэрна якраз для гарадскіх грунтовых усходнеславянскіх хрысціянскіх помнікаў на тэрыторыі Беларусі 11 – 13 ст.⁶⁶

Такім чынам пісьмовыя і археалагічныя крыніцы сведчаць, што і пасля ўтварэння ВКЛ у 13 – 14 ст. працягваўся працэс усходнеславянскай каланізацыі і місійнай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласна літоўскіх землях княства. Змена этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі, хрышчэнне балтаў у “рускую” веру ўрэшце рэшт

⁶¹ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далей – АВАК). Вильна, 1880. Т. 11. С. 13.

⁶² АВАК. Вильна, 1880. Т. 11. С. 17.

⁶³ АВАК. Вильна, 1880. Т. 11. С. 12.

⁶⁴ Raganu teismai Lietuvoje. Parengė K.Jablonscis ir R.Jasas. Vilnius, 1987. S. 144.

⁶⁵ Velius G. XIII-XIVA. Kernaves kapinyno apgalviai // Lietuvos Archeologija 21. Vilnius. 2001. S. 383-398.

⁶⁶ Штыхаў Г.В. Крывічы. С. 91-92; Семяничук Г.М. Новая катэгорыя археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (грунтовыя могільнікі XI-XIII стст.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1993. С. 124-133.

прыводзіла да іх ментальнай і моўнай рутэнізацыі ды выразнаму супрацьпастаўленню сябе хрышчаным пасля Крэўскай уніі ў каталіцызм літоўцам.

Поспехам місійнай дзеяйнасці праваслаўнай царквы ў “дакрэўскі” перыяд на этнічна балцкіх тэрыторыях спрыяла прысутнасць тут русінскага баярства, аб чым яскрава сведчыць інфармацыя, змешчаная ў крыжацкіх хроніках. Першым з даследчыкаў, хто акцэнтаваў увагу на русінскай прысутнасці на этнаграфічна літоўскіх землях у 14 ст., быў польскі медыевіст Генрык Пашкевіч. Яшчэ ў 1938 г. ён пісаў літаральна наступнае: “З крыжацкіх крыніц складваеца ўражанне, што этнаграфічная Літва ў той час поўная была Русінамі. Не лічу, што то былі заўсёды насельнікі тых земляў, як баярын Іван, жывучы над Нявяжай, але нават і хвілінныя прыбышы, рускія гуфцы, раскіданыя па цэламу краю, галоўным чынам як залогі па гарадах маюць таксама каштоўнасць для закранутай тут праблемы. Пустошчы землі паміж Дубісай і Нявяжай і далей да Віллі, бяруць крыжакі да няволі русі наў.

Факт гэты пацвярджаецца крыніцамі шматразова. Маём доказы, што Коўна баранілі русіны; што яны ж таксама баранілі і Трокі; што на тэрыторыі паміж Еўропай і Славініі ў 14 ст. быў апошні ўзброены супротив з “всімі Рускімі землямі”⁶⁷. У сучаснай беларускай гісторыяграфіі тэзы Г.Пашкевіча былі актуалізаваныя ў працах Генадзя Сагановіча⁶⁸. Праўда, апошні чамусці не згадвае пра даробак свайго папярэдніка і міжволі складваеца уражанне, што беларускі даследчык нібыта першым “адкрывае” гэтую тэму.

Надзвычай важным з’яўляецца пытанне аб працэсах этнічнай кансалідацыі на землях тагачаснай Беларусі. Як паказаў у сваіх даследаваннях Б.Флора, на працягу 13 – 14 ст. на абшарах былой Кіеўскай Русі, выразна прасочваеца тэндэнцыя атаясамлення менавіта свайго палітычнага ўтварэння з “всій Рускай земллёй”. У выніку развіцця гэтага працэсу ў 14 – 15 ст. як на Поўначы Русі, гэтак і ў ВКЛ замацаваўся звычай атаясамляць толькі сваё палітычнае ўтварэнне з “всій Рускай земллёй”, а насельніцтва менаваць “руsinамі”, “рускімі”. Атаясамляючы менавіта сябе з “Русью”, “Рускай зямллёй”, на ўсходнеславянскіх землях ВКЛ пазбягала распаўсюджваць гэту назну на ўсходнеславянскія землі, што знаходзіліся за межамі іх абаронення. Насельніцтва ўсходнеславянскіх земляў, абыяднаўшыхся вакол Масквы, пастаянна мянуеца тэрмінам ”масквічы”⁶⁹.

Бяспрэчна, што з 13 ст. тэрмін “Русь” пачынае скарыстоўвацца ў якасці метаэтноніма, саманазвы некалькіх фармаваўшыхся ў той час усходнеславянскіх народаў. Аднак найважнейшым у гэтым працэсе была якраз тая акалічнасць, што

⁶⁷ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938. S. 167.

⁶⁸ Саганович Г.Н. Русь в прусских хрониках XIV – XV веков. // Славяне и их соседи. Славяне и немцы: 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты. Москва, 1999. Вып. 9. С. 100-104; Сагановіч Г. Сярэдневяковая Беларусь вачыма нямецкіх храністашаў (XIV-пачатак XV ст.) // Беларусіка=Albaruthenica Кн. 21. Мінск, 2001. С. 41-45.

⁶⁹ Флоря Б.Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII-XV веках // Славяноведение. 1993. № 2. С. 46-61.

менавіта “сваё” ўсходнеславянскае насельніцтва лічыцца “рускім”. Працэс гэты выразна прасочваецца ў пісьмовых помніках, узнікшых у 14 ст. у нашым рэгіёне. Надзвычай паказальнай з’яўляеца тэрміналогія створанай у 1347 г. дамоўнай граматы літоўскіх князёў Яўнута, Кейстута і Любарты Гедымінавічаў, Юрый На-рымунтувіч і Юрый Карыятавіч з польскім каралём Казімірам і з мазавецкім князямі Земавітам і Казімірам. Спачатку згадваецца “русь штолітвы слушаеть” і “русь штол короля слушаеть”, але далей у тэксле дамовы пастаніна пад “руссю” разумеецца насельніцтва земляў, якія “дзержаць” літоўскія князі “володимерскую, луцкую, белзьскую, холмскую, берестынскую”. “Львавянне” выразна супрацьпастаўляюцца русінам: “...аже поидуть татарове на львовскую землю, тогда руси на львовце не помогати”⁷⁰. Свае, “Русь” у этнічным сэнсе – гэта найперш насельніцтва тых земляў, што знаходзяцца ў складзе ВКЛ.

Надзвычай цікавымі з’яўляюцца для нас этнічныя стэрэotypы аўтара “Летописца русских царей”⁷¹, крыніцы, створанай хутчэй за ўсё ў 14 ст. у Наваградку. У парапенні з Нестаравым тэкстам у ёй выразна зменены акцэнты пры пераліку славянскіх плямёнаў, якія ўвайшлі ў склад Русі. Пералік гэты значна карацейшы, прычым аўтар не сумніваўся ў прыналежнасці пералічаных славянскіх груповак да аднаго этнасу: “Се бо токмо рускии: словене, поляне, деревляне, новогородци, полочане, дреговичи, севера, вожане, еже по Бугу седять и после же велынци назвашася”⁷². Кардынальна адрозніваюцца ацэнкі звычаяў гэтых плямёнаў ад характарыстыкі Нестара. Калі Нестар прыпісваў веданне “закона” толькі палянам, з якімі ён і суадносіў сябе, то аўтар пераносіць гэтую характарыстыку на ўсіх. “Нашы” не могуць быць дрэнімы, ім адвеку, да прыняцця хрысціянства ўжо бы ўядомы боскі маральны “закон”. “И имаху обычаи свои добр и кроток, и бог възлюбиих, и стыдяху бо ся отець и матери и снох своих и сестр, и снохисвекровеи чтяху, аки бога, иснохи деверию, ивелико стыдение имя”⁷³. Толькі пазней, пад уплывам д’ябловых спакусаў, адбываецца іх адступленне ад Бога, страта гэтай богаабранасці, боскага маральнага закону: “А деревляне потом начаша (паўсюль курсіў мой – I. M.) жити зверьским способом, скотъски, убиваху друг друга, ядуще все нечисто, и брак в них не бысть, но умыкаху девицы. А радимичи, и вятичи и севера един обычаи имаху: начаша же по мале и тии ясти нечисто, живуще в лесех, и срамословие и нестыдение, диаволу угажающи, възлюбиша”⁷⁴. Крыніца разам з гэтым сведчыць, што ва ўяўленні кніжніка яе стварыўшага, “свае” – гэта насельніцтва найперш земляў этнографічнай Беларусі, Украіны, Наўгарод-

⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссию (далей – АЗР). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. С. 1-2.

⁷¹ Пацшуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959, С. 28-42, 389-390; Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 110.

⁷² Летописец Переяславля Суздальского (Летописец русских царей) //ПСРЛ. Т. 41. Москва, 1995. С. 5.

⁷³ Тамсама.

⁷⁴ Тамсама. С. 6.

чыны і Севершчыны. Праўда, не трэба забывацца і на тую акалічнасць, што існаванне адзінай мітраполіі спрыяла захаванню ўяўленняў аб этнаканфесійнай агульнасці не толькі тых праваслаўных земляў, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ, але і знаходзіліся па-за яе межамі, што выразна вынікае з паведамленняў беларуска-літоўскіх летапісаў першага зводу, датаваных 14 – пачаткам 15 ст.

У сярэдзіне – другой палове 15 ст. канчаткова замацоўваючы ўяўленні пратое, што ўся “Русь” знаходзіцца ў межах ВКЛ. Паказальна інфармацыя летапісаў аб інгранізацыі ў 1440 г. у Вільні Казіміра Ягайлавіча: “взяша из Ляхов Казимера королевича на великое княжение Литовское, и посадиша его с честию на столицех – номы граде на Вилне и на всеи Руской земли”⁷⁵.

Такім чынам, у дадзены перыяд часу канчаткова афармляючы важнейшыя суб’екты ўнія і аб’екты ўнія прыкметы старабеларускага этнасу:

1. Наяўнасць агульнага ўніяльнага эндаэтноніма (“Русь”, “русь”, “рускі”).
2. Агульная дзяржаўная тэрыторыя, у межах якой цалкам быў аб’яднаны беларускі этнографічны масіў.
3. Літаратурная мова, якая стала афіцыйнай мовай дзяржавы.

Пры гэтым не трэба забывацца на тую акалічнасць, што крэйніцы не даваляюць казаць пра асобную этнічную свядомасць насельніцтва ўкраінскіх земляў, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ. Эліта “беларускай” і “украінскай” Русі, якая ўваходзіла ў склад гэтай дзяржавы, мела агульную этнічную і гістарычную свядомасць. Пры гэтым памылковымі выглядываюць сцверджанні тых, хто лічыць, што актавую мову ВКЛ нельга называць старабеларускай. Гэтае гэтае даўно можна лічыць вы ражаным. Яшчэ ў 1935 г. нарвежскі лінгвіст Хрысціян Станг давёў, што першапачатковая ВКЛ ужывалася некалькі адметных тыпаў актавай мовы. Выразней была розніца паміж варыянтамі складзенымі ў паўночных канцылярыях (Полацкай, Віцебскай і Смаленскай земляў) ды паўднёвымі – украінскімі або тымі, што знаходзіліся пад украінскім упłyvам. Нацыянальны 15 – пачатку 16 ст. канцылярская мова стабілізавалася, дасягнуўшы пэўнай агульнапрынятай нормы, і на працягу першай паловы 16 ст. паўднёвая ўплыўбы былі выціснуты да рэшты. З гэтага часу канцылярская мова цалкам абавязаць на старабеларускую лінгвістычную аснову⁷⁶.

Набліжэнне да нацыі (16 – першая палова 17 ст.)

У 16 – пачатку 17 ст. адбываючыя істотныя змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты Усходняй і Заходняй Беларусі. Калі ў папярэдні час русінская

⁷⁵ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. Т. 35. Москва. 1980. С. 60.

⁷⁶ Stang Chr. S. Die wessstrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935; Stang Chr. S. Die Urkundensprache der Stadt Polock. Oslo, 1938; Сярод апошніх прац па гэтаму пытанню варта адзначыць наступныя: Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мінск, 2001. С. 109-136; Лазутка С. Літоўскія статуты (1529, 1566, 1588), іх стваральнікі і эпоха // Край=Kraj. №1-2. Мінск, 2001. С. 101-106.

самасвядомасць была непарыўна звязана з праваслаўнай традыцыяй, то ў гэтыую эпоху мы выразна бачым істотныя змены ў даным пытанні. Менавіта ў гэты час адбываецца насычэнне тэрміна “руsin” этнічным зместам у поўным сэнсе гэтага слова, выпрацоўваючы новыя крытэрыі самаідэнтычнасці, сярод якіх важнейшымі становяцца мова і этнічнае паходжанне – “парода”, “кроў”, а не рэлігійная прыналежнасць. У гэты ж час фармуецца канцепцыя пра існаванне некалькіх “рускіх” народаў. Адразу хочам падкрэсліць, што гэтыя, выпрацаваны ў 16 ст., параметры этнічнай ідэнтычнасці, не былі характэрныя для масавай свядомасці ўсяго насельніцтва Беларусі. Яны з’яўляюцца толькі здабыткам тагачаснай інтэлектуальнай эліты і былі сформуляваны ў мяшчанска-шляхецкім асяроддзі.

У чым прычына падобных зменаў? Яна нам бачыцца, у парушэнні канфесійнай аднароднасці рэгіёна поспехамі каталіцызма і рэфармацыі. Менавіта ў гэты час адбываецца змена канфесійнай ідэнтыфікацыі часткі шляхты і мяшчанаў, продкі якіх традыцыяна спавядалі праваслаўную “рускую” веру. Верагодна, што з’яўленне падобных уяўленняў магло быць выкліканы таксама азнямленнем беларускай інтэлектуальнай эліты са здабыткамі рэнесанснай антрапацэнтрычнай культуры, з характэрнай для яе цікавасцю да этнічнасці.

Першым гістарычна вядомым нам “руsinам” з такой ментальнасцю быў Францыск Скарына. Хутчэй за ёсё ён прыняў хрост па каталіцкаму ўзору ў полацкіх бернардынаў і ў іх жа, як мяркуе Георгій Галенчанка, атрымаў і пачатковую адукцыю⁷⁷. Тоє, што Францыск Скарына быў рыма-каталіком сёння ўспрымаецца як бяспрэчны факт усімі сур’ёзнымі даследчыкамі. Пасля знаходкі Г. Галенчанкам аўтэнтычнага кракаўскага гаспадарскага прывілею Ф. Скарыне, які датаваны 25 лістапада 1532 г., адпалі апошнія аргументы на карысць таго, што нібыта ён меў праваслаўнае імя “Георгій”. Пацвердзілася здагадка вядомага польскага даследчыка Генрыка Лаўмяньскага, які яшчэ ў 1925 г. выказаў такую гіпотэзу (“Георгій” – пераблыгтане ў варшаўскай канцылярыі слова “egregius” – выдатны, славуты)⁷⁸. Негледзячы на сваё рыма-каталіцкае вызнанне Францыск Скарына ўсведамляў сваю этнічную прыналежнасць менавіта як “рускую”. Важнейшым фактам належнасці да “руской” этнічнай супольнасці ён лічыў не канфесіянальную прыналежнасць, а мову: “...Я, Францишек, Скоринин сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком ...которыйи суть в Псалтыри неразумныи простым людем, найдуть е на боцех руским языком, что которое слово знаменуетъ ...казал есми тиснути книгу святого Иова руским языком богу ко чти и людем посполи-

⁷⁷ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрук. Мінск, 1993. С. 87-88.

⁷⁸ Галенчанка Г.Я. Ка нец застарэлага міфа: новы даку мент пра Скарыну // Полацк: ка рані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнусу і нацыянальной дзяржаўнасці. Полацк, 1996. С. 75.

тым к научению... братия моя русь”⁷⁹. Ф. Скарына пэўна і адназначна вызначае сваю этнічную належнасць, гаворыць, што ён “нароженый в руском языку”, што яго “милостивый Бог с того языка на свет пустил”⁸⁰. Надзвычай важным для нас момантам з’яўляецца тая акалічнасць, што Ф. Скарына прызначаў свае выданні ўсім людзям “языка рускага” не выключаючы ніводнага з тагачасных саслоўяў⁸¹. Скарынаў сваіх уяўленнях аб этнічнасці зыходзіў зусім іншых прыкметаў, чым тыя, што існавалі ў папярэдні перыяд. У сярэднявеччы пад народам разумеўся найперш “палітычны народ”, шляхта. Сацыяльная і культурная прорва паміж па-нучным станам і яго падданымі разглядалася як реч сама собой зразумелая, нікому і ў голаву не прыходзіла стварэнне аднароднага культурнага поля ды распаў-сюджвання каштоўнасцяў “высокай культуры” на “простых” людзей, атым больш падкрэсліваць агульнасць іх паходжання і традыцый. Як слушна адзначаў Г. Галенчанка для Ф. Скарыны важнейшымі этнічнымі маркерамі былі: моўнае, культурна-гісторычнае адзінства, паходжанне, агульная тэрыторыя⁸². Пасутнасці, гэта саі і аўтэрыя і аўтэтичнасці ў асноўнай супольнасці быцця народа. Перад намі мадэль этинакультурнай, а не палітычнай нацыі, мадэль, па якой ішлі працэсы нацыялізаціі та ўтворэння практычна ва ўсім нашым рэгіёне - Усходне-Цэнтральнай Еўропе. Упершыню яна была артыкуляваная у Чэхіі, калі ў 1409 г. Геранім Пражскі сформуляваў тры важнейшыя прыкметы неабходныя для існавання народу: “sanguis, lingua, fides” (“кроў, мова, вера”). Упершыню ў Еўропе прагучалі слова пра “найсвяцейшую супольнасць чэшскую”, як супольнасць усіх людзей, ад караля і архібіскупа да простых жыхароў гарадоў і вёсак⁸³. Падобную реч у дачыненні да старабеларускага этнасу здейніў на стагоддзе пазнейшы Першадрукар. Хутчэй за ёсё, гэтыя ідэі былі сформуляваны ім менавіта пад чэшскім упłyvам.

Падобна выглядала сітуацыя і з прадстаўнікамі русінскай шляхты, якія сталі пратэстантамі. Паказальнаў сувязі з гэтым і этнічная свядомасць другой знажавай постаці беларускай культуры 16 ст. – Васіля Цяпінскага. У прадмове да выдадзенага ім Евангелля ён адназначна засведчыў сваю прыналежнасць да Русі і сваю “русінскую” самадэнтыфікацыю: “Рад покажу мою веру, которую маю, а злаща народу своему рускому... Вед же держу же не иначей, одно з Евангелии от Бога через Христа пана и его апостолов поданое, которое есть suma закону божего, которая з

⁷⁹ Скарына Ф. Творы. Прадмовы, казанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мінск, 1990. С. 18, 20, 37.

⁸⁰ Ча мярыцкі В. Аб нацыянальным самів азначэнні Францішка Скарыны. // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыялкультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Полацк, 1996. С. 78-81.

⁸¹ Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993. С. 158.

⁸² Тамсама.

⁸³ Kłoczowski J. Europa słowiańska w XIV-XV wieku. Warszawa, 1984. S. 314.

словенскаго, абы им теж их власным езыком руским в друку вышла. ...народу своему услугую...же з их посредку русин их им, своей Руси услугуючий”⁸⁴.

Менавіта 16 ст. з яго рэннесансавай высокай культурай “справакавала” падвышаную цікаласць да этнічнасці і да “жывых” тагачасных моваў. Паказальна, што ў прадмове да знакамітага нясвіжскага “Катэхізіса” 1562 г. прысвечанай “княжатом молодым, паном Міколаем Міколаевічом Радивілом” яго выдаўцы заклікалі іх “абы ваши княжацкія милости того народу язык миловать рачили, в котором давъные предъки и их княжацкія милости панове отцы ваших княжецких милости славне преднешие преложеньства несуть”⁸⁵.

Канцэпцыя “рускай нацыі”, “рускага народу” як аднароднага цэлага, якое складаецца з шляхты, духавенства, і “паспольства” ў канцы 16 ст. яшчэ больш умацавалася. Гэтаму спрыяла дзеянасць праваслаўных браштваў, у склад якіх уваходзіла таксама праваслаўная знаць, ды прыняще Берасцейскай уніі. “Ekthesis abo krotkie zebranie sprav, ktore się pźialy na partykularnym, to iest, pomiasnym synodzie w Brześciu Litewskim”, надрукаваны ў польскім перакладзе ў Кракаве ў 1597 г., кажа пра “увесь Богам улюблёны народ Роскі”⁸⁶. У крыніцы выразна падкрэсліваецца, што гэты народ з’яўляецца адзінным этнічным і культурным (праваслаўным) цэлым, не зважаючы на розны сацыяльны статус людзей якія ўваходзяць у яго склад: “усе Orthodoxi, гэта значыць праваслаўныя хрысціяне тых епархіяў, Iх Міласці Ясна Асвячоная княжата, вяльможныя панове шляхетна ўраджоне рыцарства, царкоўныя браштвы, і усе Хрыстовым іменем сябе пазначаочыя мноства высакароднага народу Роскага”⁸⁷. Прыняще Берасцейскай уніі, як вядома, актывізавала працэсы канфесіяналізацыі. Паказальна, што ў выбухнуўшай палеміцы праваслаўная і ўніяцкая эліта лічыла і сябе, і “адступнікаў”-апанентаў прыналежнымі да аднаго народу, да Русі⁸⁸.

У канцы 16 – пачатку 17 ст. сярод эліты моцнымі былі ўяўленні пра поліканфесійнасць “рускага” народу. Прычым, як і Скарына, важнейшым крытэріям нацыянальнай прыналежнасці лічылі мову, а не веру. Аналагічнага пункту гледжання спачатку прытымліваўся і Мялеці Сматрыцкі, які лічыў, што “кроў Русская”робіць русіна русінам⁸⁹. “Русь уніяцкая” і “Русь закону рымскага” – прысутнічае як этнічная реальнасць у “Эленхусе” Мялеція Сматрыцкага⁹⁰. Яшчэ ў пачатку 20-х гадоў 17 ст. у асяроддзі праваслаўной эліты Беларусі і Украіны жыло ўяўленнє пра

⁸⁴ Прадмовы і пасляслоўі паслядоўніка Францыска Скарыны. Мінск, 1991. С. 33.

⁸⁵ Тамсама. С. 25.

⁸⁶ Чтения в обществе истории и древностей российских. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси. Кн.1. 1879. С. 137.

⁸⁷ Чтения в обществе истории и древностей российских. С. 19.

⁸⁸ Дмитриев М.В. и др., Брестская уния и обществоственно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI–первой половине XVII в. Ч. 2. Москва, 1999. С. 78-93.

⁸⁹ Verificatia niewinności. 1621 // Российский государственный архив древних актов (далей – РГАДА). № 2796. Л. 3, об.

⁹⁰ АЮЗР. Ч. 1. Т. 8. Вып.1. С. 612.

поліканфесійнасць “рускага” народу. Яскравыя прыклады такіх уяўленняў знайшлі адлюстраваннне ў тэксле скарті праваслаўнай шляхты Беларусі і Украіны Варшаўскаму сейму 1623 г. “Рускі народ карыстаецца свабодай дваяка: рускі народ каторы спавядае рымскую веру заходняга абраду, і рускі народ які спавядае грэцкую веру ўсходняга абраду”⁹¹.

Паказальным з’яўлецца і той факт, што каталіцкія неафіты з праваслаўнай русінскай знаці ў першай палове 17 ст. працягвалі ідэнтыфікаўца сябе з “рускім” народам ды трактавалі сябе русінамі⁹².

Абвастрэнне рэлігійнага супрацьстаяння, прыводзіла да павялічэння ролі канфесійнага фактару ў нацыянальнай свядомасці. У гэты ж час (20-я – 30-я г. 17 ст.) мы бачым выразны паварот да папярэдняй традыцыі – рэанімацыі ідэі атаясамлення канфесійнай і нацыянальнай прыналежнасці, прычым крыніцы выразна фіксуюць узнікненне перакананняў і сярод праваслаўных, і сярод уніяцкіх палемістаў у тым, што змена ўсходняга абраду на “лацінства” прыводзіць і дазмены нацыянальнай свядомасці. Шляхціц, стаўши рыма-каталіком, перастае быць русінам⁹³. Але бяспрэчным фактам і для праваслаўных, і для уніятаў заставалася ўстойліва пераканане іх прыналежнасці да “руsi”.

Люблінская унія стварыла перадумовы да фармавання ўласна украінскай “рускай” асобнасці, дыферэнцыяцыі на “Русь” украінскую і беларускую, ды стала важнейшым фактам уласнаўкраінскага нацыяյутварэння⁹⁴. Аднак працэсы гэтых ў пачатку 17 ст яшчэ былі вельмі далёкі да завяршэння. Абсалютна бязплённа дыскутуваць пра тое, беларусам ці украінцам быў Мялецій Сматрыцкі або Інажій Пацей. І той і другі пачувалі сябе русінамі і трактавалі насельніцтва і Беларусі і Украіны як адно целае. Разам з гэтым працэсы этнічнай дывергенцыі набіралі моцы не толькі на этнічнаўкраінскіх, але і беларускіх землях. У цікавейшым дакументе, які называецца “Форма сучасных кандыдатаў на епіскапа віцебскага, мсціслаўскага, аршанскаага і магілёўскага” і датуецца 1653 г., сустракаем акрэсленне рускага народу як цэласнасці, што цалкам знаходзіцца ў межах ВКЛ, без уліку інкарпараваных у Люблюне ў склад “Кароны” украінскіх тэрыторый: “Мы духавенства... і мы Сенатары, дынітары, ураднікі, земцы, гараднічыя, Рыцарства, і абываталі народу

⁹¹ БЭФ. Т. 1. Мінск, 1959. С. 398.

⁹² Kazanie na pogrzebie slawnej Pam ieti Pa na I ego Mosci knia žia Aleksandra Malskiego Marszałkowicza Grodzinskiego. Wilnia, 1614. Апр.17 // Бібліотека РГАДА, БМСТ/ИН №2635; Kazanie na pogrzebie dobrey pam ięci iey mosci P. R. Zofiey z Drucka Lybeckiey Pawloweys Laskowskiej Wilnia, 1649. Апр.17 // Бібліотека РГАДА, БМСТ/ИН № 2642.

⁹³ Дмитриев М.В. и др., Брестская унион и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в. Ч. 2. Москва, 1999. С. 86, 109.

⁹⁴ Borzecki. J Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 60-78; Jakowenko N. Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśl ukraińskiej I połowy XVII wieku // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1999. S. 79-83.

Рускага, рэлігіі Грэцкай, у розных ваяводствах у Вялікім Княстве Літоўскім знаходзячыся. Таксама і мы паслы з розных гарадоў Беларускіх, і брацтваў ад яго каралеўскай міласці ўпрывіляваных, у паслушэнстве Святой Сталіцы Апостальскай Усходніяй Канстанцінопальскай трываючы”⁹⁵.

Менавіта з другім дзесяцігоддзем 17 ст. звязана устойлів атаясмленне рэгіёна Беларускага Падзвіння і Падняпроўя, “Русі” 16 ст. з “Белай Руссю”. Прывычым аналіз пісьмовых крыніцаў дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што ў пісьмовых крыніцах гэтага часу створаных у мясцовай, беларускай і ўкраінскай традыцыі, пачынаючы з 1619 г., пад Белай Руссю заўсёды разумесцца толькі рэгіён Беларускага Падзвіння і Падняпроўя⁹⁶. Іншая справа, што ў мясцовай традыцыі гэты тэрмін яшчэ не меў выраз нага этнічнага напаўнення. Насельніцтва гісторычнай Белай Русі, цудоўна ўсведамляючы сваю прыналежнасць да гэтага гісторыка-культурнага рэгіёну, працягвала скарыстоўваць у якасці энданасці тэрміны “русь”, “русіны”, “рускія”. Тэрмін “беларусец” сустракаецца ў пераважнай большасці выпадкаў у расейскіх дакументах, “у распросных речах” Разраднага прыказа. Здаецца, што ў выпадках скарыстання тэрміна “беларусец” для акрэслення ўласнай прыналежнасці інфарматарамі мелася на ўвазе найперш уласная канфесійная (праваслаўная) самаідэнтыфікацыя, а таксама, у пераважнай большасці выпадкаў, і “зямля цкая свядомасць” – усведамленне сваёй прыналежнасці да канкрэтна-гісторычнага рэгіёну ВКЛ – Белай Русі⁹⁷. Таму найбольш карэктна, на наш погляд, разглядаць тэрмін “беларусец” як канфесіонім (Беларуская=праваслаўная вера) і зямляцкі этнікон, вытворны ад тапоніма Белая Русь. Меркаванні пра выразнае этнічнае напаўненне гэтага тэрміну ў асяроддзі насельніцтва Усходніяй Беларусі ў 17 ст. нам здаюцца занадта катэгорычнымі, тым больш што яны не абапіраюцца на крыніцы, створаныя непасрэдна ў гэтым рэгіёне. Можна толькі казаць аб пэўнай тэндэнцыі ў гэтым напісаннку, якая ў той час не стала вызначальным фактам этнічнай самасвядомасці насельніцтва Падняпроўя і Падзвіння.

Адзіна выключэнне – погляды Ігнація Яўлевіча, які ўслед за Мацеем Стрыйкоўскім, у сваім польскамоўным гісторычным трактаце “Quod felix faustum fortunatum” (“Чаму щасліваму спадарожнічае лёс”), напісаным у 1659 г., уключујуць у склад славянскіх “рускіх” народаў таксама і беларусаў: “Русацы, і іншыя рускія народы імя і прозвішчамаочыя, … усе славянскай мовы ўжываючыя, і усе

⁹⁵ РГАДА. Ф. 381, оп. 1, ед. хр. 390, л. 36 об.

⁹⁶ Марзалюк І. Этнічная і канфесійная самаідэнтычнасць насельніцтва Усходніяй Беларусі ў XI-XVIII стст. // Мінуяя і сучасная гісторыя Магілёва. Магілёў, 2001. С. 13; Марзалюк І. Да пытання аб скарыстанні тэрміна “Белая Русь” насельніцтвам паўночна-усходніяй Беларусі ў XVII ст // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С. 66-70.

⁹⁷ Марзалюк І. Этнічна і канфесійная самаідэнтычнасць… С. 13-15; Марзалюк І. Да пытання аб скарыстанні тэрміна “Белая Русь” насельніцтвам паўночна-усходніяй Беларусі ў XVII ст. С. 66-70.

ўжо за хрышчэннем, адны паводле абрадаў усходніх, большая частка, грэцкіх, яко Москва, Беларусцы (Bielorussacy), Літоўцы, Балгары, Баснійцы, Сербы. Другія паводле Касцёла навукі, яко палякі, мазуры, чехі, мараўцы, харваты, далматынцы, памаране, шлэзнякі … і іншых шмат народаў Славянскай Рускай мовы ўжываваюць⁹⁸. Ігнацій Яўлевіч, які паходзіў з Магілёва, ясна ўсведамляў, што яго радзіма – Белая Русь і выразна адрозніваў яе ад Малай Русі, пад якой разумеў украінскія землі, падкантрольныя Багдану Хмельніцкаму⁹⁹. Паказальна, што сярод праваслаўных “рускіх” народаў ім названы не толькі “беларусы”, але і “літоўцы”. Выглядае, што пад гэтым тэрмінам ім разумеецца насељніцтва Захадній Беларусі, усходнеславянская частка гісторычнай Літвы. Але падобная канцэпцыя адлюстроўвае погляды адукаванага чалавека, належайшага да праваслаўнай эліты Усходній Беларусі.

Рэлігійны ўціск, зацятая канфесійная барацьба, спрыялі актывізацыі пошукаў уласнай самаідэнтычнасці ў асяроддзі “рускіх” інтэлектуалаў. Іх адказы на гэтыя пытанні былі далёкія ад аднастайнасці. Якраз менавіта ў гэты час разам з нацыянальнымі канцэпцыямі развіцця, дзе “рускія” народы Рэчы Паспалітай трактаваліся як самабытныя этнасы, паўстаюць і альтэрнатыўныя, канфліктуючыя з імі тэорыі. Не хацелася б, каб у чытача склалася ўяўленне аб просталінейнасці нацыянальнага развіцця грамадства Беларусі і Украіны ў той час. Калі хочам быць аб’ектыўнымі, то мусім прызнаць той факт, што тады ж (у 17 ст.) на ўкраінска-беларускай глебе былі агучаныя як зыходныя прынцыпы заходнерусізма=маларусізма, гэтак і канцэпцыя існавання вялікай “маларускай” нацыі, у склад якой уваходзяць не толькі ўкраінскія землі, але і беларускія.

Канцэпцыя “маларусійства” была сформулявана кіеўскім мітрапалітам Іовам Барэцкім, які ў 1624 г. прасіў маскоўскага цара заступіцца за праваслаўных Рэчы Паспалітай ды трактаваў украінцаў як “малодшых” братоў. Падобныя погляды былі ўласцівыя і Ісаю Капінскаму¹⁰⁰. Канчатковае завяршэнне гэтай канцэпцыі набыла ў напісаным у 1674 г. Інакенціем Гізэлем “Сінопсісе”. Менавіта тут былі выразна сформуляваныя важнейшыя тэзы маларусійства=заходнерусізма. Цэнтральная думка “Сінопсіса” – паказаць Москву адзінай легітымнай пераемніцай Кіеўскай дзяржавы. Алебыў адзін надзвычай істотны момент, які выразна адрозніваў пабудовы І. Гізэля ад гэтай зусім не новай для афіцыйных маскоўскіх летапісных зводаў ідэі. Нельга не пагадзіцца з І. Яроміным які падкрэсліваў, што важнейшай “навіной у “Сінопсісе” з’явілася спроба аргументаваць і гэтае права, і гэтую пераемнасць не толькі генеалагічнымі данымі, радаводам цароў і вялікіх князёў

⁹⁸ РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. Ед. хр. 389. Л. 9-9 обр.

⁹⁹ РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. Ед. хр. 389. Л. 41.

¹⁰⁰ Сагановіч Г. Берасцейская чыгунні // Беларускі гісторычны агляд. Т. 3. Сш. 2. Менск, 1996. С. 319; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 1. Москва, 1953. С. 27.

маскоўскіх, але і ідэяй крэўнай роднасці народаў “Вялікай”, “Малай” і “Белай” Рэсей, тэорыйяй адзінства “славяна-расейскага” народа”¹⁰¹.

Канцэпцыя “маларапасійскага” народау, які абдымае цалкам этнаграфічны ашпар і Украіны, і Беларусі, была выразна сфармульвана ў “рускай” палітычнай праграме ўкраінскага гетмана Багдана Хмельніцкага. Маём на ўвазе яго вядомы універсал 1648 г. Універсал звернуты да “маларасіян”, у сіслым антыпольскім гістарычным экспкурсе вельмі дакладна акрэсліваюча этнічныя межы гэтага народау: “Ляхи …своей несытости привлачили и подчинили истинные с древних веков земли и провинции Сарматские, альбо козацкие наши Руськие, от Подоля, Волыни Волох посполу и аж до самого Вильна и Смоленска долгие и обширные границы свои имущие. А именно, земли Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую, Бельскую, Подольскую, Волынскую, Переяславскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую”¹⁰².

Такім чынам, 16 – першая палова 17 ст. стала перыядам, калі беларускі этнас макісамальна наблізіўся да вяршыні свайго этнаўтварэння – пачаўся працэс кшталтавання нацыі. Менавіта ў гэты час у асяроддзі русінскай інтэлектуальнай эліты афармляецца канцэпцыя аб’яднанай “крою і лебай”, супольнай мовай і культурай, маючай гістарычныя традыцыі ўласна “рускай” дзяржавы народу, нацыі. Аднак працэсы нацыяўтварэння былі гвалтоўнаператыненыя крыавым “Патопам” 1654–1667 г., пасля якога старабеларускі этнас у выніку татальнай паланізацыі шляхты і страты ўласнага мяшчанства ператварыўся ў этнас з непаўнавартаснай сацыяльнай структурай. Пачаўся новы перыяд этнічнай гісторыі нашага народау.

Другая палова 17 – 18 ст. (1667 – 1795 г.)

Гэта час поўнага заняпаду ўласна беларускай “высокай” культуры, час калі беларуская мова ў выніку паланізацыі была папросту выкінутая элітай на сметнік, выціснута з урадавага ўжытку. У гэты перыяд канчаткова афармляецца “палітычны польскі народ”, інтэгральны часткай якога стала спаланізаваная беларуская шляхта. Цалкам вяртаецца і старое атаясамленне канфесійнасці і этнічнасці¹⁰³, бо носьбітаў “новай” нацыянальнай свядомасці, з іх трактоўкай беларускага народа як поліканфесійнага ўтварэння, не засталося.

І “ліцвінскасць”, і “рускасць” становяцца формай “краёвай”, рэгіянальнай свядомасці мясцовай эліты. Ведама, нельга не пагадзіцца з Юліушам Бардахам, што і літоўская і беларуская шляхта адрознівала сябе ад “караняжаў”¹⁰⁴, але і тыя,

¹⁰¹ Еремін И.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы (далей – ТОДРЛ). Т. 10. Москва-Ленинград, 1954. С. 216.

¹⁰² АЗР. Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. С. 79.

¹⁰³ Клімаў С. Базыльяне на землях Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. Т. 3. Сп. 2. Менск, 1996. С. 192-193.

¹⁰⁴ Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1983. S. 186; Bardach J. O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX-XX wieku // O dawniej i niedawniej Litwie. Poznań, 1988. S. 205.

і другія выразна адчувалі сваю прыналежнасць да супольнай радзімы – Польшчы (сінонім Рэчы Паспалітай у крыніцах другой паловы 17 – 18 ст.) і трактавалі сябе палякамі, найперш у палітычным сэнсе гэтага слова. Не забудземся, важнейшыя сацыякультурныя параметры шляхты і ВКЛ і Кароны былі аднолькавымі: адзіны шляхецкі этас (ідэалогія сарматызму), аднародная матэрыльная культура, адзіная рэлігія і адзіная літаратурная (польская) мова. Калі адкінуць у бок ружовыя ілюзіі, якімі хварэе частка прадстаўнікоў беларускай “адраджэнскай” гісторыяграфіі, і спакойна праанализаваць наяўныя факты, то мы пабачым, што ў Рэчы Паспалітай працэсы нацыяутварэння ішлі па таму ж шляху, што і ў Францыі, дзе ўпершыню на єўрапейскім кантыненце, пасля Вялікай Французскай рэвалюцыі, была створаная “палітычная” грамадзянская мадэрновая нацыя. І ў выпадку, калі б Рэч Паспалітая працягвала існаваць, то ў выніку развіцця буржуазных адносін, праз працэс надання грамадзянскіх правоў мяшчанам і сялянству, магла б сфармавацца адзіная польская нацыя, у якой і беларусы, і літоўцы, і ўкраінцы, трактаваліся б як яе складовыя субэтнасы. Толькі падзелы Рэчы Паспалітай паставілі “крыж” на рэалізацыі падобнага варыянту развіцця.

Паміжкраёвасцю заходнерусізмам (пачатак – 80-я г. 19 ст.)

Канцэпцыя адзінага поліэтнічнага “народу Польскага” або яднанага супольнай мовай і культурай, была важнейшым элементам светапогляду харектэрнага для пераважнай большасці спаланізаванай беларускай шляхты і ў 19 ст. У 1831 г. у адрасе рэпрэзентантата Літвы, Валыні, Падолля і Украіны да сейму чытаем наступныя радкі: “Рэпрэзентанты Народу! Літва, Валынь, Падолле і Украіна заўсёды былі адзіным з вами Народам, адзінай Польшчай”¹⁰⁵. Яшчэ больш красамоўна падобныя стэрэатыпы былі маніфеставаныя Віцебскай шляхтай падчас паўстання 1863 г.: “...як з Бацькоў і продкаў нашых палякамі ёсьць і такімі ў дзяцях і патомках наших на вёсі быць хочам. ...Белая Русь, як і іншыя Русі, была інтэгральнай часткай сярэднявечнай і паганской яшчэ Літвы. ...працякло яшчэ тры вякі на працягу катоўых Літва, дзелячы з Польшчай свабоды, славу і на рэшце апошняй нядолі, злілася зёй у адзіны народ польски”¹⁰⁶.

Краёвая ідэалогія якраз і была пабудаваная на вельмі блізкіх дагэтах, ды на іх падобных падставах. Краёвец адначасна пачувашы сябе і беларусам (у сэнсе сваёй субэтнічнай, “зямляцкай” прыналежнасці) і палякам па нацыянальнасці. Падобная па структуры самаідэнтыфікацыя была ўласціва і носьбітам “заходнерускай” свядомасці, якія адначасна адчувалі сваю прыналежнасць да “белорусскага племени” і “триединага рускага народа”. Праўда, мусім заўважыць, што менаўті “заходнерусам” пазнейшы беларускі нацыянальны рух павінен быць удзячны за вяртанне да жыцця канцэпцыі поліканфесійнасці беларускага народа. Бела-

¹⁰⁵ Цыт. па: Radzik R. Między zbirowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000. S. 125.

¹⁰⁶ Ibidem.

рускія “заходнерусы” важнейшым крытэрам этнічнай прыналежнасці лічылі мову, фальклор, традыцыйную матэрыйальную культуру, падкрэслівалі адметнае ад Польшчы дзяржаўна-гістарычнае развіццё Беларусі ў мінульым¹⁰⁷.

І заходнерусізм, і краёвасць трэба трактаваць як прамежкавыя формы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. І з той, і з другой традыцыі беларускі нацыянальна-вызваленчы рух агрымаў адданых неафітаў і творцаў новай нацыянальнай беларускай свядомасці. Значная ж частка носіць бітаў краёвасці і заходнерусізму эвалюцыянавала да поўнага ўсведамлення сваёй польскай ці адпаведна расейскай нацыянальнай самаідэнтычнасці і назаўсёды была страчана для беларускага народу.

Нараджэнне і развіццё мадэрнай беларускай нацыі (80-я г. 19 – 20 ст.)

Апошні перыяд, які пачаўся ў 80-х г. 19 ст. з дзэйнасці “Гомана” і доўжынца да сёння, характарызуецца фармаваннем мадэрнай беларускай нацыі і ўзнікненнем уласна беларускай дзяржаўнасці ў выглядзе БНР, БССР ды сучаснай Рэспублікі Беларусь. Нягледзячы на велізарныя нацыянальныя страты ў пяцельным 20 ст., беларускі народ здолеў стварыць свою дзяржаву, умацаваць нацыянальную свядомасць, стварыць “высокую” беларускую культуру. Як на мой, можа быць, занадта аптымістычны погляд, гэты працэс ужо неабарачальны, пра што пераканаўча сведчаць і даныя апошняга ўсебеларускага перапісу.

Пытанні да І.Марзалюка

Святлана Куль-Сяльверстаў (Гарадня): Куды Вы падзелі літвінаў-каталікоў, а таксама балцкі субстрат беларусаў? На заходзе Беларусі Ягайлі хрысціў балтай на каталіцтва, і яны ўвайшлі ў беларускі этнас. Чаму і куды яны ў Вас выпалі?

Валянцін Мозеў (Менск): Ці ўлічваеце Вы сацыяльна-еканамічныя фактары і традыцыі і працэс перыядызацыі?

Васіль Варонін (Менск): 1. Скажыце калі ласка, якая прынцыповая розніца паміж этнасам і нацыяй? Наколькі я разумею, нацыя таксама этнас. 2. Чаму пачатак беларускага этнасу адлічвае ад 9 ст.?

Віктар Астрога (Менск): Алесь Краўцэвіч у выступленні казаў, што ў прынцыпе не варта бачыць межы перыяду ў негатыўных, сумных момантах развіцця этнічнай гісторыі. А якое Вашае меркаванне адносна этнічных, нацыянальных катастроф?

¹⁰⁷ Цывікевіч А. “Западно-руссізм”: Нарсы з гісторыі грамадскай мысльі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993. С. 7, 91, 244-247; Зайка В. Проблемы расейскай нацыянальной свядомасці на Беларусі канца XIX-пачатку XX ст. // Запісы. Беларускі інстытут науку і мастацтва. Т. 3. New York, 1999. С. 42-43.

Адказы І.Марзалюка

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Буду ўдзячны, калі сп. Сяльверстава пакажа мнехоць адну крыніцу 15 ст. і 16 ст., дзе католікі, тыя ж самыя Радзівілы, успрымаюць сваю дзяржаўнасць, успрымаюць свае гісторычныя традыцыі, успрымаюць сябе як частку нашага народу. Напрыклад, Радзівіл Сіротка. Яго традыцыі, яго родная гісторыя – гэта развіццё спачатку паганскай Літвы, потым каталіцкай Літвы. Возьмем бліжэй да нашага часу – 19 ст. Давайце пагартаем творы і працы Адама Міцкевіча, яго славутыя лекцыі. Які сэнс ён укладае ў паняцце ”ліцвінскасць”? Яго гісторыя – гэта гісторыя паганскай Літвы, потым ужо традыцыі Вялікага Княства. Калі ён вельмі добра піша пра нас, і пра нашу мову, то ён супрацьпастаўляе сябе і носьбітаў гэтай мовы.

Важнейшы крытэрый – кім сябе лічу, кім сябе не лічу. Мы не падзяляем дзве рэчы – **моўную і ментальную** рутнізацыю, паланізацыю, беларусізацыю. Гэта дзве розныя рэчы, спашлюся на Міхалона Літвіна. Ён піша мы ўжываем мову, але янане нашая. Ён этнічны літвоўец і ў гэты сэнс укладае балшак напаўненне. Іншая справа, што тэрмін ”ліцвін” выкарыстоўваўся і для абазначэння ўсяго палітычнага народу.

Адказ В.Мазу: Безумоўна, пры пабудове перыядызацыі ўлічваю сацыяль-на-еканамічныя фактары. Асабліва важныя так званыя тэхналагічныя рэвалюцыі, напрыклад кнігадрукаванне. Вось дзе выток усіх мадэрных нацыяў.

Адказ В.Вароніну: 1. Прывяду фразу Бенедыкта Зентары: ”Усе згодны, што этнас – гэта супольнасць чалавечая. На гэтым агульнасці трактоўкі этнасу канчается”. Для этнічнасці важнейшы элемент – **кім сябе не лічу**, для нацыянальнасці – **кім сябе лічу**. Скажам, і ці існавала этнічная свядомасць у беларускіх сялянаў у сярэдзіне 19 ст.? І ці існавала нацыянальная? Этнічная існавала, нацыянальная не было. ”Мы тутэйшыя, наша зямля не руска, не польска, але забраны край” – гэта класічны варыянт этнічнасці, але не нацыянальнасці.

2. Пачатак славянскай каланізацыі меў месца ў 6 ст., але чаму я пачынаю адлік ад 9 ст.? Таму, што акрамя безумоўна славянскіх помнікаў 6 ст. у паўднёвой Беларусі, культурная прыналежнасць усіх астатніх помнікаў больш чым сумненая, невядома ці яны славянскія. А што ў 9 ст. адбывалася масавая каланізацыя славянаў на будучую Беларусь, то факт безумоўны і з гэтага часу па пісьмовых крыніцах фіксуюцца новыя этнічныя супольнасці.

Адказ В.Астрозе: Этнічныя катастрофы можна выкарыстоўваць у якасці цэзуры ў перыядызацыі, таму што ёсць аб'екты ўныя моманты, калі адбываецца адкід назад у этнічным развіцці.

Дыскусія па дакладу І.Марзалюка

Алесь Краўчэвіч (Гародня): Хачу зрабіць адно ўдакладненне наkont пачатку перыядызацыі, прапанаванай Вамі з 9 ст Вы адказаў зараз, што з 9 ст. этнічныя супольнасці фіксуюцца па пісьмовых крыніцах. Але пачатак фіксациі ў пісьмо-

вых крэйніцах этнічных супольнасцяў не тое самае, што пачатак этнагенезу беларускага народу.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Мне падабаецца, як Ігар Марзалюк адным рухам перакрэсліў усю творчасць А. Мальдзіса, які пісаў, што часы Барока – гэта не занядбад. А. Мальдзіс усё жыццё гэта даказвае і прыводзіць факты. Яшчэ разкажу, што моване з'яўляецца ідэнтыфікатарам, мову ні ў якім выпадку нельга абсалютызаваць. У той час па ўсёй Еўропе адбываўся падзел на культуру вышэйшых варстваваў і ніжэйшых, кожная з якіх мела сваю свядомасць. Нельга ў дадзеным выпадку шукаць этнічны элемент, таму што гэта быў нармальны сацыяльны элемент развіцця.

Затым пры нармальным этнічным развіцці ідзе злучэнне двух культур. Тыя дзяўне культуры раздзялялі сябе перш за ўсё па сацыяльнай прыкмете. Гэта нармальная. Калі ў Захоўняй Еўропе гэтую нішу заняла латынь, тоў настую нішу заняла польская мова. На заходзе дала свой плён бюргерская культура і ў іх працэс злучэння дзвюх (элітарнай і ніжэйшай) культур пачаўся раней. У нас гэта было пазней. Ні ў якім выпадку нельга гаварыць пра занядбад культуры ў 17 ст. Яна развівалася ў іншых формах і нават як нацыянальная культура. Апрача мовы закладваліся сюжэты, героіка, культурны юд, стэрэагіпы, семантыка. Потым усе гэтыя напрацоўкі былі ўключаныя ў культурную спадчыну. Сёння мы таксама карыстаёмся гэтай спадчынай. Нельга казаць пра занядбад і поўную пусточу.

Ігар Марзалюк: Коратка адкажу спадарыні Сяльверставай. Я казаў толькі пра этнічныя працэсы, і не сцвярджаяў, што на тэрыторыі Беларусі ў культурным плане ў другой палове 17, у 18 ст. была нейкая культурная пустэльня. Будавалі храмы, выдавалі кнігі, праўда не па-беларуску, а па-польску, па-польску і яшчэ раз па-польску, і на латыні, канешне. Ёсьць вынік таго працэсу. Мне спадабалася, як у свой час Але́сь Краўцэвіч адказаў на падобнае пытанне шатланскага калегі, маўляў чаму не лічыце польскамоўную шляхту беларускай. Але́сь спытаўся, на чым баку і за чые ідэалы змагалася польская мясцовая шляхта ў часы грамадзянскай вайны? У чый нацыянальны рух пасля рэвалюцыі 1917 г. яна ўлілася больш чым на 90 адсоткаў? Вось і адказ. Напрыклад, у Магілёўскатаўцкія могілкі і сёння называюць польскімі.

Алег Латышонак (Беласток): Можна даказваць, што мова не ёсьць такім важным фактам. Напрыклад, літоўцы, якія не мелі сваёй літаратурнай мовы і мусілі пісаць па руску, па латыні, па-польску і патроху напісалі сабе катэхізіс, выдалі лімантар. Эліта гаварыла на іншай мове, потым у іх як і ў іншых нацыяў адбылося злучэнне дзвюх культуры. Але тое, што І. Марзалюк гаворыць, і з чым я поўнасцю згодзен і сам пра гэта пісаў, гэта разрыв культуры ў палове 17 ст. Калі не будзем бачыць, што гэта катастрофа, а будзем гэта лічыць нормай, то ніколі не напішам навуковай гісторыі.

*Аляксандар Краўіч (Гародня)
доктар гістарычных навук,
Старшыня Выканкаму БГТ*

Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі

Краіна пад назвай “Беларусь” мае месца ў гісторыі чалавечтва толькі дзякуючы існаванню беларускага этнасу. Таму асноўная перыядызацыя гісторыі гэтай краіны не можа быць нічым іншым як храналогіяй этнічнай гісторыі беларусаў. Перыядызацыя, пакінутая нам у спадчыну савецкай гісторыяграфіі, сёння не можа быць прынятая, паколькі яна штучна прывязвала гісторыю беларусаў да перыядызацыі рэсейскай гісторыі. Між тым да падзелаў Рэчы Паспалітай у 18 ст. гэтыя дзве краіны знаходзіліся ў розных гісторыка-культурных арэалах. У адрозненне ад Расеі, якая да 18 ст. не належала да єўрапейскай культурна-гаспадарчай сістэмы, Беларусь на працягу некалькіх стагоддзяў выступала як складная частка єўрапейскай цывілізацыі.

Адсюль вынікаюць дзве высновы:

1. Пры распрацоўцы новай перыядызацыі гісторыі Беларусі неабходна выкарыстоўваць **этнічныя крытэрыі**;

2. Будаваць гэту перыядызацыю патрэбнаў **кантэксле гісторыі Еўропы**.

На працягу апошняга дзесяцігоддзя беларускія гісторыкі эмпрычна выкарыстоўваюць такія падыходы пры падрыхтоўцы падручнікаў і сінтэзных прац. Пры гэтым выявілася разбежкасць поглядаў, ад поўнай адаптациі да єўрапейскай храналогіі (Георгі Штыхай) да спрабаў асэнсавання беларускай спецыфікі (Генадзь Сагановіч, Захар Шыбека).

У гісторыі нашай краіны першым і самым працяглым яе этапам быў **даслаўянскі перыяд**, які працягваўся ад часу з'яўлення на яе тэрыторыі чалавека (каля 30 тыс. гадоў таму назад) і да 6 ст. н.э.

Этнічная гісторыя беларусаў пачынаецца ад 6 ст. н.э. з прыходам на балцкія і вугра-финскія землі Падняпроўя і Паддзвіння славянаў - носьбітаў пражскай культуры. У гэтай гісторыі сярод іншых выдзяляюцца трох найважнейшых храналагічных рубяжы, між якімі і належыць, на мою думку, будаваць перыядызацыю гісторыі Беларусі:

1. 6 ст. н.э.

2. Сярэдзіна 13 ст. (каля 1248 г.)

3. 25 сакавіка 1918 г.

Вельмі важна, што падзеі і з'явы, звязаныя з гэтымі датамі, маюць павітую значэнне ў гісторыі беларускага этнасу. Былі ў нашым мінулым таксама падзеі і з'явы, меўшыя вялікі негатыўны ўплыў на этнічную гісторыю беларусаў.

Ігнараванне трагічных датагаў і з'яваў з гісторыі народу недапушчальна з навуковага пункту гледжання. Аднак недапушчальна ды і праста неразумна ставіць асноўныя вехі ў гісторыі краіны на датах яе трагедыяў і паразаў. Краіна са збудаванай такім чынам гісторыяй, напэўна, не мае перспектывы. Напрыклад, хіба самы важны ўплыў на найноўшую гісторыі Беларусі мела вынішчэнне нацыянальнай эліты сталінскім рэпрэсіямі і другой святовай вайной. Але ці варта храналогію найноўшай гісторыі Беларусі абагаціць на гэтых трагічных датах? Напэўна, не. Таму беларускія гісторыкі выбіраюць асноўную вехай 20 ст. – дэкларацыю незалежнай беларускай дзяржавы 25 сакавіка 1918 г.

Першы рубеж – то ўтамянутае ўжо 6 ст. н.э. – з'яўленне на Беларусі славянаў і пачатак працэсу балта-славянскіх контактаў. Ён працягваўся каля паўтары тысячы гадоў і ахапіў ўсю тэрыторыю краіны і прылягаючыя раёны сучасных Украіны, Расеі, Летувы, Польшчы. Менавіта праз яго стварыліся падставыя этнічныя адметнасці беларускага народа. Мяццовае балцкае насельніцтва паступова асімілёўвалася славянамі і ў сваю чаргу перадавала апошнім шматлікія рысы сваёй культуры. На гэтай выснове грунтуюцца агульнапрынятая сёння т.зв. субстратная тэорыя этнагенезу беларусаў, пачынальнікам якой з'яўляецца археолаг Валянцін Сядоў.

Адметнасцю працэсу балта-славянскіх контактаў з'яўлялася яго храналагічная нераўнамернасць. На Падднепрэйскім і Паддзвінні ён быў у асноўным завершаны ў 12 - 13 ст. (стварыліся субэтнасы крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў), а на Панямонні актыўна распачаўся ў канцы 10 ст. і працягваўся да сярэдзіны 20 ст. Але ўсёды вынік быў адноўлькавы – пашырэнне этнічнай беларускай тэрыторыі. Паводле храналагічнай і геаграфічнай працягласці, значэння ў гісторыі беларускага народа (стварэнне традыцыйнай беларускай культуры) працэс балта-славянскіх контактаў можна адназначна ацаніць як буйнейшую з'яву ў гісторыі краіны.

У 10 – 11 ст. на тэрыторыі Беларусі стварыліся першыя дзяржавы: Полацкае, Тураўскае, Смаленскае, потым Гарадзенскае княства. Гэтыя даты таксама з'яўляюцца важнымі храналагічнымі рубяжамі. Па-першае, само з'яўленне дзяржавы азначае прагрэс ў сацыяльна-грамадскім развіцці этнасу. Па-другое, нашыя першыя дзяржавы ўзнікалі ў той самы час і падобным чынам як у суседзі ў Цэнтральнай-Усходній Еўропы; гээн. мы не горшыя запалікаў, чэхаў, венграў, украінцаў, расейцаў.

Дзяржава з'яўляецца больш эфектыўнай арганізацыяй жыцця дзейнасці буйных чалавечых супольнасцяў у параўнанні з арганізацыяй тэрытарыяльна-племяннай. Аднак яна заўжды будзе на нейкай этнічнай аснове і такім чынам узмацняе і развівае гэтую аснову, становіцца рухавіком, каталізаторам працэсу этнагенезу.

Рашающую ролю ў фармаванні беларускага этнасу адыграла Вялікае Княства Літоўскае – дзяржава, якая ўзнікла ў сярэдзіне 13 ст. каля 1248 г. – другі

рубеж. Амаль усе сённяшнія ёўрапейскія народы сфармаваліся ў эпоху сярэднявечча і пад моцным уплывам дзяржаўнай арганізацыі. Вялікае Княства Літоўскае злучыла ў адзінае цэлае беларускія землі і тым самым паскорыла стварэнне беларускага народа. У той самы час, напрыклад, французскія каралі абыдва розныя этнічныя і культурныя землі пад сваёй уладай і стваралі сучасны французскі народ.

Менавіта ВКЛ праз наданне афіцыйнага статуса беларускай мове прыспыхала і забяспечыла выніковы поспех працэсу фармавання беларускай мовы і культуры, а гэта значыць – этнасу. Сёння дастэдчыкі звяртаюць ўвагу на дакладнае супадзенне палітычнай мяжы Вялікага Княства Літоўскага (найперш на ўсходзе і поўдні) з этнічнай беларускай мяжой¹.

Менавіта супадзенне на пэўным этапе двух важнейшых чыннікаў этнагенезу беларусаў: **працэсу балта-славянскіх кантактаў і дзейнасці дзяржаўнай арганізацыі ВКЛ** забяспечыла поспех у фармаванні беларускага народа, стварыла запас трываласці, якога хапіла каб перажыць некалькі стагоддзяў крызісу да пачатку нацыянальнага адраджэння. Таму момант гэтага супадзення – час узнікнення ВКЛ (каля 1248 г.) з'яўляецца адной з важнейшых храналагічных вехаў у гісторыі беларусаў.

Балта-славянская ўзаемадзеянне стварыла этнічную аснову беларусаў, дапамагло выпрацаваць адметныя этнавызначальныя рысы нарodu: мову, асаблівую матэрыяльную і духоўную культуру. Дзяржаўная арганізацыя ВКЛ будавалася на гэтай новастворанай этнічнай аснове і тым самым падтрымлівала і ўмацоўвала яе. Менавіта ў гэтай дзяржаве ад другой паловы 13 ст. да сярэдзіны 16 ст. адбывалася найбольш актыўнае фармаванне беларускага этнасу. Дзяржаўны статус беларускай мовы спрыяў стварэнню ўласнай сацыяльной эліты, у якую ўвайшлі таксама прадстаўнікі балцкіх родаў. Адбывалася развіццё прафесійнай беларускай элітарнай культуры на аснове культуры народнай. Беларуская культура ў гэты перыяд ахоплівала ўсе сацыяльныя слоі грамадства, чаго пазней не удалося паўтарыць аж да нашага часу. Канец 15 - 16 ст. лічыцца “залатым векам” беларускага народа, калі ён меўмагчымасць паўнавартаснага культурна-дзяржаўнага развіцця. Менавіта ў гэты час беларускі этнас набыў патэнцыял, які дазволіў яму выжываць на працягу некалькіх стагоддзяў крызісу нават пасля страты нацыянальнай эліты, амаль цалкам асіміляванай (спольшчанай ці зрушчанай). Гэты храналагічны перыяд дакладна адпавядае храналогіі гісторыі астатніх Еўропы. Тут пасля крызісу 14 ст., які дарэчы, меў месца і на Беларусі, у 15 – 16 ст. адбываўся працэс эканамічнага і дэмографічнага ўздыму.

Палітычная і, адпаведна, культурная арыентацыя Вялікага Княства Літоўскага на заходнебеларускую цывілізацыю забяспечыла стварэнне асаблівой ма-

¹ Седов В.В. Славяне Верхнега Поднепровья и Подвилья. Москва, 1970. С. 181; Bednarczuk L. Wokół etnogenezy Białorusinów // Acta Baltico-Slavica. 1984. 16. S. 47.

дэлі культурна-грамадскай арганізацыі на пагранічны ўсходненеўрапейскай і заходненеўрапейскай цывілізацыі. У гэтым наша адрозненне ад астатніх Еўропы і адначасова – наш арыгінальны і каштоўны ўклад у яе гісторыю.

Важней вехай у гісторыі Беларусі была Люблінская унія 1569 г., якая значыла сабой пачатак працяглата крызісу беларускага этнасу. Распачатая ад пачатку 16 ст. серыя войнаў з Маскоўскай дзяржавай паставіла ВКЛ у цяжкае становішча. У гэтых умовах кіраўніцтва дзяржавы было змушана пайсці на унію з Польскім каралеўствам і стварэнне канфедэратыўнай дзяржавы Рэчы Паспалітай абодвух народаў. Магнатаў, кіраваўшых ВКЛ, да вуніі змусіла шляхта – асноўная ваенна сіла дзяржавы, якая імкнулася праз канфедэрацию з Польшчай атрымаць правы і вольнасці польскай шляхты. Адным з наступстваў уніі стала хуткая добраахвотная паланізацыя беларускай шляхты і, як вынік, страта беларускім этнасам сацыяльнай эліты – самай моцнай матэрыяльнай, самай актыўнай культурна і палітычнай часткі грамадства.

Наступнай важней вехай крызісу сталі падзеі Рэчы Паспалітай і захоп Беларусі Расейскай імперыяй. Дапаланізацыі дадалася татальная русіфікацыя, асабліва ўзмоцненая пасля паўстання 1863 г. У выніку беларускі этнас застаўся без інтэлігенцыі. Ён не меў такіх культурных плацдармаў – “п'емонтаў”, як летувісы ў Пруссіі (“Малая Літва” – Клайпедскі край), а украінцы ў Аўстра-Венгрыі – Галіцыя), дзе стварыліся пэўныя ўмовы для нацыянальна-культурнага жыцця, немагчылага ў Расейскай імперыі.

Захавальнікам, носьбітам беларускіх этнічных традыцый засталося сялянства. Патэнцыял гэтых традыцый, назапашаны ў часы Вялікага Княства Літоўскага аказаўся дастатковым каб пераўцыць паланізацыю і русіфікацыю і дажыць да 20 ст. Напэўна толькі наяўнасцю гэтага патэнцыялу ды магутнай гістарычнай інерціяй можна вытлумачыць далейшую асіміляцыю беларускім сялянствам летувіскага, якую этнографы фіксавалі яшчэ ў 19 і нават у сярэдзіне 20 ст.

Менавіта на аснове традыцыйнай сялянскай культуры і мовы адбылося беларускае адраджэнне ў другой палове 19 – пачатку 20 ст., а таксама спробы пабудовы беларускай дзяржаўнасці і культуры. **Трэці важнейшы рубеж** – 25 сакавіка 1918 г. – дэкларацыя незалежнай беларускай дзяржавы, не толькі ў беларускай але і ў замежнай гістарыяграфіі, напрыклад, польскай, успрымаеца як дзень нараджэння беларускай нацыі.

Заключэнне:

У развіцці беларускага этнасу можна выдзеліць чатыры буйныя этапы: 1) **пачатковы этап этнагенезу**, фармаванне этнічнай асновы (канец жалезнагавеку, раннє сярэднявечча – 6 – 12 ст.); 2) **актыўная фаза этнагенезу**, фармаванне сярэднявечнага народу (развітае сярэднявечча – сярэдзіна 13 – першая палова 16 ст.); 3) **этнічны крызіс** (другая палова 16 – 19 ст.); 4) **адраджэнне** (другая палова 19 – пачатак 20 ст.). Першыдызыцыя гісторыі Беларусі 20 ст. найлепей распрацаваная ў працы Яўгена Мірановіча “Навейшая гісторыя Беларусі”.

Галоўную ролю ў стварэнні беларускага этнасу адыгралі дзве буйныя гісторычныя з'явы, меўшыя месца ў сярэднявеччы:

- 1) працэс балта-славянскіх контактаў;
- 2) дзейнасць дзяржаўнай арганізацыі Вялікага Княства Літоўскага.

Пытанні да А.Краўцэвіча

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Калі робіцца перыядызацыя, то што вылучаеца ў якасці крытэрый функцыяновання, існавання беларускага этнасу? Што ёсьць этнас? Што ёсьць беларушчына? і.г.д. Я ўвесць час чую: мова, мова, мова. Учора ўжо было пытанне наконт таго ці мова як такавая з'яўляецца інструментам, адным з пакачыкаў існавання і развіцця этнасу? У мяне пытанне: апрача мовы, што выносіцца ў крытэрый перыядызацыі?

Алег Іоў (Менск): Раней, калі нам нельга было публікаваць працы прабалцкі субстрат у этнагенезе беларусаў, то мы заўсёды спасылаліся на В. Сядова. Маўляў, то ён у Маскве гаворыць пра балцкі субстрат, а не мы ў Беларусі. У апошнія часы погляды Валянціна Сядова вельмі змяніліся. Ці выкарыстоўваеце Вы яго апошняя працы ў сваёй работе?

Адказы А.Краўцэвіча

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Моваў этнічнай гісторыі не з'яўляецца крытэрыем перыядызацыі, яна з'яўляецца хутчэй індыкатарам стану этнасу і, на маю думку, дастагдова надзейным. У добрым ці дрэнным стане знаходзіцца этнас можна спрадузвіць па сферы ўжывання мовы. Гэты індыкатар можа быць ужыты як для сярэднявечча, так да новага часу, так і для сённяшняга дня. А крытэрый – гэта падзеі жыцця палітычнага або іншага жыцця, якія мелі ўплыў на развіццё этнасу.

Адказ А.Іоў: Сапраўды, часам па інэрцыі навуковага мыслення мы называеем В. Сядова аўтарам, адэптам субстратнай канцэпцыі этнагенезу беларусаў. Ён атрымліваеца ледзь не класікам. У апошніх працах В. Сядоў ад гэтых пазіцый адышоў. І цалкам згодны, што на В. Сядова спасылаліся таму, што ён працуе ў Маскве. У Маскве можна было гаворыць тое, што не дазвалялася беларускім гісторыкам і археолагам. Напэўна лепей спасылацца на апошніяе выданне чатырохтомнай “Археалогіі Беларусі”, дзе на падставе навейшых даследаванняў беларускіх археолагаў вельмі выразна сформулявана субстратная тэорыя фармавання беларускага этнасу.

Дыскусія па дакладу А.Краўцэвіча

Генадзь Семяնчук (Гародня): Алесь Краўцэвіч гаворыць, што мы не можам вытлумачыць феномена актыўізацыі славянскай каланізацыі балцкага сялянства. Я думаю, тлумачэнне гэтага фенамена відавочнае. Справа ў тым, што ў

сярэднявеччы носьбітам этнічнасці з'яўляліся менавіта сялянскія масы. Іншая справа, што гэта не адлюстравана ў крыніцах. А палітычныя эліты былі касмапалітычнымі. І паланізацыя альбо русіфікацыя эліты немагла спыніць працэс славянізацыі або беларусізацыі менавіта сялянскіх мас. Трэба памятаць, што сялянскія масы ва ўсёй Еўропе былі носьбітамі этнічнасці. Іншая справа, што мы не маем на сённяшні дзень важных крыніц адносна Беларусі.

Алесь Агееў (Magilev): Паводле распрацаванай навукоўцамі ў 20 ст. шкалы асіміляцыі спачатку мова зыходзіць з ваеннаі сферы, потым з іншых, і апошній застаецца побытавая. У прынцыпе, калі з побыту выйшла мова, то асіміляцыя адбылася. Праўда, потым у 50 – 60-я г. даследчыкі сталі спрачацца і дадаваць факты самаідэнтыфікацыі, браць пад увагу, між іншым, ірландскі прыклад і наш. Але ў прынцыпе, мова адыгрывае вельмі важную ролю. Я хацеў бы ў гэтым сэнсе падтрымаць Алеся Краўцэвіча.

*Алесь Смальчук (Гародня),
кандыдат гісторычных науک, ст. науковы супрацоўнік
лабараторыі праблемаў рэгіянальной культуры пры ГрДУ*

“Польская пытанне” ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст.

Вырашэнне “польскага пытання” аказала прыкметны ўплыв на лёс многіх народоў Цэнтральна-Усходній Еўропы¹ напрыканцы 18 – пачатку 20 ст. Яно адыгрывала выключна важную ролю ў гісторыі Пруссіі (з 1871 г. Германіі), Аўстрыі (з 1867 г. Аўстра-Венгрыі) і асабліва Расеі, якая ў перыяд прайвілеяў Аляксандра I валодала 82% тэрыторыі былога Рэчы Паспалітай². Расейскі даследчык Леанід Гарызонтаў аднёс яго да фатальных (“роковых”) пытанняў унутранай палітыкі Расейскай імперыі³. Амаль аналагічна ацаніў гэтую праблему польскі гісторык Хенрык Глэнбоцкі ў манографіі, прысвечанай месцу “польскага пытання” ў палітычнай думцы Расеі. Ён жа заўважыў, што рашаючае значэнне для лёсу польска-расейскай спрэчкі мела праблема прыналежнасці літоўскіх і беларускіх земляў³.

Вартая адзначыць, што менавіта Кацярына II завяршила справу, якую распачаў яшчэ першы расейскі імператар Пётр І. Якраз у перыяд яе кіравання Расея стала ўспрымаша як магутная ёўрапейская імперыя. Вялікую ролю ў гэтым адыграла далучэнне да расейскай дзяржавы земляў паміж Балтыскім і Чорным марамі ў другой палове 18 ст. У палітычнай думцы Расеі польска-расейскае сутыкненне за беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі доўгі час успрымалася як пытанне пра тое, ці застанецца Расея вялікай краінай Еўропы, ці будзе выціснута на перыферыю ёўрапейскай цывілізацыі. У расейскім падыходзе да “польскага пытання” выразна прысутнічаў геапалітычны фактар, які часта дамінаваў над іншымі аспектамі гэтай праблемы.

* Вядомы польскі гісторык Юліуш Бардах лічыць, што з этнічнага пункту погляду да Цэнтральна-Усходній Еўропы належадзь народы, якія насяляюць краіны, што знаходзяцца паміж Нямеччынай і Расеяй, а на поўдні – краіны, некалі падпадрадка ванья Асманскай імперыі. Як паніцце геаграфічнае Цэнтральна-Усходнія Еўропа знаходзіцца паміж Балтыкай з аднаго боку, Чорным і Адрыятычным марамі з другога. Яна ахоплівае широкую паласу земляў па між Заходнім і Усходнім Еўрапай. (Bardach J. Od narodów politycznych do narodów etnicznych w Europie Środkowo-wschodniej // Mniejszość i narodowe i religijne w Europie Środkowo-wschodniej. Cz. 1. Lublin, 1993. S. 9).

¹ Nowak A. Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej. (1733-1921). Kraków, 1999. S. 42.

² Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва, 1999. С. 20.

³ Głębocki H. Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856-1866). Kraków, 2000. S. 207.

Зрабіць дакладнае вызначэнне паняція “польскае пытанне” вельмі няпрос-та. У польскай гісторыяграфіі яно трактуецца як імкненне палякаў да палітычнай самастойнасці, да адбудовы ўласнай дзяржаўнасці⁴. Пры гэтым заўсёды падкрэс-ліваецца міжнародны аспект “польскага пытання”. Хенрык Верашыцкі, напрыклад, вызначаў яго як уплыў польскіх незалежніцкіх памкненняў на міжнародныя адносіны⁵. На думку Леаніда Гарызонтава, з пункту погляду ўнутранай палітыкі Ресеi “польскае пытанне” заключалася “ва ўсеабытнай інтэграцыі быльх зем-ляў Рэчы Паспалітай ў імперскі арганізм, ператварэнні палякаў у вернападданых правячай дынастыі”⁶. Беларускі даследчык Вячаслаў Швед сутнасць “польскага пытання” вызначыў словамі з тэксту Канстытуцыі 3 мая 1791 г.: быць вольным ад ганебнай перавагі чужых загадаў, ставячы палітычнае існаванне, знешнюю неза-лежнасць і ўнутраную вольнасць народу вышэй за ўласнае жыццё і асабістae шчасце⁷. Іншы беларускі даследчык Вячаслаў Вярэніч пад “польскім пытаннем” у гісторыі Беларусі, Літвы і Украіны разумеў польска-беларускія, польска-літоўскія і польска-ўкраінскія адносіны⁸. На думку Алены Філатавай, “польскае пытанне” на працягу ўсяго 19 ст. “знаходзіла сваё адлюстраванне ў існаванні польскай нацыянальнай ідэі, адной з асноўных мэтаў якой было аднаўленне ў Беларусі і Літве Рэчы Паспалітай у межах да 1772 г.”⁹

У айчыннай гісторыяграфіі вызначэнне “польскага пытання” ў ягоным да-чыненні да беларускай гісторыі адсутнічае. Між тым відавочна, што яно адзыгрыва-валася вялікую ролю ў гаспадарчым, сацыяльна-палітычным і культурным развіцці ў азначаны перыяд.

Уласнае даследаванне гэтай праблемы прывяло мяне да вылучэння чатырох этапаў прысутнасці “польскага пытання” ў беларускай гісторыі. Першы ахоптівае перыяд ад 1772 г. да канца першай трэці 19 ст., другі прыходзіцца на 30 – 60-я г. 19 ст., трэці распачаўся пасля паражэння паўстання 1863-64 г. Ягонай верхній мяжой можна лічыць першую сяютовую вайну, а, дакладней, германскую акупацыю Ка-ралеўства Польскага і часткі беларускіх і літоўскіх земляў. Храналагічныя межы чацвёртага этапа – гэта 1915 – 1918 г. Ён завяршыўся ўтварэннем польскай нацыянальнай дзяржавы.

⁴ Тамсама. S. 9.

⁵ Wereszycki H. Sprawa polska w XIX wieku // Polska w XIX w. Państwo. Społeczeństwo. Kultura. Pod red. S.Kieniewicza. Warszawa, 1982. S. 122.

⁶ Горизонтов Л. Парадоксы імперской политики... С. 8.

⁷ Швед В. Польскае пытанне і Бела русь у 1772 – 1863 гг. // Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Пад рэд. М.Кандрацюка. II. Матэрыялы VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Шлях да ўзаемнасці”. Беласток. 16-18. 07. 1999. Бе-ласток, 2000. С. 273.

⁸ Вярэніч В. Этноязыковае смешение: поляки на Украине, в Беларусии Литве // Języka tożsamość na pograniczu kultur. Pod red. E.Smułkowej i A.Engelking. Biały stok, 2000. S. 115-116.

⁹ Філатава А. Нацыянальнае пытанне і палітыка царскага ўрада ў Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. // Беларускі гісторычны агляд. Т.VII. Сш. 1 (12). Чэрвень 2000. С. 111.

На працягу кожнага з гэтых перыядоў адбывалася эвалюцыя паняцця ў “паляк” і “польскасць”, на якую істотны ўплыў аказвалі перамены ў расейскай палітыцы вырашэння “польскага пытання”, працэс фармавання сучаснай польскай нацыі, нараджэнне адметнага этнакультурнага тыпу літоўскіх і беларускіх палякаў, а таксама развіццё літоўскага і беларускага рухаў.

Праведзенае даследаванне дазваляе выказаць наступнае меркаванне. “Польскае пытанне” ў беларускай гісторыі першай трэці 19 ст. – гэта барацьба палітычнай і культурнай эліты гісторычнай Літвы (г.зв. “палякаў”) за адраджэнне незалежнай федэратыўнай дзяржавы. Гэта перыяд рэчпастпалітаскага патрыятызму, які звычайна апранаўся ў “польскую” відзе, бо паняцце “паляк” з’яўлялася палітонімам. Для свядомасці гэтай эліты была харэктэрная п’ёная падвоенасць: *gente Lithuanus* (*vel Ruthenus*), *natione Polonus*.

У рэальнай палітычнай і культурнай дзеянасці большасць “палякаў-ліцвінаў” зыходзіла з інтарэсаў сваёй “малой Радзімы”. У межах ліцвінства, як складовай польскага (рэчпастпалітаскага) патрыятызму, ў гэты час адбываўся працэс *а́аёа? ё́веаа е́ёёйо?!* *аа і аа ёа і у**. Польскасць нібыта ўтрымлівала ўнутры сябе беларускасць. Відавочныя таксама ўплывы ліцвінства на развіццё культуры літоўскага этнасу. Фактычна, “польскае пытанне” ў першай трэці 19 ст. уключала ў сябе пачаткі таго, што пазней акрэсліць як “беларускае” і “літоўскае пытанне”.

Расейскія ўлады ў гэты перыяд імкнуліся пераважна да дзяржаўнай асіміляцыі “палякаў”. Толькі ў 20-я г. 19 ст. па меры ўсведамлення ўладамі ўсёй моць супраціўлення вярхоў мясцовай грамадскасці азначанаму палітычнаму курсу і адначаснага пашырэння сярод расейскай палітычнай эліты ідэі нацыі як этнакультурнай катэгорыі сталі відавочнымі першыя прыкметы будучага вострага расейска-польскага змагання на беларускіх і літоўскіх землях.

Варта падкрэсліць, што гэтыя землі не з’яўляліся толькі тэрыторый барацьбы паміж Польшчай і Расеяй. З кожным дзесяцігоддзем яны набывалі ўсё больш выразны беларуска-літоўскі этнакультурны воблік. У першай трэці 19 ст. у межах ліцвінства адбываўся працэс беларускага культурнага накаплення. Паступова ён дапоўніўся тэнденцыяй беларускага культурнага накаплення ў межах заходнерус-кай культурнай традыцыі. Апошняя актыўна развівалася ў 30-пачатку 60-х г. 19 ст.

У гэты перыяд палітычнае разуменне паняцця ў “паляк” і “польскасць” выцяснялася разуменнем этнічным і канфесійным. Працэсу выцяснення спрыяла пашырэнне ў Расейскай імперыі этнакультурнага разумення нацыі і ўзмацненне палітыкі русіфікацыі, якая распачалаася ў 30-я г., і з гэта моманту стала нязменнай тэнденцыяй у жыцці беларускіх і літоўскіх земляў да пачатку 20 ст.

* Пад культурным накапленнем трэба разумець тыя падзеі культурнага жыцця, якія спрыялі пранікненню ў культуру эліты беларускай і літоўскай мовай, фармаванню адметнай гісторычнай свядомасці жыхароў беларускіх і літоўскіх земляў. Культура накапленне можна разглядаць як пераду мову нацыянальна-культурнага Адраджэння беларусаў і літоўцаў.

“Польскае пытанне” ў беларускай гісторыі 30 – пачатку 60-х г. 19 ст. – гэта, у першу чаргу, барацьба культурнай і палітычнай эліты гісторычнай Літвы супраць палітыкі русіфікацыі. Апошняя складалася з палітычнай дэпаланізацыі і расейскай культурнай асіміляцыі. Актуальнай таксама заставалася барацьба за аднаўленне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы. У гэты перыяд вырашэнне “польскага пытання” начало набываць рысы цывілізацыйнага канфлікту, у якім “польскі” бок прадстаўляў заходненеўрапейскую цывілізацыю, а расейскі – усходненеўрапейскую. Цывілізацыйны раскол непасрэдна закрануў і беларусаў. Палітычная сітуацыя спрыяла расколу беларускага этнасу на “полякаў” (каталікоў) і “рускіх” (праваслаўных). Гэта адлюстравалася ў двух шляхах беларускага культурнага накаплення. Вырашэнне “польскага пытання” шляхам культурнай асіміляцыі замаруджвала нацыятворчыя працэсы сярод беларусаў і літоўцаў.

У апошняй трэці 19 ст. паніці “паляк” і “польскасць” на тэрыторыі этнічнай Польшчы пачалі набываць уласна польскі нацыянальны змест. Гэты працэс таксама закрануў частку палякаў Беларусі і Літвы. Аднак харектарыстыцы большасці найлепши адпавядае тагачасны этнонім “літоўскія палякі”. Палітычна актыўная частка літоўскіх палякаў выразна адрознівала сябе ад палякаў з Каралеўства Польскага.

“Польскае пытанне” ў гэты час між іншым уключала ў сябе барацьбу прадстаўнікоў польскага нацыянальнага руху ў эміграцыі і ў Каралеўстве Польскім за дапучэнне беларускіх і літоўскіх земляў да Польшчы. А вось на беларускіх і літоўскіх землях яно захавала сваю спецыфіку. *Мэтай змагання літоўскіх палякаў было захаванне ўласных эканамічных і культурных пазіцый, паступовае вяртанне стражданага палітычнага ўплыву на развіццё Беларуска-Літоўскага краю.* Вырашэнне расейскім урадам “польскага пытання” звязлося як да барацьбы з праявамі ўласна польскага нацыянальнага руху, так і са спробамі паралізаваць актыўнасць літоўскіх палякаў.

Гэтая палітыка закранала працэс развіцця беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў. Беларускасць (у выглядзе ўжо ўласна беларускай культурнай традыцыі) і літоўскасць пасля паўстання 1863 – 1864 г. паступова адмяжоўваючы аду польскасці.

Такім чынам, пад “польскім пытаннем” у беларускай гісторыі 19 ст. трэба разумець **у першу чаргу змаганне палітычнай і культурнай эліты гісторычнай Літвы за захаванне традыцыйнага палітычнага, сацыяльна-еканамічнага, культурнага і рэлігійнага ладу жыцця.** На працягу большай часткі 19 ст. дэялараванаю мэтаю гэтага змагання было адраджэнне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы. Пазней галоўным стала захаванне ўплыву на грамадска-палітычныя, сацыяльна-еканамічныя і культурныя працэсы ў Беларуска-Літоўскім краі. Пры гэтым палітонім “паляк” праходзіў эвалюцыю ў нацыянальным (этнокультурным) накірунку, каб на момант фармавання сучаснай польскай нацыі “нарадзіць” этнокультурны феномен літоўскіх палякаў.

“Польскае пытанне”, як і спробы яго вырашэння расейскімі ўладамі, істотна паўплывалі на нацыятворчыя працэсы сярод беларусаў і літоўцаў. Фактычна да 70–80-х г. 19 ст. беларускае культурнае накапленне не з’яўлялася самастойным фактарам культурнага жыцця. Яно развівалася ў межах або ліцвінскай (якая, у сваю чаргу, была складовай г.зв “польскасці”) або заходнерускай традыцыі. Гэта стварала ўражанне адсутнасці ўласнага этнокультурнага вобліку беларускіх земляў і давала падставы павярхоўным назіральнякам для трактоўкі іх толькі як тэрыторыі “расейска-польскага” змагання. Толькі нараджэнне ўласна беларускай культурнай традыцыі (“Гоман”, Ф. Багушэвіч і інш.), якая ўвабрала ў сябе ранейшыя дасягненні ліцвінства і заходнерусізма, завяршила фармаванне беларускасці як самастойнага фактарту культурнага жыцця.

Змаганне супраць расейскіх уладаў паступова набыло характар цывілізацыйнага канфлікту. З пункту погляду сучаснага даследчыка ад вырашэння “польскага пытання” ў вялікай ступені залежаў далейшы шлях развіцця беларускіх земляў, цывілізацыйны выбар Беларусі. Палітычнае дэпаланізацыя і культурная асіміляцыя беларускіх земляў перадвызначыла дамінаванне ўсходнееврапейскага вектару цывілізацыйнага развіцця. Спрабы адстаяць заходнееврапейскі вектар, якія тройчы (1794, 1830 – 1831, 1863 – 1864) набывалі характар узброенай барацьбы, скончыліся няўдачай. Аднак у 19 ст. цывілізацыйны канфліктне атрымаў свайго канчатковага вырашэння.

Падзеі пачатку 20 ст. спрыялі кардынальным пераменам у “польскім пытанні”. Апошняя адбываліся паступова. Нават рэвалюцыя 1905 – 1907 г., якая на беларускіх і літоўскіх землях суправаджалася выразнай лібералізацыйнай нацыянальна-культурнага жыцця, не прывяла дасур’ёных зменаў у “польскім пытанні”. Літоўская і беларуская палякі змагаліся пераважна за захаванне (або аднаўленне) традыцыйнага ўласнага ладу жыцця.

Чацвёрты этап прысутнасці “польскага пытання” ў беларускай гісторыі распачаўся толькі ў 1915 – 1916 г., калі Каралеўства Польскае, а таксама значная частка беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў была акупаваная нямецкімі войскамі. Акутацыйныя ўлады дазволілі стварэнне нацыянальных сістэмай адукациі, развіццё нацыянальных культурыў і г.д. На ўзмацненне польскасці літоўскіх і беларускіх палякаў паўплывалі два фактары: па-першае, актыўізацыя беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў, якія калісьці з'яўляліся падтрымкай германскіх уладаў, па-другое, працэс утварэння польскай нацыянальнай дзяржавы, у якім важную ролю адыгрываў польскі нацыянальны рух. У Беларусі і Літве ён быў прадстаўлены, у першую чаргу, ПДНП Рамана Дмоўскага. Нацыянальныя дэмакраты толькі ў перыяд нямецкай акупацыі здолелі выцясніць краёвасць на перыферью мясцовага польскага руху. На гэтым этапе значная частка літоўскіх і беларускіх палякаў уцягвалася ў працэс фармавання сучаснай польскай нацыі. Адгаведна тэрмін “паляк” набываў больш выразны нацыянальны сэнс, а “польскае

пытане” ў беларускай гісторыі ператваралася ў барацьбу за ўтварэнне незалежнай польскай нацыянальнай дзяржавы, даякой у той ці іншай форме будучь далучаныя г.зв. “усходня крэсы” або іх частка.

Пытанне да А.Смаленчука

Віктар Астрога (Менск): А як было з “польскім пытанным” у найноўшы перыяд, у 20 ст.?

Адказ А.Смаленчука

“Польскае пытанне” ў беларускай гісторыі 20 ст. – вялізарная тэма. Калі, напрыклад, разглядаць перыяд беларусізацыі, то можна сказаць, што гэта была спроба арганізація нармальнае нацыянальна-культурнае жыццё ва ўмовах даскатковай свабоды, якая ўрэшице рэшт прывяляла да ўтварэння польскай аўтаномнай акругі ў Беларусі. У другой палове 20-х г. пачынаецца палітыка нацыянальнага ўціску, якая пераўтвараецца ў рэпресіі, і, як паказалі даследаванні Міколы Іванава, працэнтная вага рэпрэсаваных сярод палякаў была найбольшай у парадунні з іншымі народамі Беларусі. У міжваенны перыяд у Заходній Беларусі “польскае пытанне” – гэта палітыка дзяржаўнай асіміляцыі.

У перыяд савецка-германскай вайны ”польскае пытанне” – гэта антыфашистыскі і антыкамуністычны рух супраціву і спроба сужыцця з беларусамі і іншымі народамі Беларусі ва ўмовах акупацыі. У пасляваенны час я вылучу такія перыяды. 1948–1993 г. – перыяд выжывання польскай грамадскасці ў Беларусі. У 1948 г. закрыты апошнію польскую школу ў Беларусі. Толькі на пачатку 90-х адкрываецца польская школа ў Гародні. Пачынаючы з 1959 г. кожны чарговы перапіс насельніцтва ў БССР сведчыў пра змяншэнне колькасці палякаў. Думаю, галоўнае для палякаў у савецкі час было выжыць як этнакультурнаму фактарту.

Апошні перапіс 1999 г. засведчыў, што палякі аказаліся самым беларуска-моўным народам Беларусі. 56,7% усіх палякаў заявілі, што пастаянна размаўляюць па-беларуску. Толькі каля 15% беларускіх палякаў прызналі сваёй роднай мовай польскую. Для большасці родная мова беларуская. Можна казаць пра вельмі своеасаблівы польскі субэтнас, набліжаны да беларусаў. Сёння ”польскае пытанне” – гэта пытанне пра інтэграцыю беларускіх палякаў у грамадска-культурнае жыццё незалежнай Рэспублікі Беларусь.

Сяргей Токіў (Гародня)

*кандыдат гістарычных навук, ст. навуковы супрацоўнік
лабараторыі проблемаў рэгіянальнай культуры пры ГрДУ*

Праблемы перыядызацыі беларускага нацыянальнага руху 19 – пачатку 20 ст.

Большасць сучасных ёўрапейскіх народаў сформавалася ў выніку нацыянальных рухаў, станаўленне якіх адбывалася ў канцы 18 – 19 ст. Развіццё гэтых рухаў ішло поруч з радыкальнымі зменамі ў гаспадарчым, палітычным і культурным жыцці. Прычым, на думку многіх даследчыкаў, нацыятворчыя працэсы на ўсходзе нашага кантыненту апярэліжвалі сацыяльна-еканамічныя і палітычныя пераутварэнні. Разнастайнасць аб'ектаў умоваў стала прычынай істотных адрозненняў паміж нацыянальнымі рухамі ў Цэнтральнай-Усходній Еўропе. Іх агульная асаблівасцю было тое, што ў гэтым рэгіёне многія народы развівалі сваю нацыянальную культуру не дзякуючы дзяржаве, а часта ў супрацьстаянні з ёй. У Заходній Еўропе, наадварот, менавіта дзяржава найчасцей з'яўлялася галоўным нацыяторчым фактам. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебовчыка, там існавала фактычна ідэнтыфікацыя памяткай дзяржава і народ¹.

Вельмі цікавай і складанай праблемай з'яўляецца тыпалагізацыя нацыянальных рухаў у Цэнтральнай-Усходній Еўропе. Так, Пётр Вандыч вылучае тут польскую, венгерскую і чэшскую мадэлі. Блізкімі да апошняй былі, на яго думку, харвацкі, літоўскі, украінскі, беларускі і славацкі нацыянальныя рухі, якія П. Вандыч аб'ядноўвае ў адну мадэль ці тып. Для гэтай мадэлі з'яўляліся характэрныя наступныя рысы: адлеглая і перарваная традыцыя дзяржаўнасці ці тып дзяржаўнасці, звязаны з іншым народам, прычым засталася сцёртай мяжы паміж адным і другім; моцная міфалагізацыя мінулага; нарэшце факт, што нацыянальнае адраджэнне часта было “абуджэннем” толькі патэнцыяльна існаваўшай народнасці, у якой, як у выпадку беларускім, працэс цэласнай нацыянальнай свядомасці не быў яшчэ завершаны ў 20 ст.² Праблемы атаясамлення з традыцыяй уласнай дзяржаўнасці і малалікасць інтэлігенцыі разам са спазненнем прамысловай рэвалюцыі выклікалі неабходнасць звароту да ”гераічнага мінулага” ў большай ступені, чым дзе-небудзь. Пры гэтым Вандыч сцвярджаў наступнае: ”...Факт, што беларусы і славакі не растварыліся сярод вялікіх народаў як брэтонцы ў Францыі, здзіўляе болей, чым тое, што яны стварылі эфемерную дзяр-

¹ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie średniej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początku XX w.). Warszawa, 1975.

² Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX – XX w.) // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T. 2. Lublin, 2000. S. 159.

жайоныць”³. Можна пагадзіцца з такой высновай, ці яе аспрэчыць, але важным уяўляенцам нам сіверджанне, што беларускі нацыянальны рух развіваўся паводле мадэлі, характэрнай для многіх іншых народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

З пункту гледжання перыядызацыі нацыянальных рухаў нам уяўляенцца вельмі цікавым метадалагічны падыход чэшскага даследчыка Міраслава Гроха. Паводле гэтага падыходу можна вылучыць трох галоўных фазы ў іх развіцці: фаза А – перыяд навуковага зацікаўлення этнічнай супольнасцю, якая з часам мусіць стаць нацыяй; фаза В – перыяд агітацыі на карысць дадзенага нацыянальнага руху; фаза С – нацыянальны рух набывае масавыя харктары⁴. З таго часу, калі пэўны народ здабывае ўласную дзяржаўнасць, распачынаецца фаза Д у развіцці нацыянальнага руху. Такі падыход у цэлым можна стасаваць да развіцця народаў, якія сфармаваліся да ўтварэння ўласнай дзяржавы, г.зн. з апорай на этнічныя нацыяналізм. М.Грох выкарыстоўваў азначаны падыход, напрыклад, да аналізу чэшскага, фінскага, фланандскага рухаў.

Удачыненні да беларускага руху, на нашу думку, **фаза А** распачынаецца ў другім дзесяцігоддзі 19 ст. Гэта з'ява была абумоўленай історычнай звязанай з падобнымі працэсамі ў іншых краях Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Вынікам першай фазы павінна было стаць навуковае апісанне этнічнай супольнасці і распрацоўка яе мовы.

У Цэнтральнай Еўропе пераход да фазы В адбываўся звычайна даволі хутка, што было абумоўлены дынамічнымі эканамічнымі працэсамі і дэмакратызацыяй грамадства. Інакш выглядала сітуацыя на абліспах Расейскай імперыі, дзе яшчэ да 1861 г. панавалі архаічныя прыгонніцкія адносіны. Легальныя формы нацыянальнай агітацыі тут былі практычна немагчымы. Велізарная маса непісменнага сялянства разглядала свет праз прызму традыцыйнай лакальной супольнасці, дзе звычай строга рэгламентаваў сацыяльныя ролі. У гэтым асяроддзі нацыянальная агітацыя не магла разлічваць на поспех, калі не спалучалася з рэлігійнымі лозунгамі. Тому, на нашу думку, неабходна вылучыць **практычна-асветны этап** у развіцці беларускага нацыянальнага руху, які ў пэўнай ступені з'яўляецца пераходным паміж фазамі А і В, супадаючы з завяршэннем першай і пачаткам другой. Стасоўна да беларускага руху гэты этап распачынаецца ў 1830-х гадах. Умоўным яго пачаткам можна было бы лічыць выданне на беларускай мове каталіцкага катэхізісу ў 1835 г. пад назвай *Krótkie zezbranie nauki chrześcijańskiej dla więźniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego*. Найбольш яркім асобамі ў гэтым перыядзе³ яўляюцца Ян Чачот і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Ва ўмовах Расейскай імперыі, дзе, як ужо вышэй гаварылася, любая прапаганда нацыянальнай ідэі, апрач афіцыйнай версіі, была забаронена, да такой пра- паганды ўлады адносілі выданне перыёдыкаў на мове этнічнай супольнасці і пат-

³ Тамсама. S. 161.

⁴ Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge University Press. 1985; Ён жа. Evropská národní bunti v 19 století. Společenské předpokladu vzniku novodobých národů. Praga, 1986.

прабаванне школаў з роднай мовай навучання. Больш-менш спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі азначаных мэтай узніклі на мяжы 50-60-х гадоў 19 ст. у часе адноснай лібералізацыі грамадскага жыцця ў імперыі. Украінскія дзеячы ў пэўнай ступені скарысталі гэты шанец. Што датычыць дзеячоў беларускага руху, г.зн. людзей, якія займаліся вывучэннем і папулярызацыяй беларускай культуры і мовы, то большая іх частка да 1863 г. была вельмі моцна заангажаванай у агульнапольскі рух за адраджэнне Рэчы Паспалітай і незалежнасць яе народу як грамадзянска-тэрытарыяльной супольнасці. Пасля 1863 г. палітычная сітуацыя вельмі істотна змянілася. Несумненным ёсць тое, і пра гэта сведчыць шматлікія факты, што пасля паўстання 1863 г. значна вырасла колькасць людзей, якія начулу сябе менавіта беларусамі, г.зн. прадстаўнікамі іншай чым расейцы і палякі этнічнай і гістарычнай супольнасці. Аднак гэтая з'ява не была яшчэ настолькі моцнай, каб у існаваўшых грамадскіх умовах праявіцца ў форме нейкіх арганізаваных дзеяньняў.

Таму, калі строга прытымлівацца крытэрый, прынятых для Цэнтральна-Усходній Еўропы, дык **пачаткам фазы В ці агітацыі на карысць беларускай нацыянальнай ідзеі патрэбна лічыць 1884 г.**, калі беларускія народнікі арганізавалі выданне часопісу "Гомон". Гэта дата была зусім не выпадковай, паколькі актыўізация нацыянальных рухаў тады назіралася ва ўсёй Еўропе. Так, на Украіне адбылося ўдзел арганізацыйнае пайднанне нацыянальных рухаў Галіцкі і Падняпроўя. У выданні *Грамада* фармулюецца палітычная платформа ўкраінскага руху. У суседній з Беларуссю Літве распаўсюджваецца газета *Аўгіра*. Адначасова ўзмацняецца ролі *урядавага нацыяналізму* (тэрмін Бенедыкта Андерсана – С.Т.) у зношенні і ўнутранай палітыцы вялікіх дзяржаваў.

З разгромам народніцкіх груповак прыпыняеца беларуская нацыянальная агітацыя. Далейшай знакавай з'явай стала выданне ў 1891 г. Францішкам Багушэвічам *Дудкі беларускай*. Але арганізація і паслядоўнай пропаганды беларускай нацыянальнай ідзеі стала на початку 20 ст., калі паўстае і беларуская палітычная партыя. Да нацыянальнага руху далучаюцца сотні прадстаўнікоў інтэлігенцыі як шляхецкага, так і сялянскага пашоджання. Аднак, калі браць зноў жа крытэрыі Цэнтральна-Усходній Еўропы альбо Гатцкай Украіны ці Літвы, дык адноса *нашинаўскага* перыяду яшчэ нельга гаварыць пра масавыя харктар беларускага руху. Падобная сітуацыя існавала і на Падняпроўскай Украіне. Такое становішча тлумачылася ніzkімі тэмпамі эканамічнай і сацыяльнай мадэрнізацыі і недрэмакратычнасцю палітычнага жыцця, якое нават пасля 1905 г. заставалася куды менш ліберальным чым, напрыклад, у Галіцкі, а таксама вельмі моцным асіміляцыйным ціскам на беларуское сялянства з боку расейскай і польскай культуры. У літоўскім выпадку становішчу ролю адыграла выразная этнічна дыстанцыя ад расейцаў і палякаў, а таксама той факт, што нацыянальны рух масава падтрымала каталіцкае духавенства.

Толькі крушэнне Расейскай імперыі ў выніку падзеяў першай сусветнай вайны адкрыла магчымасць для пераўтварэння беларускага руху ў масавую з'яву. Першыя праявы гэтага мы знаходзім у 1917 г., калі пачынаеца беларускі рух у

царскім войску, а таксама ў некаторых рэгіёнах, у прыватнасці, на Случчыне. Доказам на карысць прыведзенай тэзы служыць таксама даволі масавае адкрыццё беларускіх школак у Цэнтральнай і Захаднай Беларусі. Разам з тым нацыянальны рух быў яшчэ не настолькі моцны, каб у неверагодна неспрыяльных знешніх умовах абараніць існаванне Беларускай Народнай Рэспублікі.

Безумоўна, што абвяшчэнне БССР з'яўлялася ў галоўнай ступені вынікам беларускага руху. Але несумненным ёсць і тое, што нацыянальная ідэалогія знаходзілася на маргінэ сярод прыярытэтаў гэтага дзяржаўнага ўтварэння. Толькі ў часы *беларусізацыі* (1924 – 1929 г.) была зроблена спроба ўмацаваць пазіцыі беларускай культуры ў грамадска-культурным жыцці, якая была заранёй вырачана наяўдачу ў палітычных і ідэалагічных рэаліях СССР.

Найбольш масавай і сапраўды ўсенароднай падтрымкі дамогся беларускі нацыянальны рух на абшарах Захаднай Беларусі ў складзе польскай дзяржавы. Выдагным паказчыкам гэтага сталі вынікі парламенцкіх выбараў 1922 г., калі беларускае сялянства ўпершыню масава падтрымала сваіх палітычных дзеячоў. А найвышэйшага ўздыму беларускі рух тутдасягнуў у 1926-1928 г. У шэрагах БСРГ атрынулася болей ста тысяч сялянаў, што ў стасунку да агульнай іх колькасці з'яўлялася праста неверагодным па ёўрапейскіх мерках паказчыкам. Аднак, пачынаючы з 1929 г., назіраецца спад палітычнай актыўнасці насельніцтва. На пачатку 1930-х гадоў беларускі рух у польскай дзяржаве ў выніку мэтанакіраваных рэпресій з боку дзяржавы быў фактычна разгромлены і ўжо немеў такога вялікага ўплыву. Страшэнне вынішчэнне нацыянальнасці на свядомай інтэлігенцыі адбываецца ў 1930-х гадах у БССР. І таму, калі ўжо ў пасляваенны час завяршаецца працэс індустрыялізацыі Беларусі, аў выніку урбанізацыі большасць вясковага насельніцтва перабіраецца ў горад, дзе вымушана далучацца да масавай культуры, то беларускі рух ужо не ўяўляў сабой сілу, здольную пасляхова канкураваць з саветызацыяй і русіфікацыяй, як, напрыклад, украінскі рух у Галіціі. Вынікам гэтага стала незавершанасць працэсу фармавання беларускай нацыі як сучаснага ёўрапейскага народу. Паводле Міраслава Гроха, у апошній фазе Д развіцця нацыянальнага руху з утварэннем уласнай дзяржаўнасці адбываецца агаясамленне гэтага руху з дадзеным народам. Беларускаму руху гэтай кропкі ў 20 ст. дасягнуць не ўдалося.

Пытанні да С. Токця

Андрэй Кіштымаў (Менск): Які змест, на Ваш погляд, мае паняцце нацыянальны рух?

Генадзь Семянчук (Гародня): Алег Латышонак ужо даўно ставіць тэзу аб ідэалагічнай сутнасці і месцы заходнерусізма ў беларускім нацыянальным руху, у фармаванні беларускай нацыянальной ідэі. Мяне цікавіць Вашае меркаванне па гэтым пытанні.

Валянцін Мавец (Менск): Ці з'яўляўся беларускі нацыянальны рух па свайму складу ў асноўным сялянскім?

Адказы С. Токця

Адказ А. Кіштымацу: На маю думку, нацыянальны рух – гэта арганізаваная палітычнае дзеянасць за права той ці іншай нацыі. Тут узнякае пытанне адносна ўключэння ў нацыянальны рух фазы А – перыяду навуковага вывучэння пэўнай этнічнай супольнасці. Міраслаў Грох і Юзаф Хлебовчык уводзяць гэтую фазу якраз для т.зв. сялянскіх народоў. Па сутнасці паўставанне нацыянальных рухаў не гэтых народоў магло адбыцца без сфермавання навукова-папулярнага образу іх культуры.

Адказ Г. Семянуку: Мы шмат гаварылі пра заходнерусізм, я лічу што гэта рэгіянальная плынь, якая з аднаго боку канкуравала з беларускім рухам, а з другога – беларускі рух сілкавала і ўзмацняла. Цяжка ўяўіць паўстанне беларускай ідэі без этнографаў, мовазнаўцаў, якія па сваіх поглядах былі блізкія да заходнерусаў, як той жа Насовіч, Штапеўскі і інш. Тут спраўа ў тым, што самі заходнерусы не адмаўляліся ад тэрмінаў “Беларусь”, “беларусы” і часта іх выкарыстоўвалі. Артыкул Станіслава Рудовіча ў 16-м нумары “Беларускіх гістарычных сышткаў” добра паказвае эвалюцыю мноствах заходнерусаў, якія ў 1917 г. сталі на беларускія нацыянальныя пазіцыі.

Адказ В. Мазцу: Натуральна, што на пачатковым этапе беларускага руху, як і чэшскага, і славацкага, і іншых цэнтральна-усходнегуропейскіх нацыянальных рухаў, дзеячамі ў пераважнай большасці былі прадстаўнікі інтэлігэнцыі, асобы шляхецкага паходжання, выхадцы з духавенства, у Цэнтральнай Еўропе часта выхадцы з мяшчанства і дробнай буржуазіі. Іншая справа, што для гэтых нацыянальных рухаў, у тым ліку і для беларускага, этнічная культура і мова служылі той асноўнай падставай, якая дазваляла гаварыць пра існаванне народу і ставілася ад пачатку ў першую чаргу за народ, за тое, каб зрабіць нацыяй несвядомае сялянства, і большая частка агітацыйных матэрыялаў прызначалася менавіта для яго.

Заключнае слова ад аргкамітэту канферэнцыі

Алесь Краўчэвіч (Гародня): Магу канстатаваць, што заявак на другую канферэнцыю, якая праводзіцца Беларускім Гістарычным Таварыствам, паступіла нашмат больш, чым на першую. Варта адзначыць, што калегі гэтым разам і тэматычна, і храналагічна выказалі больш шырокі падыход. Назіраецца тэндэнцыя адыходу ад уласных вузкіх тэмаў. Мы аналізуем той агульны працэс, што адбываецца ў святовай гістарычнай навуцы. Гэта вельмі прыемна. Шкада, што не прысутнічалі некаторыя вельмі цікавыя выступоўцы. Хачу таксама прасіць прабачэння ў тых асобаў, якія прысутнічаюць, але не здолелі выступіць па прычыне недахопу часу.

Адносяна агульнай ацэнкі нашай канферэнцыі ў мяне склалася ўражанне, што з двух асноўных функцыяў, якія прызваны выконваць падобныя зборы, выканана адна. Менавіта першая – сумесны збор навукоўцаў, каб абмяняцца думкамі, назіраннямі, вынікамі даследаванняў. Другая функцыя, дзеля якой уласна такія канферэнцыі і праводзіцца па-за межамі сталіцы, а менавіта прыцягненне ўвагі да яе, прыцягненне да навуковай дэйнасці новых людзей, амаль не выяўвалася. – Будзем улічваць гэты негатыўны вопыт падчас арганізацыі нашых наступных наўковых сходаў. Дзякую.

Рэплюка Генадзя Семянука (Гародня): Прывет, калі збіраюцца людзі, якія любяць працуваць. І гэта канферэнцыя падцвердзіла, што нашая праца плённая і ідзе ў прайдзівым кірунку. Я адразу хацеў бы прапанаваць, каб наступная канферэнцыя, якую будзем арганізоўваць сілямі Беларускага Гістарычнага Таварыства, была прысвечана праблемам крыніцнаўства. Напрошаваецца зараз наступная глабальная тэма, якая слаба даследавана, але патрабуе тэарэтычных і практычных падыходаў. Таму канферэнцыя мусіць быць прысвечаная крыніцнаўству гісторыі Беларусі.

Рэплюка Алесі Смаленчука (Гародня): Пропаную наступную канферэнцыю прысвяціць праблеме тэрміналогіі гістарычнай навукі. Сёння гэта надзвычай актуальная праблема.

**Вячаслаў Швед (Гародня)
доктар гістарычных навук,
праектар па навуковай работе ГА ПКіПКРА**

Землі Беларусі ў расейскай урадавай палітыцы (1772-1863 г.)

Землі Беларусі былі далучаныя да Расейскай імперыі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай (*далей - РП*). Страна незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў 1772, 1793 і 1795 г. адбывалася прыкладна па аднаму і таму ж сцэнарыю: 1) дыпламатычныя перамовы з будучымі саўдзельнікамі захопу тэрыторыі РП; 2) стварэнне там праразейскай канфедэрацыі; 3) увод расейскіх войскаў на тэрыторыю РП; 4) анексія земляў Беларусі; 5) легалізацыя апошняй на сейме РП; 6) прысяга насельніцтва захопленых земляў расейскаму імператару.

Насельніцтваземляў Белай Русі і Літвы апынулася ў краіне, якую Фрыдрых Энгельс называў “апошнім аплотам агульнаеўрапейскай рэакцыі”, а Уладзімер Ленін – “турмой народаў”¹. Беларусь апынулася паміж Польшчай (таксама страціл дзяржаўнасць), якая ўвасабляла заходнюю цывілізацыю і яе вольнасці, і Расеяй, якая ўяўляла сабою ўсходні, азіяцкі дэспатызм.

Галоўнымі задачамі расейскай урадавай палітыкі на землях Беларусі былі інтэграванне і русіфікацыя, выкараненне польскага нацыянальна-вызваленчага руху. Усё гэта называлася “рускай справай” у заходнім рэгіёне Расейскай імперыі. Слушна піша гісторык Ю. Драгун, што згодна з тэорыяй “Масква – трэці Рым” Москва ўзяла на сябе функцыю аб’яднання ўсіх праваслаўных народаў пад эгідаю рускага цара, “вызваленне іх ад каталіцкага прыгнёту”. Адсюль вынікала канцепцыя “вызвалення заходніх Русі (пазней – “Заходній Pacei”) ад прыгнёту палякаў, літоўцаў і каталіцкай царквы”².

Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай мерапрыемствы ўсіх расейскіх імператаў перыяду 1772 – 1863 г. былі накіраваныя на то, каб “вярнуць гэтаму краю былы рускі выгляд, заслонены чужымі новаўводзінамі і парадкамі”³. У палітыцы гэта знайшло сваё адлюстраванне ў русіфікацыі альбо “овеликорушэнні народа”, як пісаў Максім Багдановіч⁴. Яшчэ А. Станкевіч падметіў, што пераўтварэнню “народнага духу” ў Беларусі мелі служыць “рэформа асветы, увядзенне ра-

¹ Энгельс Ф. Віцебская политика русского царизма // КМаркс, Ф.Энгельс. Соч. Москва, 1962. Т. 22. С. 13, 51; Ленин В.И. О национальной гордости великороссов // Полн. собр. соч. Т. 26. С. 107.

² Драгун Ю. Пра ўніяцтва і дзяржаўную палітыку // ЛіМ. 1990. 5 студз. № 1 С. 14.

³ Турчинович А. Столетие Гродненской губернии: Историч. очерк. 1802-1902 // Виленский календарь на 1903 г. Вильно, 1902. С. 173.

⁴ Багдановіч М. Беларусы // Поўн. збор твораў. Мінск, 1995. Т. 2. С. 119-125

сейской мовы, цывільныя і крымінальныя расейскія судовыя процэдуры, скасаванне вуніі, прыцягненне шляхам палёгкаў і прывілеяў на Беларусь чыноўнікам з расейскіх губерняў і г.д., нарэшце, каланізацыя беларускіх губерняў сялянамі з губерняў расейскіх⁵. Усё пералічанае і ўключае русіфікацыя.

Палітыка расейскага ўраду ў адносінах да Беларусі была лагічнай для заваёўніка і нагадвалага такую ж палітыку двух іншых узельнікаў падзелаў Рэчы Паспалітай – Аўстрый і Пруссія*. Тыя праводзілі ў заходніх правінцыях бытой канфедэрациі палітыку знішчэння “пальшчызы”, называемую “германізацыяй” ці “анямячваннем”. Апошняе знайшло сваё адлюстраванне ў зямельнай, карнай, саслоўнай, адміністрацыйнай, адукацыйнай і канфесійнай палітыцы прускіх уладаў⁶. Нават сродкі ажыццяўлення русіфікацыі і анямячвання былі падобныя:

- канфіскацыя, секвестр, каланізацыя захопленых земляў;
- дэпартацыя, ссылка найбольш актыўных элементаў заваёванага народу; у Расейскай імперыі – жандармскія акругі і ваенныя пасяленні;
- падбухторванне сялянства супраць шляхты;
- уладкаванне агульнай сістэмы кіравання і суда з прыцягненнем агульнага заканадаўства, адзінага справаводства і дзяржаўнай мовы;
- распаўсюджванне расейскай (або нямецкай) сістэмы адукацыі з выкладаннем на мове захопніка, а таксама яго культуры;
- умацаванне дзяржаўнага веравызнання і царквы на далучаных землях, выцясненне або ліквідацыя іншых веравызнанняў.

На працягу даследуемага перыяду палітыка царызму не была аднастайнай і прамалінейнай. У беларускай гісторыяграфіі звычайна вылучаецца Лістападаўскае паўстанне 1830 – 1831 г., як этапная мяжа ў палітыцы царызму ў Беларусі⁷. Даследчыкі здзяйснілі таксама змену палітыкі пасля франка-рускай вайны 1812 г.⁸ Але да гэтага часу няма перыядызацыі расейскай палітыкі на землях Беларусі ў перыяд 1772 – 1863 г. Мы пропаноўваем сваю:

I. Кацярынінскі перыяд.

1. 1772 – 1794 г. – ад першага падзелу Рэчы Паспалітай да паўстання 1794 г.
2. 1794 – 1796 г. – ад паражэння паўстання 1794 г. да канца царавання Кацярыны II.

⁵ Станкевіч А. З гісторыі русіфікацыі Вялікалітвы. Нью-Йорк, 1967. С. 4.

* (Задуга рэд.) Недакладнасць, бо Аўстрый на далучаных землях Рэчы Паспалітай праводзіла палітыку нацыянальна-культурнай аўтаноміі.

⁶ Грабеніцкі В. История польского народа. Санкт-Петербург, 1910. С. 402-408, 411, 413; Корнілов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае: Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху. Санкт-Петербург, 1908. Вып.1. С. 10-12.

⁷ Тумилович Г.Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII - первой половине XIX в.: Автограф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1995. С. 11; Жмуровскі С.Д. Палітыка самадзяржаяў ў адносінах да рускіх на Беларусі ў канцы XVIII-пач. XIX ст. // Нацыянальная палітыка расейскага самадзяржаяў на Беларусі ў канцы XVIII-пач. XIX стст.: Зб. наук. прац /Пад агульн. рэд. А.М.Лютага. Мінск, 1995. С. 62.

⁸ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 273.

II. Паўлаўска-Аляксандраўскі перыяд

1. 1796 – 1801 г. – цараванне Паўла I.
2. 1801 – 1812 г. – ад пачатку панавання Аляксандра I да франка-расейскай вайны 1812 г.
3. 1812 – 1825 г. – ад вайны 1812 г. да канца панавання Аляксандра I.

III. Мікалаеўскі перыяд

1. 1825 – 1830 г. – ад пачатку панавання Мікалая I да Лістападаўскага паўстання.
2. 1830 – 1855 г. – ад паўстання да канца царавання Мікалая I.

IV. Перыяд царавання Аляксандра II (1856–1863 г.)

Кацярына II у сваёй палітыцы адносна беларускіх земляў падкрэслівала, што не ўзяла “ни пяди чужой земли”, а толькі вярнула “искусно русские земли”. У верасні 1795 г. Кацярына II пісала М. Грому: “Пры падзелах Польшчы я не атрымала аніводнага вяршка польскай зямлі, але ўзяла тое, што самая палякі называлі і называюць Чырвоную Руссю, г.зн. ваяводствы Кіеўскае, Падолію, Валынь, з яе сталічнымі гарадамі Уладзімірам, заснаваным Уладзімірам I у 992 г. Што датычыць Літвы і Самагіці, то яны ніколі небылі Польшчаю, і так, я не маю аніводнага вяршка польскай зямлі і таму ня могу быць польскаю каралеву”⁹. У наказах і ўказах, дадзеных З.Р.Чарнышову, М.Н.Крачэтнікаму, М.В.Рапніну, Кацярына II падкрэслівала: “Мы жадаем, каб гэтыя вобласці, не толькі моцаю зброі былі нам падуладны, але каб вы сэрцы людзей, якія там жывуць, добрым, прыстайным, правасудным, паблажлевым, кроткім і чалавекалюбівым кіраваннем Расейскай Імперыі прысвоілі, каб яны самі прычыну мелі лічыць адварванне сваё ад анархіі Рэспублікі Польскай за першы крок да іх дабрабыту”¹⁰.

Усе жыхары далучаных тэрыторый павінны былі прынесці прысягу, і тады толькі ім гарантавалі захаванне правоў адпаведна іх стану. У “Плакаце”, прыкладзеным да ўказу, які павінен быў аб’явіць З.Чарнышоў, гаварылася, што Кацярына, “усыновляя”сваіх новых “падданых” і “суграмадзян”, “пацвярждае пры поўнай і неабмежаванай свабодзе ў публічным адпраўленні іх веры, таксама і пры законным кожнага валоданні і маёмасці, але... пад Дзяржаваю сваёю ўсынаўляючы, усіх і кожнага ўзнагароджвае яшчэ цяпер у поўнай меры і без усялякага выключэння ўсім тымі правамі, вольнасцямі і прывілеямі, якімі старажытныя яе падданыя карыстаюцца, такім чынам кожны стан з жыхароў далучаных земляў уступае з самога гэтага дня ва ўсе яму належачыя выгоды па ўсёй прасторы Расеі”¹¹.

У афіцыйных актах і справаводстве землі Белай Русі, далучаныя Кацярынай II, называліся “присоедзенніе от Польши губерніі”. У рускім грамадстве казалі:

⁹ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива МНП. Т. 1. Учебные заведения в Западных губерниях до учреждения Виленского ученого округа га. 1783-1803 / Под. ред. И.П.Корнилова. Санкт-Петербург, 1893. С.XLVIII.

¹⁰ Смородский А.П. Столетие Минской губернии. Минск, 1893. С. 16.

¹¹ Сборник грамот и договоров о присоединении царств и областей к государству Российской-му в XVII-XIX веках.Ч.1. Петербург, 1922. СТБ. 362.

¹² Гл.: Лаппо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшей в их историческом прошлом. Прага, 1924. С. 15.

“Наши западныя губерніи, принадлежавши раньше Польшче”¹². У кіраванні ўма-цаваўся, як ахаректарызаваў гэта беларускі гісторык Яўген Анішчанка, “сімбіёз спадчыны і наўіны”¹³. На гэты контруксі даследчык Іван Лапапісаў, што захаванне быльых праў і парадкаў было “праяўленнем мудрасці рускай улады ў момант далучэння Заходняй Рэsei да Расейскай Імперыі, бо для ўдалых пераўтварэнняў патрэбны былі і глыбокія веды Краю, з яго асаблівасцямі і патрэбамі, і іншыя абставіны, а не тыя, якія былі ў першыя гады паствія далучэння”. Але гэта, з другога боку, “захавала і яго асобныя характар у агульным складзе Імперыі, што павінна было падтрымліваць уяўленні аб ім як пра дадатак да астаттаяй Рэsei, ане яе арганічнай часткі, тэрыторыі, занятай таксама рускім народам, які злучаецца з гэтага часу з іншымі часткамі гэтага народа, стварыўшымі Расею”¹⁴. Кацярына Падразу імкнулася да зліцця далучаных земляў з іншымі часткамі імперыі, алерабіла гэта асцярожна і паступова. Яна ўводзіла “рускіе начала” – адміністрацыю, законы, суд, рускае землеўладанне, мову. Расейскі гісторык А. Вінаградаў пісаў: “Плыня дзяржаўнага жыцця гэтага краю з того часу атрымала ўжо вызначаныя характар паствовага аб’яднання і зліцця з роднаю яму Маскоўскай Руссю”¹⁵. Пасля разгромапаўстання 1794 г. і трэцяга падзелу Рэчи Паспалітай гэта палітыка Кацярыны II праводзілася больш упартая і настойліва, з прымыненнем карных мераў (секвестр, канфіскацыя, ссылка, дэпартцыя).

Павел I і Аляксандр I ставіліся да беларускіх земляў як да сваіх “польскіх провініцый”. Дзекабрыст К.Ф.Рылеев на следстве заяўві: “Наш урад робіць вялікую памылку, называючы памянутыя правінцыі ў сваіх актах польскімі або наноў далучанымі ад Польшчы, і на працягу 30 гадоў нічога не зрабіў каб духоўна далучыць іх да Rasei”¹⁶.

Паўлаўска-Аляксандраўскуму перыяду былі характэрныя паланафільскія тэндэнцыі ў розных галінах палітыкі расейскіх урадаў адносна Беларусі. “...Пад расейскім панаваннем паланізм развіўся ў Рускай зямлі значна мацней, чым падчас працяглага панавання над ёй Рэчи Паспалітай”, – пісаў С.Шалковіч¹⁷. Пад “паланізацыяй” мы разумеем сістэму мерапрыемстваў дзяржаўных органаў, установаў культуры і адукацыі, каталіцкага духавенства па асіміляцыі беларускага народа. Павел I неаднойчы гаварыў (І.Пагоцкаму, Ст.Панятоўскаму, Ю.Нямцэвічу, А.Чартарыйскаму): “Заўсёды быў супраць падзелу Польшчы, бо гэта крок як непрыстойны, так і непалітычны, але ён ужо адбыўся. Ці дазволяць Аўстрый і Прусія на адраджэнне Польшчы? Ці магу я сам аддаць маю частку, іх узмацніць,

¹³ Анішчанка Я. Пачаткі татальнай русіфікацыі // Спадчына. 1998. № 5. С.18.

¹⁴ Лаппо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшей... С.12.

¹⁵ Виноградов А. Краткий исторический очерк о действиях в Северо-Западном крае императрицы Екатерины II // Виленский календарь. 1900 год. Вильна, 1899. С.160.

¹⁶ Восстание декабристов: Материалы по истории восстания декабристов / Под общ. ред. и с предисл. М.К. Покровского. Москва-Ленинград, 1927. Т. 4. С. 180.

¹⁷ Шолкович С. Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного края // Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. С. Шолкович. Вильна, 1885. Вып. 1. С. 242.

а сябе аслабіць? Ах, больш чым трэба дзяржава мая вяла ўжо войнаў, час нам адпачыць. Траба паддаца аbstавіnam і жыць спакойна”¹⁸. Таму ліквідаваць вынікі падзеяў і аднаўляць РП урад Паўла I не збіраўся. Тым ненемнш, шляхта ў адресе, пададзеным Паўлу I, заяўляла, што “жывучы не ў Польшчы, яна адчувае сябе як бы ў Польшчы і нават лепш, чым у сапраўднай Польшчы”¹⁹.

Палітыку спачування “польскай справе” працягваў Аляксандар I, асабліва да франка-рассейскай вайны 1812 г., пасля якой змянілася матывацый адносін да беларускіх земляў і кансерватыўная плынь расейскай палітыкі перамагла ліберальнью. Польскія адраджэнцы РП спадзяваліся на Аляксандра I. Каэтан Козман, палітычны дзеяч таго часу, у сваіх успамінах пісаў: “Засвяціў ён як зорка, а хутчэй як сонца, асвятляўшае не толькі змрочныя далягляд Польшчы, але ўсяго чалавецтва”²⁰. А паэт польскіх легіёнаў Цыпрыян Годэбскі сведчыў: “На тэрыторыі расейскага захопу кожны цешыць сябрыгожымі надзеямі будучага”²¹. Але палітыка Аляксандра I была дваістай і хісталася “ад думкі аднавіць княства Літоўскае для яго наступнага злучэння з Польшчай да задумаў цалкам абрусіць яго”²². На гэта мелі ўплыў, з аднаго боку, “польскі нацыяналіст” А. Чартарыйскі са сваімі прыхільнікамі, з другога – расейскія нацыяналісты на чале з М.М. Карамзіным.

Дзякуючы дзейнасці першага, ішло збліжэнне земляў Беларусі з Карапеўствам Польскім²³. “Пад апекаю Чартарыйскага Заходняя Расея так апалячвалася і лацінілася, як не апалячвалася і не лацінілася ніколі, – пісаў М.Каяловіч, – і цяпер яшчэ ёсць старыя, як у Заходняй, так і Усходняй Расеі, якія гавораць, што да Чартарыйскага многія з дробнага дваранства заходнерускага, хадзя і лічылі сябе палякамі, але не ведалі польскай мовы, а гаварылі і пісалі па-руску (гэта значыць пабеларуску – В.Ш.). Пасля Чартарыйскага гатакіх людзей ужо не сустракалася: рускімі заставаліся толькі тыя, хто не атрымаў адукцыі, гэта значыць сяляне (беларусы), большасць бедных мяшчан”²⁴. Другія ў “імя рускіх інтарэсаў” не дапусцілі аднаўлення “старой Польшчы” і вяртання ёй “далучаных губерняў”. Вось што пісаў М.М. Карамзін Аляксандру I: “Вы думаеце аднавіць старажытнае Карапеўства Польскае, але гэтае аднаўленне ці згодна з законам дзяржаўнага добра Расеі? Ці згодна з Вашымі свяшчэннымі абавязкамі, з Вашага любоўю да Расеі і да самай справядлівасці? Ці можаце са спакойным сумленнем адабраць у нас Беларусю, Літву, Валынь, Падолію, умацаваную маёмы абавязкамі да Вашага цараўяння? Ці не прысягаюць дзяржаўцы забяспечваць цэласнасць сваіх дзяржаў? … Дагэтуль

¹⁸ Цыт. па: Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Cz.III. Dzieje agonii. Warszawa, 1972. S. 557.

¹⁹ Цыт. па: Любавский М.К. Основные моменты истории Белоруссии. Москва, 1918. С. 21.

²⁰ Kozman K. Pamiętniki. 1795-1815. T. 1. Poznań, 1858-1865. S. 243.

²¹ Цыт. па: Kukiel M. Dzieje Polskie porządków 1795-1921. Wyd. 4. Paris, 1984. S. 87.

²² Погодин А.Л. Наполеон и Литва // Отечественная война и русское общество.1812-1912 /Ред. А.К.Дживелегов и др. Санкт-Петербург, 1912. Т. 3. С. 163.

²³ Askenazy Sz Lukasiński. Warszawa, 1908. Т. 1. S. 218.

²⁴ Коялович М.О. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к документам, объясняющим историю За паднорусского края и его отношения к России и к Польше. Санкт-Петербург, 1865. С. CLXVIII.

нашым дзяржаўным правілам было: ні пядзі ні ворагу, ні сябру!...”²⁵. У абодвух выпадках з жыхарамі Беларусі ніхто не лічыўся.

Мікалаі I спачатку называў землі ВКЛ “былыя польскія правінцыі”, ажыхароў іх “суайыннікі”. Пазней прыйшло разуменне, што гэты край зусім не польскі, а рускі, звязаны з ім племянным адзінствам паходжання, моваю рускай, сваім гісторычным мінульым, анасяляюць яго “издрэвле русские по происхождению, нравам и навыкам жигети областей”²⁶. На гэтым падмурку пачаў складвацца “западнорусизм”.

З навуковых публікаций дайшло да шульнага падручніка па гісторыі для 8 класа няправільнае разуменне сенацкага ўказу 18(30) ліпеня 1840 г., які, як лічаць, адмяніў найменаванні “Літва”, “Беларусь” і ўвёў назыву “Северо-Западный край”²⁷. Разгледжаныя намі архіўныя матэрыялы і апубліканыя дакументы 1830 – 1850-х г. даказваюць, што назва “Северо-Западный край” не сустракаецца, а ўжываюцца “западные губернии”, “западный край” (радзей, чым першы тэрмін). Прычым калі стаця ёсць імі сам Мікалаі I²⁸. Больш таго, забаронена слова “беларускі” ўжывалася ва ўрадавых дакументах. Напрыклад, указ Сенату ад 2 мая 1850 г. аб “преобразовании Белорусского учебного округа”²⁹.

Палітыка Мікалая I была накіравана на ўзмацненне русіфікацыі і ўніфікацыі землі ў Беларусі. Спачатку аспіярожная, бо “у абласцях былой Польшчы далучанай да Расеі, не адменены ні папярэдніе заканадаўства, ні судаводства, ні ўжыванне польскай мовы. Паляк, пакінуты палякам і стаўшы вернападданым цяперашніх сваіх гаспадароў, можа любіць свою мову і пераданыя ад бацькоў звычай і статуты. Калі патрытызм не выходитць з гэтага кола, то ён не з’яўляецца злачынствам ... Але калі справа прыме іншы кірунак, калі з такім патрытызмам злучаюцца мары пра будучую незалежнасць Польшчы і калі сачыненні польскіх пісьменнікаў схіляюцца да сілкавання душаў суайыннікаў падобнымі думкамі, тады яны процілеглыя вернападданасці...”³⁰.

Пасля 1830 – 1831 г. царскі ўрадактыўна выступіў супраць усяго, што, наяго погляд, перашкаджала поўнай інтэграцыі гэтых земляў з астатнімі тэрыторыямі дзяржавы і магло падтрымліваць польскія мары. Генерал Замойскі ўспамінаў, што Мікалаі I “галосна, хажа толькі ў размовах, выказваў, што палякі не могуць чацакць ад яго нічога большага, акрамя таго, што ўжо ёсьць і што дадзена ў Канстытуцыі. Перш за ёсё яны павінны пакінуць надзею далучэння да Каралеўства правінцый за Бугам і Нёманам. Чулі яго часам гаворачага, што папярэднік яго, Аляксандар, дайшы гэту

²⁵ Цыт. па: Лаппо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшей... С. 27.

²⁶ Тамсама. С. 30.

²⁷ Біч М.В. Гісторыя Беларусі: канец XVIII - 1917 г.: Вучб. дапам. для вучняў 8-га кл. Мінск, 1993. С. 41.

²⁸ Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов. Т. 4. Минск, 1979. С. 139, 293, 306 і інш.; Сборник поста новлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург, 1864. Т. 2, отд. 1. СТБ. 368, 1139, 1141, 1143, 1299 і інш.

²⁹ Сборник постановлений по Министерству на родного просвещения... СТБ. 988.

³⁰ Arhiwum Główne Akt Dawnych, zk. Novosilcowa, zesp.arhiw. Tyzenhauzów, syg.772, a.12-21.

надзею палікам, перайшоў за межы таго, што вольна цару з пункту погляду інтэрэсаў маскоўскай дзяржавы”³¹. 16 верасня 1831 г. быў створаны спецыяльны “Захадні камітэт”, задачаю якога было “зраўняць Захадні край ва ўсіх адносінах з унутранымі вялікарускімі губернямі”.

Пры Аляксандры II былі зробленыя паслабленні ў польскім пытанні, што адразу заўважылі сучаснікі. Вось што пісаў К.Шыманская, тады вучань рэальнай гімназіі ў Варшаве: “Усе ажылі, спадзяваючыся на лагоднейшае і справядліўешае кіраванне. Мікалаеўскія сатрапы буйнога і дробнага калібру панізілі тон і менш былі строгі. Гаварылі аб вяртанні з Сібіры... Чакалі ўзыходу новай эры ад маладога ліберальнага манарака... Распачаўся рух, ажыўленне. Пачалі шмат чытаць. Прыйшлі лагоднейшай цэнзуры множыліся новыя выдавецтвы. Каміні звярынагадэспагнізму, прыгнятаочная жывы арганізм, адсунуліся. Наша грамадства трохі ўздыхнула пасля 25 гадоў сурогага зняважаючага прыгнёту”³². Былі змяненні і ў адносінах да Беларусі. “Захаднія нашы губерні перасталі лічыцца як бы пасынкамі Рәсей, шчодраю рукою пасылаюцца на іх Манаўшыя дабрадзеіствы і занялася светлая заранка новага іх дзяржаўнага жыцця, але на жаль, заранка гэтая хуткай нечаканай згасла”, – адзначыў даследчык І.А. Нікошін³³. Аляксандр II працягваў палітыку ўніфікацыі і інтэграцыі заходніх губерняў з іншымі тэрыторыямі Рәсейскай імперыі, бо лічыў, што Беларускі край “ніколі не быў незалежным і ніколі не лічыўся здабыткам, а толькі адбраным ад Польшчы, як былая маёрасць Рәсей”³⁴.

Якімі былі вынікі “рускай справы” на землях Беларусі адзначым словамі А.Ліпрандзі, які пабываў тут у 1895 г.: “Захадні край наш, нягледзячы на стогадоў абрусенне, далёка яшчэ не рускі край, ён не вернуты яшчэ самому сабе, руская справа знаходзіцца там далёка не так, як бы хацелася б і неабходна... у інтэрэсах яе мясцовых, так і агульнадзяржаўных... Да гэтага часу гэты край польскі... Праваслаўе і руская нацыянальнасць да гэтага часу яшчэ займаюць тут вельмі сціплае месца, перавага іншага-племянных і іншаверных, спрадвек варожых нам элементаў да гэтага часу яшчэ моцна дае сябе адчуваць на кожным кроку”³⁵.

Такім чынам, палітыка расейскага самадзяржаўя на землях Беларусі не была адназначнай і прамалінейнай, а залежала ад палітычных абставінаў і поглядаў пануючага манарака. У залежнасці ад гэтага і вызначаны чатыры перыяды на працягу 1772 – 1863 г. Эвалюцыя царскай палітыкі ўплывала на змены ў грамадска-палітычным жыцці земляў Беларусі. Галоўнымі яе пастулатамі былі ўніфікацыя, бюрократызацыя і русіфікацыя.

³¹ Цыт. па: Fieldman W. Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porożniowym. T. 1. Kraków, 1913. S. 38.

³² Цыт. па: Romotowska Fr. Narodziny tajemnego państwa polskiego. 1818-1862. Warszawa, 1990 S.18.

³³ Столетний период русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях (1772-1872). Т. 1 / Сост. и издал И.А.Никот ин. Вильна,1886. С. 30.

³⁴ Цыт. па: Fieldman W. Dzieje polskiej myśli politycznej... S.334-335.

³⁵ Ліпрандзі А.П. Русское дело в Западном крае. Санкт-Петербург, 1885. С. 28.

Перыядызацыя ўдзелу беларусаў у польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях (1921 – 1947 г.)

Усе пасляваенныя дзесяцігоддзі беларуская савецкая гісторыяграфія ўдзелу беларускага народу ў Другой сусветнай вайне была пазбаўлена аб'ектыўнасці. Гэта датычыла не толькі пытанняў супрацоўніцтва беларусаў з акупацийным рэжымам, але і ўдзелу нашых землякоў у баявых дзеяннях на франтах у складзе польскіх рэгулярных вайсковых фармаванняў пад брытанскай, французскай ды савецкай камандамі. Перш за ёсё, мы маем на ўвазе беларусаў у шэрагах узброенных сілаў міжваеннай польскай дзяржавы, а менавіта Войску Польскіму перыяд вераснёўскай кампаніі 1939 г., гзв. Арміі Андэрса (1941 – 1945) і Арміі Берлінга (1943 – 1945). Варта адразу пазначыць, што дваапошнія паняцці, уведзеныя ў наўкуковы зварот дзяякуючы савецкай гісторыяграфіі, не зусім адпавядаюць гісторычнай аб'ектыўнасці, паколькі ў ваенны час не існавала гэткіх назваў. Паняцці “Армія Андэрса” і “Армія Берлінга” паходзяць непасрэдным чынам ад прозвішчаў польскіх генералаў Уладзіслава Андэрса і Зыгмунда Берлінга, якія адыгралі істотную ды кіроўную ролю ў дзеянніцах вышэйзгаданых фармаванняў. Надалей у дачыненні да гэтых умоўных называў фармаванняў мэгазгодна ў дачыненні да іх дапасоўваць паняткі з польскай вайсковай гісторыяграфіі, адпаведна – Польскія ўзброенныя сілы на заходзе (ПУСЗ) і Польскія ўзброенныя сілы на баку СССР.

З моманту заключэння Рыжскай дамовы 1921 г. і да пачатку Другой сусветнай вайны – праз шэрагі ўзброеных сілаў II Рэчы Паспалітай на падставе польскага грамадзянства штогадова праходзіла ня менш чым 10 тыс. беларусаў. Гэты перыяд харкторызуецца паступовай мілітарызацыяй польскімі ўладамі тэрыторыі “паўночна-ўсходніх крэсав”, што было абумоўлена знешнепалітычнымі абставінамі, у прыватнасці межаваннем з Савецкім Саюзам, з якім на працягу ўсяго міжваеннага часу захоўваліся даволі напружаныя адносіны. Асаблівая небяспека пачатку новай вайны з СССР, які дэмантраваў палітыку “экспарту рэвалюцыі” і падтрымліваў антыпольскія рухі ў Заходній Беларусі, назіралася ў першай палове 20-х г. Гэткае становішча не магло не адлюстравацца на вайсковым будаўніцтве Войска Польскага на тэрыторыі Заходній Беларусі, а таксама на стане яе жыхароў у шэрагах гэтай дзяржаўнай установы. Так, у 1924 г. дзеля забеспячэння бяспекі ўсходніх мяжы быў створаны Корпус аховы памежжа (КАП), чатыры брыгады якога (“Гародня”, “Вільня”, “Наваградак”, “Палессе”) кватараўвалі на тэрыто-

ры Беларусі¹. Першапачаткова пераважная колькасць асабовага складу вышэйзгаданых адзінак складалася з тутайшаганасельніцтва, якое выдатна ведала мясцовасць. Акрамя памежнай варты ў міжваенны перыяд на тэрыторыі Заходняй Беларусі дыслакаваліся двакорпусы – 3-ці (Гародня) і 9-ы (Бярэсце), сем пяхотных дывізій і яў (19 палкоў), чатыры брыгады кавалерыі (10 палкоў), полк вайсковага лягунства (у Лідзе), палкі артылерыі. Да гэтага пераліку належыць дадаць дзве рэзервовыя пяхотныя дывізіі і брыгаду кавалерыі². Звыш 30 тыс. жыхароў Заходняй Беларусі былі сябрамі сябарстваў ды парамілітарных арганізацый і асяродкаў, накшталт “Стральца”, Федэрациі ўзброеных абаронцаў радзімы, ТУР і інш. Пераважная большасць беларусаў адбывала чынную службу ў Войску Польскім у шыхтах пяхоты, значна меней у кавалерыі і артылерыі, адзінкавыя выпадкі – ў лягунстве, жандармерыі альбо чыгуначных войсках. Перадусім, гэта было абумоўлена адсутнасцю адмысловай адукцыі. Паколькі беларусы былі трэці мі па колькасці сярод польскіх вайскоўцаў пасля ўласна паліакаў і ўкраінцаў, то адпаведныя паказчыкі меліся па дэзэрцыі. Найвышэйшая колькасць выпадкаў ухілення ад вайсковага чыну сярод нашых землякоў была адзначана ў 1923 г., калі дасягнула 1533 асобаў³. Большасць беларусаў кіраваліся найперш пабытовымі матывамі. Разам з гэтым прысутнічала і палітычная маты вацця. Так, вядома, што ў 1921 – 1923 г. надзвычай запаволена адбываўся працэс вайсковых пабораў на Гарадзеншчыне, па складу якіх пад упрыгожваннем заклікаў беларускіх нацыянальных сілаў у Літве, дзе акурат дзеянічалі беларускія вайсковыя аддзелы, назіраліся пераходы на бок апошніх польскіх вайскоўцаў беларускага паходжання цэлымі падраздзяламі⁴. Таксама ўжо ў сярэдзіне 30-х г. каля 11% дэзэртыраў беларусаў абрэгунтавалі свае ўчынкі ўпрыгожваннем КПЗБ. Як вядома, гэта палітычная сіла тады разгарнула шырокую працу сярод “паборавых”.

З канца 20-х да пачатку 30-х г. “тубыльцаў” з “крэсаў паўночна-ўсходніх” пасылалі адбываць вайсковую чыннасць як мага далей ад родных мясцін. Акрамя таго, было прынятае распарашэнне абмежаваць удзел нацыянальных меншасцій у войску да 30%. Усходняе ваяводства лічыліся найбольш ненадзейнымі, бо тут ме́ліся надзвычай спрыяльная глеба для дзеяніасці разнастайных антыпольскіх і прасавецкіх рухаў. У 1936 г. быў афіцыйна забаронены набор ў падафіцэрскія і афіцэрскія вучэльні прэтэндэнтаў-непаліакаў⁵. Аднак нягледзячы на практычныя крокі польскіх чыноўнікаў нават да канца 30-х г. беларусы складалі большасць у 3-м ды 9-м карпусах, абышар дзеяння якіх прыпадаў на Заходнюю Беларусь.

Да сярэдзіны 30-х г. у Войску Польскім захоўвалася прўная рэлігійная талерантнасць. Была вызначана чарга прыніція прысягі ў залежнасці ад веравызнан-

¹ Dominiczek H. Ochrona granicy wschodniej w latach 1919-1939. Warszawa, 1985. S. 113.

² Tuchowski J. Mord w Katyniu. Warszawa, 1991. S. 550-552.

³ Gomólk K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Gdańsk, 1992. S. 137-150.

⁴ НА РБ. Ф. 325, вол.1, спр. 57, л. 58-59.

⁵ Gomólk K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. S. 140-141.

ня – рымо-каталікі, эвангелісты, праваслаўныя. Варты адзначыць, што для апошніх з дазволу Міністэрства вайсковых справаў праводзілася праца па друкаванні малі-тou-ніка на беларускай мове. З 1938 г. Польская аўтакефальная праваслаўная царква спрыяла да працэсу апялячвання сярод вайскоўцаў, аб чым сведчаць наданне япіскапскага сану вайсковым капеланам ў годнасці палкоўніка – Цімафею і Мацвею⁶.

Новым этапам прысутнасці беларусаў у шэрагах узброеных сілаў Польшчы сталася вераснёўская кампанія 1939 г. У шыхтах Войска Польскага брала ўдзел каля 100 тыс. нашых землякоў. З моманту прыняція ў сакавіку 1939 г. аперацыйнага плану “Захад” на тэрыторыі міжваеннай польскай дзяржавы, у тым ліку і ў Заходній Беларусі, адбывалася павольная мабілізацыя. 23 жніўня 1939 г. была абвешчана частковая мабілізацыя, а праз тыдзень – ўсеагульная. Дзякуючы гэтым мерапрыемствам, да заходніх мяжы II Рэчы Паспалітай былі перакінутыя асноўныя баяздольныя злучэнні і часці. На “крэсах усходніх” за гэтыя дні былі мабілізаваны чатыры пяхотныя дывізіі – 33, 35, 36 і 38-я. Большасць цалкам укамплектаваных за кошт мясцовага насельніцтва палкоў КАП былі далучаныя да армій “Лодзь” і “Кракаў”⁷. Нават частка цяжкіх гарматаў Пінскай рагачнай флатылі была адкамандзвана пад Гдыню, дзеяля ўзмацнення тамтэйшай залогі, дзе чакаўся нямецкі наступ.

Разам з тым, пэўная колькасць рэзервістаў з трох паўночна-ўсходніх ваяводстваў так і не была перакінута на захад па прычыне імклівага разгортавання баявых дзеянняў на нямецка-польскім фронце. Яскравым прыкладам ёсьць рэзервовая брыгада кавалерыі “Ваўкаўыск”, якая была цалкам сформавана толькі ў сярэдзіне верасня 1939 г., калі ўжо стала відавочнай пагроза з усходу, а менавіта пераход польскай мяжы войскамі Чырвонай арміі.

Урэшце рэшт пасля паразы Польшчы большасць польскіх вайскоўцаў беларускага паходжання апынулася ў нямецкім і савецкім палоне. Да ліку першых адносяцца вайскоўцы-беларусы, якія на момант гітлераўскага нападу адбывалі чынную службу ў Войску Польскім (да 15 тыс. чалавек), а таксама мабілізаваныя паводле загадаў аб частковай мабілізацыі ад 23 жніўня і ўсеагульнае ад 31 жніўня 1939 г. Згодна з дадзенымі беларускіх эмігрантаў у Нямеччыне ў лагерах ваенна-палонных Ламбіновічы, Рагозіца, Жадзін, Дабеднеў (усходняя Нямеччына) і інш. увесні 1939 г. налічвалася да 70 тыс. чалавек⁸. У сваю чаргу іншая частка нашых землякоў патрапіла ў савецкі палон. Галоўным чынам, гэта польскія вайскоўцы з ліку жаўнеруў КАП, якія першымі сустрэлі савецкія войскі на памежы (звыш 12 тыс. чалавек), рэзервісты, закліканыя ў резервовыя аддзеты альбо часткі Нацыянальнай абароны. Агулам 17 верасня войскам Беларускага фронту супроцьстаяла да 45 тыс. польскіх вайскоўцаў, якія былі толькі часткова ўзброеныя. Гэтарэшткі 1-й пяхотнай дывізіі легішнай (Вільня), 19-й (Ліда) і 29-й (Баранавічы) пяхотных дывізіяў,

⁶ Міранович Я. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток, 1999. С. 105.

⁷ Grzalek Cz. Kresy w czerwieniu. Warszawa, 1998. S. 1998.

⁸ Раніца. Беларуская тыднёвая газета ў Нямеччыне. 1939 №1.

полк КАП “Баранавічы”, паўбрыгада Нацыянальной абароны “Дзісна”, шэраг рэзервовых злучэнняў і г.д. План “Захад” не быў разлічаны на вайну на два франты, таму вайсковыя часткі каля ўсходніх межаў краіны былі не гатовыя да баявых дзеянняў. Сярод нядаўна мабілізаваных асобаў назіраліся выпадкі дэзерцістра. Гэтая з’ява асабліва была пашырана ў шыхтах 20-й пяхотнай дывізіі (Слонім)⁹.

Невядома колькі вайскоўцаў-беларусаў апынулася ў савецкім палоне, бо нават канчаткова не высвятлены агульны лік польскіх ваенапалонных на савецкім баку – называюцца лічбы ад 140 да 452 тыс. чалавек. На падставе ўскосных падлікаў можна сцвярджаць, што колькасць наших землякоў сярод палонных складала не менш за 30 тыс. асобаў. Акрамя таго на працягу лістапада 1939 г. нямецкі бок перадаў сваім савецкім хаўруснікам 10 409 польскіх вайскоўцаў, якія стала праживалі на тэрыторыі Палескага, Віленскага і Наваградскага ваяводстваў даваенай польскай дзяржавы¹⁰. Яшчэ каля 5000 беларусаў знаходзілася ў ліку польскіх вайсковых адзінак інтэрнаваных на тэрыторыі суседнай Літоўскай Рэспублікі.

Наступны перыяд у жыцці польскіх вайскоўцаў беларускага паходжання, гэта гады нямецкага і савецкага палону (лістапад 1939 – чэрвень 1941 г.). Уключчненне Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў склад БССР і УССР падрыхтавала юрыдычную падставу для вызвалення з лагераў польскіх ваенапалонных ураджэнцаў вышэйзгаданых тэрыторый. Дарэчы, яшчэ 3 кастрычніка 1939 г. прагучала распараджэнне Л.Берыя і Л.Мехліса згодна з якім беларусы і ўкраінцы сярод польскіх ваенапалонных мусілі аўтаматычна вызывацца з-пад варты. На падставе гэтага дакументу, а таксама шэрагу іншых распараджэнняў, у хуткім часе было вызвалена 42 400 чалавек, з якіх каля 10 000 польскіх ваенапалонных беларускага паходжання¹¹.

Па іншаму склаўся лёс беларусаў у нямецкім палоне. Дзякуючы руплівой дзейнасці беларускіх нацыянальных сілаў (Беларускага прадстаўніцтва і Беларускага камітэту самапомачы) статус палонных-беларусаў паступова змяняўся на стан вольных работнікаў поплеч з ваенапалоннымі заходненеўрапейскіх краінаў. Варты зазначыць, што акурат з верасня 1939 г. назіраўся імклівы рост беларускай эміграцыі ў Нямеччыне, якая гуртавалася галоўным чынам ваю Беларускага камітэту самапомачы, аддзелы якога дзейнічалі на амаль на ўсім абліцу рэйху¹². Гэткім чынам яны назаўёды скінулі польскія мундыры, але вайна для іх далёка яшчэ не

⁹ Wierzbicki M. Białorusini w Wojsku Polskim w czasie kompanii wrześniowej 1939 r. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1996. Nr 2(6). S. 70-75; Cygan W. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939. Warszawa, 1990. S. 31.

¹⁰ Сталин, Берия и судьба армии Андерса // Новая и новейшая история. 1993. № 2. С. 57.

¹¹ Катынь. Пленники необъявленной войны. Москва, 1993. С. 121.

¹² Вініцкі К. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадох. Менск, 1994. С. 11-15.

скончылася. Пазней масы гэтых вайскоўцаў былі выкарыстаныя нямецкім бокам падчас фармавання ў Нямеччыне беларускіх нацыянальных узброеных адзінак.

Асобнаю старонкаю чыннага ўдзелу беларусаў у польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях з'яўляецца масавая прысутнасць эмігрантаў Захоўнай Беларусі ў шэрагах польскіх часцей у Францыі на момант нападу Нямеччыны ў траўні-чэрвені 1940 г. Паколькі на той час польскі эмігрантскі ўрад знаходзіўся ў Парыжы, то ў польскія вайсковыя адзінкі пад французскай камандаю пачалі заклікацца ўсе без вынятку быўшыя падданыя ІІ Рэчы Паспалітай, у тым ліку і беларускія эмігранты. Гэтая мабілізацыя выклікала хвалю абурэння дзеячай “Беларускага Хаўрусу работнікаў у Францыі”, якія дамагаліся фармавання асобнага беларускага батальёну ў складзе французскага Іншаземнага легіёну. Нягледзячы на тое, што 1 200 беларусаў згадзіліся ўступіць у яго, польскія вайсковыя ўлады дамагліся ад французаў адмовіцца ад думкі стварэння непольскіх вайсковых частак. У рэшце рэшт калія 6000 беларускіх эмігрантаў у Францыі былі ўключаныя ў склад як уласнафранцузскіх, гэтац і польскіх вайсковых фармаванняў. Яны склалі асобную брыгаду стральцоў падхаландскіх і 10-ю бранетанкавую брыгаду, якія бралі ўдзел у баях у Нарвегіі і Францыі ў 1940 г.¹³

Тым часам, не абмінула беларускіх эмігрантаў у Францыі і грамадзянская вайна ў Іспаніі (1936 – 1939). Але паколькі сярод вялікай колькасці інтэрнацыянальных брыгадаў на баку Рэспубліканскай арміі ўласнабеларускіх аддзелаў не існавала, то нашым земляком даводзілася змагацца ў складзе іншаземных адзінак. Так, у шэрагах Польскай брыгады імя Я. Дамбровскага і іншых больш дробных польскіх фармаванняў агульной колькасцю звыш 8000 чалавек за гады вайны змагалася калія 2000 беларусаў, з якіх калія 300 загінула. Амаль усе яны стала жылі ў Францыі, а з пачаткам вайны ў Іспаніі перайшлі франка-іспансскую мяжу і далучыліся да войскай рэспубліканцаў. Варты адзначыць, што лёс гэтых людзей склаліся па-рознаму. Калія ста беларусаў апінулася ў лагерах інтэрнаваных натэрыторыі “вішской” Францыі на поўдні гэтай краіны, астатнія ўключыліся ў шэрагі французскага руху супраціву і аддзелаў макі альбо праз Блізкі Усход дайшлі да СССР, дзе ўліліся ў склад фармаваных польскіх злучэнняў генерала Зыгмунда Берлінга¹⁴.

Наступны этап ўдзелу беларусаў у польскіх вайсковых фармаваннях распачынаецца ўлетку 1941 г. і звязаны ён з польскімі ваенапалоннымі беларускага паходжання на тэрыторыі Савецкага Саюза. Становішчазняволеных польскіх вайскоўцаў у СССР карэнным чынам змянілася пасля пачатку нямецка-савецкай вайны ў чэрвені 1941 г. Вонкавая пагроза з боку колішняга хаўрусніка прымусіла ўрад СССР пайсці на часовае замірэнне з польскім эмігрантскім урадам генерала Уладзіслава Сікорскага. Паводле дэкрэту ВС СССР ад 12 жніўня 1941 г. польскія ваенапалонныя атрымалі амністыю, а з іх ліку распачалося фармаванне Польскай арміі на тэрыторыі СССР на чале з генералам У. Андэрсам.

¹³ Раніца. Беларуская тыднёвая газэта ў Нямеччыне. 1939 № 9.

¹⁴ Polacy w wojnie Hiszpańskiej. Pod red. Michała Bronia. Warszawa, 1963. S. 85-96.

У выніку вялікага наплыву дабраахвотнікаў савецкі бок, каб злагодзіць польскіх хаўруснікаў дазволіў у снежні 1941 г. заклік у Польскую армію жыхароў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны польскага паходжання. Гэта дало штуршо к да ўступлення ў ствараемыя вайсковыя адзінкі тысячам асобаў, гвалтоўна дэпартаваных за заходніх абласцей БССР на працягу 1939 – 1941 г. Польскі бок, кіруючыся пры ныцпам прызнання сваёй усходній мяжы на 1 верасня 1939 г., не ладзіў сур’ёзных перашкодаў дзеля закліку ў армію Андэрса грамадзянаў СССР, якія напярэдадні Другой сусветнай вайны жылі ва ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай¹⁵.

Як вядома, да канца 1942 г. генерал Андэрс здолеў вывясці звыш 70 тыс. вайскоўцаў і каля 30 тыс. цывільных асабаў у Іран, адкуль распачаўся шлях нашых землякоў ужо ў шэрагах ПУСЗ, падпрадкаваных Брытанскаму камандаванню. Яны праходзілі перападрыхтоўку і шкаленне на брытанскія капыл на вучэбных базах на Сярэднім і Блізкім Усходзе, былі аховай брытанскіх нафтавых сковішчаў у Іраку. Менавіта на Блізкім і Сярэднім Усходзе эвакуаваныя з Андэрсам вайскоўцы і цывільныя асобы, здольныя датрымання зброй, былі перафармаваныя, у выніку чаго частку накіравалі ў Англію, дзе дыслакаваліся польскія авіяцыйныя і марскія адзінкі ў складзе брытанскага войска і 1 Польскі корпус. Аднак большасць нядауніх вязняў савецкіх лагераў патрапіла ў склад 2 Польскага корпуса, які быў пераведзены ў Егіпет. Пасля стварэння ПУСЗ пад брытанскай камандай на праўлему нацыянальных меншасцяў у гэтай вайсковай машыне не звярталі ўвагу. У выніку незалежна ад паходжання жаўнеры ПУСЗ накіроўваліся ў разнастайныя фармаванні, якія былі размеркаваныя на абшары ад Паўночнай Афрыкі да Брытанскіх астравоў.

На падставе апрацоўкі спісу палеглых польскіх вайскоўцаў у адпаведных суддносінах да ацалелых магчымыя назваць у адсотках наступныя лічбы вайскоўцаў-беларусаў па асобных польскіх вайсковых частках: Польская армія ў СССР (жнівень 1941 – травень 1942) – 18%, эвакуацыйныя базы ў Іране – 18,8%, вайсковыя адзінкі на Сярэднім Усходзе (канец 1942 – канец 1943) – 12,8%, 1 Польскі корпус (месца дыслакацыі – Вялікабрытанія; асноўны склад – 1 асобная парапшутная брыгада, 1 бранетанкавая дывізія, дапаможныя аддзелы і камандаванне) – 8,4%, 2 Польскі корпус на чале з генералам У.Андэрсам, які змагаўся ў Італіі – 20,6%, Карабеўская ваенна-паветраныя сілы (1940 – 1945) – 7,4%, Ваенна-марскі флот – 12%. Да гэтай колькасці належыць дадаць некалькі адсоткаў з ліку польскіх вайскоўцаў, якія дзейнічалі ўвесну-ўлетку 1940 г. пад французскай вайсковай камандай, а таксама асобную брыгаду карпацкіх стральцоў. Апошняя брала ўдзел у баях з нямецкімі войскамі ў 1941 г. на паўночнафрыканскім тэатры ваенных дзеянняў. Вартаадзначыць, што на 1 ліпеня 1945 г. ПУСЗ налічвалі 228 тыс. чалавек.

¹⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1973. Т. VII. С. 271–276.

век. З вышэйпададзеных лічбаў відаць, як адбываўся вайсковы чын беларусаў у якасці жаўнераў ПУСЗ. Дарэчы, цікавая акалічнасць, што напрацягу 1942 – 1945 г. асабовы склад ПУСЗ папаўняўся былымі польскімі грамадзянамі, ў тым ліку і беларусамі, закошт эмігрантаў з краін Паўднёвой Амерыкі, якія выехалі з II Рэчы Паспалітай у міжваенны час, а таксама нямецкіх вайскоўцаў польскага і беларускага паходжання, перайшоўшых на бок альянтаў. Аднак гэта была нязначная частка папаўнення.

Тым часам у Маскве пачынае разыгравацца “польская карта”. Пры актыўным удзеле прасавецкага Саюза польскіх патрыётаў (СПП) на Разанічыне ў траўні 1943 г. фармуецца 1-я польская пяхотная дывізія імя Тадэвуша Касцюшкі. Пазней на тэрыторыі СССР быў разгорнуты Польскі корпус, а потым – 1-я Польская армія, якая ўлетку 1944 г. налічвала 110 тыс. чалавек. Значная яечастка фармавалася ў раёне Жытоміра. Як савецкі бок, гэтак і сябры СПП разумелі, што асноўная частка палякаў з СССР эвакуявалася ў 1942 г. у Іран, таму падчас вярбоўкі ўвага акцэнтувалася на жыхарах заходнебеларускіх і заходненікраінскіх ашшараў. Надзвычай моцна адчуваўся недахоп афіцэраў. Большая частка палонных польскіх афіцэраў была знішчана органамі НКУС, азвыш 4 тыс. выйшла з Андэрсам на Блізкі Усход. Таму афіцэрскі склад фармаваўся праз перавод у польскія фармаванні афіцэраў РСЧА, якія мелі хоць нейкія ўскосныя дачыненні да Польшчы. Перадусім, афіцэры-непаліякі накіроўваліся ў тэхнічныя службы ды аддзялі, дзе найбольш бракавала спецыялістаў, бо даваеннае Войска Польскага была слаба матарызаванае. На сакавік 1944 г. у складзе Польскай арміі знаходзілася 1 475 савецкіх афіцэраў, з якіх беларусамі называліся 141 чал. (9,6%), а палякамі – ў раджэнцамі Заходній Беларусі і Заходній Украіны – 782 чал. (53,4%)¹⁶. Наогул, загады вайны ў шэрагах народнага Войска Польскага змагалася каля 20 тыс. савецкіх афіцэраў, некаторыя з якіх зрабілі вайковую кар’еру ў паслявайеннай Польшчы.

Сярод 1 278 пададзеных падчас бітвы 12-13 кастрычніка 1943 г. каля мястэчка Леніна Магілёўшчыне вайскоўцаў 1-й польскай пяхотнай дывізіі імя Т. Касцюшкі, 539 з’яўляліся ўраджэнцамі Заходній Беларусі¹⁷. Паводле ацэнкі Польскага камітэту нацыянальнага вызвалення (ПКНВ) пасля заняцця ўлетку 1944 г. часцяком савецкіх войскаў тэрыторыі з гарадамі Беласток, Люблін, Аўгустоў і інш., на дадзеным ашшары мелася 136 тыс. мужчынаў прызыўнога ўзросту. Аднак супрэльная мабілізацыя ва ўзброенныя сілы на тэрыторыі Польшчы ажно да пачатку 1945 г. суправаджалася масавым дэзерціствам. Часткова да гэтага спрычынілася польскае нацыянальнае падполле, якое падпарадкоўвалася эмігранцкаму ўраду ў Лондане. Польскі бок разлічваў на колькасць да 50 тыс. чалавек, з якіх звыш 25 тыс. былі накіраваны ў польскія войскі (у асноўным у склад 2-й Польскай арміі на-

¹⁶ Grzalek Cz., Stańczyk H., Zwieliński S. Bez możliwości wyboru. Wojsko Polskie na froncie wschodnim. 1943–1945. Warszawa, 1993. S. 115.

¹⁷ Lenino. Październik 1943. Polegli, zmierły z ran, zaginieni. Warszawa, 1996.

роднага Войска Польскага) яшчэ ў верасні 1944 г. У прыватнасці нацыянальнай страждасцю адрозніваліся 5 і 6 пяхотныя дывізіі¹⁸.

У першыя пасляваенныя гады, як у ПУСЗ, гэтак і ў 1 і 2 арміях народнага Войска Польскага адбываўся працэс дэмабілізацыі асабовага складу. У першым выпадку ўсе польскія вайсковыя адзінкі былі злучаныя ў Польскі корпус падрыхтоўкі і размяшчэння (ПКПР) на тэрыторыі Вялікабрытаніі. З моманту сканчэння баявых дзеянняў і да канца 40-х г. гэтая адзінка паступова расфармоўвалася. Па-водле брытанскага заканадаўства польскія вайскоўцы мелі магчымасць засташа на Брытанскіх выстах і атрымаць грамадзянства Варта адзначыць, што большасць (асабліва – афіцэрскі склад) гэтымі ўмовамі і скарысталася, асцерагаючыся вяртання ў краіну, якая іх ужо аднойчы пасадзіла за капюшы дрот. Аднак вядома, што звыш 100 тыс. вайскоўцаў усё ж вярнуліся на радзіму ў ПНР і СССР, у тым ліку звыш тысячы – ў БССР і Віленскі край ЛітССР¹⁹.

На жаль, адсутнасць адпаведных архіўных крыніцаў пакуль не дазваляе назваць дакладныя лічбы. Іншая частка беларусаў пасля дэмабілізацыі асела на пастаяннае месца жыхарства ў Англіі альбо іншых краінах заходняй Еўропы і Амерыкі. Найбольш нацыянальна свядомыя прадстаўнікі беларусаў у студзені 1947 г. сталі арганізатарамі Згуртавання беларусаў Вялікай Брытаніі. Сярод актыўістаў варта ўзгадаць Пятро Сыча, Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Юрку Весялкоўскага, Ка-стуся Акулу, Віктара Сянкевіча і шмат іншых выбітных грамадскіх, палітычных і элітных дзеячоў эміграцыі.

Пасля расфармавання 1 і 2 армій народнага Войска Польскага на іх аснове было распачатае стварэнне ўзброеных сіл ПНР. Натуральна, што значная частка асабовага складу 300-тысячнага народнага Войска Польскага была звольненая і распушчаная па хатах. Гэта з'ява, перадусім, датычылася адкліканых некалі з савецкіх войскаў афіцэрскай-непалаякай, а таксама мабілізаваных шэрагоўцаў з тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Як сцвярджаюць польскія даследчыкі, даверасня 1946 г. звойскай ПНР было адкліканакаля 14 тыс. з 16,4 тыс. яшчэ застайшыхся савецкіх афіцэрскай²⁰. Рэшта, ўбачыўшы магчымасці кар'еры ў Войску Польскім, вырашила засташа ў ПНР. Сярод найбольш вядомых землякоў можна назваць генерала Пятра Ярошэвічаз-пад Нясвіжем, які ў пасляваеннай Польшчы быў віцэ-міністрам нацыянальнай абароны, міністрам горнай прамысловасці, дэпутатам Сойму і г.д. Акрамя таго грамадзянамі ПНР сталі тысячы беларусаў – ўраджэнцаў Беласточчыны, якія ўвосень 1944 г. былі закліканы ў 1 і 2 арміі народнага Войска Польскага менавіта з гэтых мясцін. Нагадаем, што буйныя мабілізацыйныя кропкі

¹⁸ Organizacja i działania ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945. Warszawa, 1958. S. 59; Jurgielewicz W. Rozbudowa ludowego Wojska Polskiego w drugiej połowie 1944 roku // Wojskowy Przegląd Historyczny. 1964. N 3. S. 7-19.

¹⁹ НА РБ. Ф. 787, вол. 1, спр. 39, л. 89-90.

²⁰ Шота В. Переход войска на мирное положение // История военного дела в Польше. Варшава, 1970. С. 481.

размяшчаліся ў Беластоку і Аўгустове²¹. Асноўная ж частка беларусаў вярнулася на радзіму, дзе яны атрымалі статус удзельнікаў і ветэранаў вайны поплеч з іншымі вайскоўцамі Чырвонай Арміі. 22 чэрвеня 1944 г. выйшаў Указ Прэзідыму Вярхоўнага Савета СССР “Аб праве пераходу ў польскае грамадзянства вайскоўцам Польскай арміі, асобам, якія дагамагаюць ім, іх сем’ям”, які дазваляў такі пераход беларусам і украінцам па паходжанні²². Менавіта гэта катэгорыя жаўнероў аддалі перавагу грамадзянству ПНР.

Гэткім чынам, робячы падсумаванне вышэйсказанаму яшчэ раз варта пералічыць этапы і прыступкі перыядызацыі ўдзелу беларусаў у польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях з кароткай харектарыстыкай: 1) беларусы ў Войску Польскім – нацыянальная меншасць ва ўзброеных сілах іншаземнае краіны (сярэдзіна 1921 – верасень 1939); 2) беларусы ў якасці польскіх ваеннапалонных – адныя з першых ахвяраў Другой сусветнай вайны (верасень 1939 – жнівень 1941); 3) беларусы ў часе фармавання Польскага войска на тэрыторыі СССР (нягледзячы на адсутнасць з польскага і савецкага бакоў пастаноўкі ўласнабеларускага пытання, падчас дадзеных мабілізацыйных мерапрыемстваў адбывалася даволі масавае папаўненне польскіх вайсковых адзінак за кошт беларусаў); 4) баявы шлях беларусаў у складзе польскіх узброеных сілаў (1942 – 1945). З аднаго боку, удзел беларусаў у фармаванні ПУСЗ і баявых дзеянях на заходніх франтах Другой сусветнай вайны, з іншага, удзел беларусаў у фармаванні і баявым шляху польскіх узброеных сілаў на баку савецкіх войскаў. 5) час перафармавання і расфармавання польскіх частак і дэмабілізацыі іх асабовага складу (1945 – 1947) – часткова беларусы вяртаюцца на радзіму, іншыя застаюцца на чужыне, што тлумачыцца тымчасовым палітычным становішчам.

Такім чынам, у перыяд з 1921 па 1947 г. сярод польскіх вайскоўцаў знаходзілася значная колькасць нашых землякоў, нягледзячы на тое, што польскія ўлады далёка не заўсёды ўлічвалі інтэрэсы вайскоўцаў-непалалякаў і нават імкнуліся прыхаваць іх бачную прысутнасць у складзе сваіх узброеных сілаў. Прычыны гэтай насычанасці беларусаў у польскім войску наступныя: шчыльныя беларуска-польскія гістарычныя ўзаемадачыненні напачатку 20 ст., падзел Беларусі паводле Рыжскай дамовы паміж польскім і савецкім бакамі, адсутнасць самастойнага беларускага фактару ў польска-савецкіх узаемадачыненнях падчас Другой сусветнай вайны.

²¹ Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945. Warszawa, 1958. S. 128-129.

²² Материалы по истории советско-польских взаимоотношений. Москва, 1974. Т. V III. С.117.

Іван Саракаеў (Менск)
кандыдат гісторычных наукаў,
професар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права
Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь

Да пытання пра перыядызацыю гісторыі міліцыі Беларусі 20 ст.

Праблема перыядызацыі гісторыі кожнай дзяржавы і яе народу заўсёды будзеактуальнай. З аднаго боку, з'яўляюцца новыя даследаванні, якія дазваляюць больш дасканала падыскріпці да гэтай праблемы, а з другога, сама рэчаіснасць уносиць карэктывы, з якімі даследчыку прыходзіцца лічыцца.

Практычна да канца 20 ст. асабліва ў другой яго палове, беларускія вучоныя, як правіла, прытрымліваліся расейскай перыядызацыі. Адступленне ад яе лічылася ненавуковым. У той жа час было зразумела, што існуюць сусветныя, агульначала-вечыя заканамернасці. І кожная дзяржава вызначае сваё месца ў агульнасусветным гісторычным практэсе. Яно можа супадаць з гэтым шляхам, а можа і не.

Існуюць і заканамернасці на ўзору адной дзяржавы, аднаго народа, якія ў адрозненне ад суседзяў і іншых краінаў і народаў маюць сваю, толькі ім уласцівую спецыфіку. У такім кантэкслі мы гаворым пра **нацыянальную гісторыяграфію**, якой нам на сёння вельмі бракуе. Навуковая праблема доўгі час застаецца палітызаванай. У гэтым не было б нічога адмоўнага, калі б існавала магчымасць даводзіць альтэрнатыўны пункт гледжання.

Маюць свае заканамернасці развіцця і такія дзяржаўныя інстытуты як устаноўы ўнутраных спраўаў і міліцыя як іх важнейшая частка. Яны цесна звязаны з механізмам дзяржавы. І таму на іх распаўсюджваюцца заканамернасці, харэктэрныя для краіны ў цэлым. Не выпадковамногія даследчыкі ўстановаў ўнутраных спраўаў у цэлым, і міліцыі ў прыватнасці, карысталіся і карыстаюцца перыядызацыяй, прынятай на афіцыйным узору і ўвасобленай у курсе шматтомнай гісторыі СССР і піцтومнай гісторыі Беларускай ССР.

Менавіта па такому шляху пайшлі аўтары працы “Очерки истории Белорусской ССР. 1917 – 1918”¹, паўтараючы асноўныя этапы развіцця савецкай дзяржавы – перыяды замежнай ваенны інтервенцыі і грамадзянскай вайны, аднаўлення савецкай гаспадаркі, утварэння фундаменту сацыялізму, завяршэння сацыялістычнай рэканструкцыі народнай гаспадаркі і перамогі сацыялізму, Вялі-кай Айчыннай вайны і г.д.

У такім жа наکірунку былі падрыхтаваныя і абароненыя шэраг кандыдацкіх і тыры доктарскія дысертацыі па гісторыі міліцыі. Нельга скаваць, што такі падыход

¹ Очерки истории Белорусской ССР. 1917-1918. Минск, 1987.

не апраўданы. Міліцыя была спецыяльна ўтворана савецкай дзяржавай і прызначана ахоўваць яе, у тым ліку і з дапамогаю прымусовых сродкаў. Яе гісторыя цесна прерапліталася з гісторыяй савецкай краіны.

Аднак пры такім падыходзе губляліся нацыянальныя адметнасці. Не даследаваліся тыя праблемы, якія былі харктэрны найбольш для Беларусі. Напрыклад, арганізацыйна-прававы бок дзейнасці міліцыі Беларускай ССР у 1918 – 1920 г., выкарыстанне міліцыі для ўтрымання і ўмацавання савецкай улады ў Беларусі, выкарыстанне ўстановаў унутраных справаў для ажыццяўлення генацыду і этнацыду беларускага народу ў 20 – 40-х г. і г.д. Гэта значыць, што выпадалі цэлыя блокі нацыянальнай гісторыі, без якіх спрошчана выглядала ўся гісторыя Беларусі, а не толькі гісторыя ўстановаў унутраных справаў ці гісторыя міліцыі рэспублікі ў прыватнасці.

Усё гэта адзін бок справы. Не меншае значэнне мае і другі. Як вядома, існавала пэўная адлучанасць савецкай дзяржавы ад грамадства. У сілу сваёй прыроды яна ўсё больш аддзялялася ад грамадства, стаяла над ім, пераўтварала асобу ў своеасаблівы вінцік дзяржаўнага механізму. Не дзяржава была для чалавека, а чалавек для дзяржавы. Адначасова ў межах дзяржаўнай арганізацыі існавала свая форма самастойнасці. Яе набывалі асобныя звёны дзяржаўнага апарату як у адносінах да іншых яго частак, так і ў стасунку да дзяржавы ў цэlyм.

Перш за ўсё гэта адносілася (і адносіцца ў сённяшній Беларусі) да ўстановаў унутраных справаў, у тым ліку міліцыі, прызначаных абараняць жыццё, здароўе, права і свабоды грамадзян, уласнасць, інтэрэсы грамадства і дзяржавы ад злачынных і іншых супрацьпраўных замахаў. Гэта выкліканы тым, што ўстановы ўнутраных справаў (міліцыя), у сілу сваёй спецыфікі больш за ўсё падвергнутыя тэндэнцыям самастойнасці і адчужанасці. А спецыфіка вызначаеца ваенізаванасцю сістэмы, закрытасцю ці паўзакрытасцю шэрагу накірункаў яе дзейнасці, пераважна прымусовым харктарам дзейнасці, якая закранае інтэрэсы многіх грамадзян. Адчужанасць прайяўляецца ў ніzkім рэйтингу даверу народа, у сілу розных прычынаў, да міліцыі.

У асобныя перыяды савецкай гісторыі органы унутраных справаў, асобліва ў перыяд станаўлення і ўмацавання таталітарнай сістэмы, узвышаліся над іншымі звененнямі механізму дзяржавы. Дастаткова сказаць, што нават у пачатковы перыяд фармавання НКУС, гэтая установа займалася праблемамі станаўлення і дзейнасці мясцовых Саветаў рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў, камунальнымі і іншымі справамі. Аднак на сённяшні дзень гэты бок дзейнасці органаў унутраных справаў глыбока не даследуеца, а паказваеца фрагментарна. З цягам часу некаторыя не харктэрныя для іх дзейнасці накірункі працы адыйшли да іншых установаў выканаўчай улады, аднак з канца 20-х г. пачынаеца рэзка ўзрасташця роля НКУС і яго мясцовых падраздзяленняў як усемагутнай карнай установы. Адметнасць НКУС заключаецца ў тым, што ён стаяў па-за кантролем не толькі вышэйстаячых дзяржаўных установаў, але і партыйных камітэтаў розных узроў-

няў. Апарат НКУС выкарыстоўваўся І.В. Сталіным дзеля ўмацавання таталітарнай сістэмы і асабістай улады, шляхам перш за ёсё масавых рэпрэсій супраць тых грамадзян, якія не падзялялі афіцыйную палітыку і ідэалогію; стварэння абставін усеагульной падазронасці, страху.

Упершыню на гэтую праблему звярнуў увагу прафесар А.Ф. Вішневскі². Аднак храналагічныя межы ў гэтым даследаванні дакладна не акрэслены.

Прыкметнае павышэнне ролі міліцыі Беларусі (як і ва ўсім Саюзе ССР) на-зіралася і ў гады неасталінізму, калі ў выніку бяскроўнага крэмлёўскага перавароту да ўлады прыйшла партыйная група на чале з Л.І. Брэжнёвым. Яна імкнулася сфармаваць новы тып таталітарнага рэжыму. У ім ідэалагічны кансерватызм павінен быў спалучацца з некаторымі эканамічнымі рэформамі. Для ўмацавання і развіцця такога рэжыму патрэбна было праваахоўнае забеспечэнне, павышэнне значымасці міліцыі. Менавіта з сярэдзіны 60-х г. 20 ст. назіраецца вяртанне супрацоўнікам міліцыі грашовай надбаўкі заспцыяльнае званне (на роўных з аплатай за вайсковыя званні), выслугу гадоў; уводзіцца прысяга і сцягі; прымаюцца адпаведныя статуты; прыкметна павялічваецца колькасць асабовага складу; адкрываюцца спецыяльныя навуковыя, а таксама сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя на-вучальныя ўстановы. Усё гэта садзейнічала пераўтварэнню міліцыі ў магутную апору неататалітарнага рэжыму.

Такім чынам, можна вызначыць наступную перыядызацыю гісторыі міліцыі Беларусі 20 ст.:

- 1) станаўленне міліцыі Беларусі ў перыяд альтэрнатывы гісторычнага раз-віція беларускай дзяржаўнасці (1917 – 1920 г.);
  - 2) развіццё і дзейнасць міліцыі ва ўмовах шматукладнасці эканомікі (1921 – 1928 г.);
  - 3) міліцыя рэспублікі ў перыяд панавання таталітарнага рэжыму (1929 – 1956 г.);
  - 4) міліцыя Беларусі ва ўмовах дэсталінізацыі грамадскага і дзяржаўнагажыц-ція (1956 – 1964 г.);
  - 5) дзейнасць міліцыі ў перыяд неататалітарнага рэжыму (1956 – 1985 г.);
  - 6) міліцыя Беларусі ва ўмовах крызісу савецкага дзяржаўнага і грамадскага ладу (1985 – 1991 г.);
  - 7) міліцыя ў гады незалежнасці Рэспублікі Беларусь.
- Зразумела, аўтар не прэтэндуе на ісціну у апошній інстанцыі і разлічвае на абмерк аванне праблемы.

² Состояние законности в деятельности органов внутренних дел в 30-е годы // Вишневский А.Ф., Ильинский Н.И., Сороковик И.А. История милиции Беларуси (1917-1994 гг.). Минск, 1995.

Вітаю палеміку

Чытаючы 4 том “Гістарычнага альманаху”, даведаўся, што на I канферэнцыі БГТ быў завочна раскрытыкаваны Ігарам Марзалюком за выкарыстанне імёнай “Кастусь Астрожскі” і “Іван Жахліві”¹. Мой апанент сцвярджаў, што ў “Бярозы” іх выкарыстоўваць можна, а ў навуковых публікацыях – не. “Гістарычных персанажаў трэба называць так, як называлі іх сучаснікі” – пафасна заявіў ён (с. 146). Гэта для Марзалюка асноўны крытэрый навуковасці гістарыографіі! (Бедныя літоўцы з іх “Вайшэлгамі”, “Радвіламі”, “Жальгірысамі”). Мушу сказаць слова ў адказ, бо крытыка несправядлівая.

Што да “Кастуся”, то ёні ўжываўся толькі ў “Бярозы”, таму ні пры чым. А з “Жахлівым” пытанне не настолькі наўонае. Дзесяць гадоў таму ў адроджанай “Нашай Ніве” мне ўжо даводзілася пісаць пра гэта². Тады я ўздымаў праблему пошуку беларускіх эквівалентаў чужым азначэнням нашай гісторыі. Пісаў, што такія эквіваленты – “вешкі, якія пазначаюць свой гістарычны шлях нацыі, суб'ектнасць яе існавання”. Цяпер яшчэ больш пераканаўся, што слова – ключ дагісторыі і палітыкі. Мы плядзім на гісторыю праз акуліры, угатаваныя нам мовай. “Іван Грэзны” – адзін з яскравых прыкладаў. Я ніколі не казаў, што “жахлівым” цара называлі ў крыніцах 16 ст. Але і “грозным” яго зрабілі гісторыкі. У расейскай традыцыі ён “грозны царь Иван Васильевич”, а ў беларускай мове слова “грозны” мае іншыя значэнні. Таму расейскаму “грознаму” прапаноўваўся найбліжэйшы беларускі эквівалент. Як у ўсходнеславянскіх гістарыяграфіях: *Iwan der Schreckliche* – у нямецкай, *Ivan the Terrible* – у англійскай.

Валянцін Голубеў вырашыў, што ўсё ж “лепш Іван Грэзны”, чым “Іван Жахліві” (с. 192). Калі ласка, карытайцяся “Грозным”. Толькі “навуковасці” ад гэтага не пабольшае. І ўсё ж звяртайце ўвагу на семантыку слоў, бо мова передае значэнні. Традыцыя ж нацыянальнай гістарыяграфіі толькі стварае! А І. Марзалюку парою прымяняць свой прынцып навуковасці да ўласных тэкстаў – пісаць “Ефросеня”, “Володимеръ”, “Олгирд”, Польшчу называць “Лядской землēй”, а назуву “Беларусь” для эпохі сярэднявечча наогул ён выкарыстоўваць.

Генадзь Сагановіч

¹ Марзалюк І. Да пытання пра на вуковасць новай беларускай медыя вістыкі // Гісторычны альманах. Т. 4 (2001). С. 144–145.

² “Мова гісторыі” // Наша Ніва. № 1. Травень 1991.

Агляд на вейшай літаратуры па проблемах нумізматыкі

Всероссийские научные конференции IX (1993-2001 гг.): Библиографический указатель / Сост. С.В.Зверев, Т.Ю.Стукалова. Москва, 2002. – 94 с.

Бібліографічны паказальнік тэзісаў дзеяці Усерасійскіх нумізматычных канферэнций 1993 – 2000 г. складзены супрацоўніцай аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага гісторычнага музея Рәсей Ташняй Стукалавай і супрацоўнікам сектара нумізматыкі Аружэйнай палаты Сяргеем Зверавым. Выданне прысвячана 60-годдзю з дня нараджэння А.С.Белякова. У кнізе ўтримліваюцца 1 022 пазіцыі. Наклад – 150 асобнікаў. У выданні ўлічаны не толькі надрукаваныя тэзісы, але і пазначана, ці быў даклад стэндэвы, ці ёнрэальна чытаўся, ці проста тэзісы ўвайшлі ў зборнік без дакладу. Пазначаны нават агучаныя даклады, тэзісы якіх не публіковаліся.

Усерасійская нумізматычная канферэнцыя на самой справе былі канферэнцыямі даследчыкаў усіх постсавецкіх рэспублік, а ў апошнія некалькі гадоў выразна пазначылася тэндэнцыя ператварэння іх у міжнародныя з узделам заходніх еўрапейскіх даследчыкаў. Да таго ж канферэнцыі звычайна збіралі не толькі нумізматы, але і баністаў, фалерыстаў, сфрагістаў і геральдыстаў. За дзеяці гадоў у іх у рознай форме прынялі ўдзел 370 даследчыкаў, г.зн. практычна ўсе, хто займаецца дапаможнымі гісторычнымі дысцыплінамі на тэрыторыі былога СССР.

Бібліографічны паказальнік забяспечаны імянным і тэматычным паказальнікамі. У тэматычным ужыты традыцыіны ў німізматыцы падзел на античнасць, Візантію, рускую нумізматыку (з больш дробнымі храналагічнымі раздзеламі), Захаднюю Еўропу, Усход (з больш дробнымі храналагічнымі раздзеламі), “экзатычныя” рэгіёны (Афрыка, Амерыка, Аўстралія, Акеанія). Асобныя нумары атрымалі ўсе вышэйпералічаныя сумежныя дысцыпліны – усяго 19 раздзелаў.

Сярод удзельнікаў канферэнцыі ёсьць і беларускія даследчыкі – Быхан Ю.М., Зайцева В.Я., Касмілеў В.С., Колабава І.Н., Маско І.Ф., Рабцэвіч Д.В. (прапушчаны ў імянным паказальніку), Рабцэвіч В.Н., Сінчук ІІ., Філонаў Б.А., Шышанаў В.А.

Сістэматызацыя тэзісаў пабудавана на схеме: тэматыка – аўтар – год. Нумары пазіцый скразная. Рэальны шлях пошуку прав тэматычны і імянны паказальнік.

Глейзер М.М. Награды: Аннотированная библиография 1925-2000. Санкт-Петербург, 2000. – 27 с.

Пецярбургскім калекцынерам Маратам Глейзерам падрыхтавана і выдана дзенабібліографія працаў па фалерыстыцы, якія выйшлі ў СССР і ў постсавецкіх рэспубліках. Бібліографія ўключае 114 кніг. Наклад – 500 асобнікаў.

Класіфікацыйная схема наступная: тэматыка – аўтар – год. Структура кнігі ўключае метадычныя пытанні, расейскія, белагвардзейскія, савецкія ўзнагароды,

музейныя калекцыі, замежныя ўзнагароды, музейныя каталогі, папулярную літаратуру па тэмэ, узнагароды краінаў Прыбалтыкі і Туркменістана. Брашура забясьпечана імянным паказальнікам.

Трэба прызнаць, што толькі настойлівы чалавек у стане сабраць інфармацыю пра расейскія выданні апошняга дзесяцігоддзя 20 ст., калі практична парваліся сувязі паміж рэгіёнамі, а кошты асобных кнігаў па фалерыстыцы падняліся да памеру гадавой расейскай пенсіі. Кніга ўключае выданні былых савецкіх рэспублік.

Remecas E. Lietuvos numizmatikos bibliografija 1815-1999: Bonistika. Faleristika. Medalininkystė. Numizmatika. Vilnius, 2001. – 358 p.

Бібліографія літоўскай нумізматыкі выдадзена Нацыянальным музеем Літвы. Кніга ўключае 2 466 пазіцый. У ёй улічаны не толькі манаграфіі і артыкулы ў навуковых выданнях, але і невялікія заметкі ў газетах і папулярных часопісах, энцыклапедычных выданнях. Наклад – 700 асобнікаў. Храналагічна бібліографія ахоплівае перыядз 1815 па 1999 г.

Складальнік – супрацоўнік аддзела нумізматыкі Нацыянальнага музея Літвы Эдуардас Рэмэцас. У кнігу ўваішлі працы па баністыцы (95 пазіцый), фалерыстыцы (291), медальерству (280) і нумізматыцы (1800). Літоўскі тэкст ілюстраваны і забяспечаны графікай.

Значная частка кнігі прысвячана гісторыі развіцця літоўскай нумізматыкі (агляд на літоўскай, ангельскай, німецкай і рускай мовах займае 136 старонак). Трэбазаўажыць, што ў аглядзе няма выразнага падзелу на журналісцкія, навукова-папулярныя і навуковыя публікацыі. Аўтар вылучае перыяды 1815 – 1917 г., 1918 – 1943 г., 1944 – 1989 г., 1990 – 1999 г.

Бібліографія дазваляе сцвярджаць, што найбольш інтэнсіўна ў незалежнай Літве выходзяць працы па дапаможных гістарычных дысцыплінах. У апошнія дзесяцігоддзе друкавалася прыблізна 70 прац штогод у першае пяцігоддзе і 110 прац штогод ў апошнія пяць гадоў. Доля ўласна нумізматычных выданняў паменьшылася да 2/3 пры іх абсолютным росце. За апошнія дзесяцігоддзе выйшла ў тры разы больш працаў, чым за ўесь перыяд савецкай Літвы.

У кнізе прадстаўлены працы як на літоўскай, так і на іншых мовах, якія тычацца Літвы ў яе сучасных межах. Найбольш прадуктыўныя літоўскія аўтары Іванаўскас Э., Каріс Й.І., Дукса З. Беларускія аўтары прадстаўлены двумя даследчыкамі – Бекцінеевым Ш.І. і Сінчуком І.І.

Бібліографія забяспечана імянным, храналагічным і геаграфічным паказальнікамі, спісам выкавыстаных перыядычных выданняў. Дапамагаючы арыентавацца ў кнізе калантытулы з паданайтэматыкай (“баністыка”, “нумізматыка” і г.д.).

Сістэматызацыя прац пабудавана на схеме: дысцыпліна – аўтар – год. Ну-марыцыя прац скразная, незалежна ад дысцыпліны. Бібліографічныя пазіцыі маюць кароткія анатацыі, у якіх падаецца ці ўдакладняецца тэма. У выпадку манаг-

рафій, у якіх нумізматыка займае толькі частку выдання, указаны канкрэтныя старонкі.

У паўночна-усходніх суседзяў Беларусі з'явіўся нумізматычны бібліографічны паказальнік, які склаў кампанію польскаму, расейскому і ўкраінскому адпаведным выданням. С сумам можна канстантаваць, што ў гэтым шэрагу няма толькі беларускай нумізматычнай бібліографіі.

Pieńkowski R. Straty wojenne numizmatyki poniesione w latach 1939-1945 w granicach Polski po 1945 r. Raport wstępny = Wartime losses in numismatics incurred between 1939-1945 within the post-1945 borders of Poland: Introductory report. Poznań, 2000. – 120 s.

Праца Роберта Пенькоўскага выдадзена як адна з кніг цыклу “Польская культурная спадчына” серыі “Страты польской культуры”, якую ладзіць Міністэрства культуры і нацыянальной спадчыны праз Бюро ў паўнаважанага па справах польской культурнай спадчыны за мяжой.

Пабудавана кніга па наступнаму прынцыпу: напачатку ідзе пералік стратай грамадскіх збораў (109 пазіцый), потым прыватных (42 пазіцый), а ў апошняй частцы – спіс знойдзеных падчас вайны скарабаў, што нетрапілі ў навуковы абарот з-за ваеных падзеяў (75 ненумараўваних адзінак). Спіс крыніц налічвае 73 неапублікованых павідзі і 374 публікацыі, што ўжо характэрizuе ўзровень падрыхтаванай працы.

Уражанне, што, паколькі разглядаюцца страты ў сучасных межах Польшы, то ўсе яны з'яўляюцца вынікам нямецкай акупцыі, падманлівае. Вызваленне таксама супрадаваджалася культурнымі стратамі. Дагэтуль, напрыклад, застаюцца ў Музее выяўленчага мастацтва імя А.С. Пушкіна ў Маскве зборы з Мальбарскага замку (звыш 14 тыс. адзінак).

Узровень распрацоўкі тэммы вельмы высокі. Шкада, што праца не зроблена ў межах Польшы да 1939 г. Тады можна было б даведацца пра рэальныя страты нумізматычных калекцый сучасных Бэрасцейскай і Гарадзенскай абласцей падчас Другой святой вайны.

Русская нумизматика и история денежного обращения XIV – начала XX в.: Материалы к библиографии 1901-2000 гг. / Сост. И.В. Волков. Москва, 2001. – 99 с.

Бібліографічны паказальнік навуковых выданняў па рускай і расейскай нумізматыцы і баністыцы складзены супрацоўнікам аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага гістарычнага музея Расеі Іванам Волкавым. У кнізеулічана 1459 пазіцый. Яе наклад – 300 асобнікаў.

“Матэрыялы” забяспечаны імянным і тэматычным паказальнікамі. У тэматычным вылучаны абагульняючыя, навукова-папулярныя працы, зводкі знаходак манет, “удзельны” перыяд, “царскі” перыяд, перыяд канца 17 – пачатку 20 ст., гісторыя нумізматыкі, персаналіі і бібліографічныя працы.

У кнізе прадстаўлены працы на рускай, ангельскай, нямецкай, французскай мовах, якія тычацца гісторыі Русі і Рasei. Па-за ўвагаю складальніка засталіся працы на нацыянальных мовах народаў былога СССР (нават на ўкраінскай і беларускай). Болей таго, не ўлічаны нават рускамоўныя выданні нацыянальных рэспублік былога СССР. Напрыклад, з 43 прац “рускай” тэматыкі Сінчука І.І. гэтага перыяду ўлічана толькі 5, з прыблізна такой жа колькасці прац Рабцэвіча В.Н. занатавана толькі 14. У выніку можна сцвярджаць, што працы, надрукаваныя ў амерыканскім “Часопісе рускага нумізматычнага таварыства” на англійскай мове ці ў берлінскіх “Нумізматычных запісках” на нямецкай, аказалися больш даступнымі расейскаму даследчыку, чым артыкулы ўкраінскіх, беларускіх, польскіх, літоўскіх, латышскіх, эстонскіх, фінскіх, малдаўскіх, грузінскіх і іншых аўтараў. Калі парадунаць колькасць пазіцый у “Матэрыялах” з тысячамі занатаваных прац у польскіх нумізматычных бібліяграфіях, то відавочна, што расейскае выданне вельмі няпоўнае. Моцным бокам гэтай працы з’яўляецца добрае знаёмства складальніка з расейскай археалагічнай літаратурай.

З “Матэрыялаў” відаць, што найбольш прадуктыўнымі расейскімі аўтарамі з’яўляюцца Быкаў А.В., Зайцаў В.В., Звераў С.В., Гайдукоў П.Г., Калызін А.М., Мельнікава А.С., Сотнікава М.П., Сласкі І.Г., Узденікаў В.В., Янін В.Л. – прадстаўнікі навукі 20 ст Сярод аўтараў есць і беларускія даследчыкі – Бекцінёев Ш.І., Каўмылёў В.С., Колабава І.Н., Рабцэвіч В.Н., Сінчук І.І., Шышанаў В.А.

Сістэматызацыя прац пабудавана на схеме: год – аўтар – алфавіт. Нумарацыя выданняў скразная. Прасцей за ўсё шукаць патрэбныя выданні па паказальніку прозвішчу аўтараў, якія, як вядома, звычайна займаюцца акрэсленай тэматыкай.

Паказальная, што расейскія дзяржаўныя інстытуты не здолелі справіцца са складаннем нумізматычнай бібліяграфіі, якая спынілася на 1965 г. (Рыхтавалася супрацоўнікамі Дзяржаўнага Эрмітажу. Апошняя частка выйшла ў 1971 г.). Нягледзячы на недахопы, бібліяграфія прац па рускай нумізматыцы “ўдзельнага”, “царскага” і “імперскага” перыяду і баністыцы, зробленая адзінкай-энтузіастам і сціпла названая “Матэрыяламі”, будзе істотнай дапамогай для даследчыкаў розных краінаў.

Moneta media valis: Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 2002. – 571 s.

Зборнік прац, які прысвечаны 65-годдзю з дня нараджэння аднаго з самых вядомых нумізматаў свету, сябра Міжнароднай нумізматычнай камісіі Стані-слава Сухадольскага сабраў пад сваей вокладкой “смятанку” гэтай дысцыпліны з розных краінаў. Тут можна сустрэць імены М.Блэкбарна, К.Джонсана, В.Клюге, Б.Малмер, Д.М.Меткалфа, Т.С.Нунана, Т.Талвіо ды іншых. Не засталіся ў баку і землякі юбіляра. З 48 артыкулаў 25 належыць польскім нумізматам.

Напачатку зборніка памешчана *Tabula Gratulatoria* – добрыя слова юбіляру ад Рышарда Керсноўскага і традыцыйная ў такіх выпадках бібліографія. Уражвае спіс публікацый прафесара С.Сухадольскага. На працыгуту 45 гадоў (1957 – 2001) ім надрукаваны 452 працы, у т.л. шэсць кніг.

Зборнік тэматычна падзелены на сем блокаў: манета як археалагічнае крыніца, грашовае абарачэнне, тэхніка манетнай справы і метралогія, манета і закон, вызначэнне манет, калекцыі і калекцыянеры, рознае. Большая частка артыкулаў прысвячана сярэднявечным манетам. Сярод прац зборніка падаўся надзвычай цікавымі “Абол мёртвых” З. і С.Курнатоўскіх, праца аб стратыграфічным датаванні абарота манет Т.Паклеўскага–Козел, артыкул Т.Нунана і Р.К.Кавалёва аб дырхемах аднаго з сасандскіх манетных двароў, публікацыя В.Душко пра рысы-надрэзы на срэбры часоў вікінгаў, артыкул Г.Казубоўскага аб грыўнах і заходнен-еўрапейскіх манетах 11-12 ст. у Кіеве, праца Б.Малмер аб метралогіі найстарых скандынаўскіх манет Паўсотні працаў – добры даробак для нумізматыкі. Напэўна калегі зрабілі карысны падарунак прафесару С.Сухадольскаму.

The heraldry of Lithuania / Comp. E. Rimša. Vilnius, 1998. – 192 p.

Складальнікам і аўтарам тэкста да выданай Літоўскай презідэнцкай геральдычнай камісіій кнігі з’яўляецца літоўскі гісторык Эдмундас Рымша. Кніга выйшла ў двух моўных версіях – літоўскай і англійскай. У ёй падаюцца каляровыя малюнкі сучасных гербаў 120 гарадоў Літоўскай Рэспублікі, што былі зашверджаны ў канцы 1980-х – 1990-х гадах, і іх апісанні. Для кожнага населенага пункта дадаецца кароткая гісторычная даведка (год атрымання магдэбургскага права, апісанне наданага старожытнага гербу і дата зацвярджэння новага гербу).

Для значнай часткі літоўскіх населеных пунктаў гербы ствараліся на падставе іх гісторычных прэтатыпаў. У такіх выпадках прыводзіцца старыя малюнкі гербаў ці фотаздымкі гарадскіх пячатак, а ў адным выпадку нават гарадскі звон з геральдычнаю выявою аднарога (Меркуне, 1670 г.). Каля пячатак падаецца датыроўка, памеры і месцы захоўвання, каля малюнкаў гербаў – год і месцы захоўвання графічнай крыніцы. У канцы кнігі месціцца раздзел “Геральдыка і яеразвіццё ў Літве”, які мае звычыльны навуковы аппарат і з’яўляецца даволі інфарматыўным.

Rimša E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestųspaudai. Vilnius, 1999. – 765 p.

Фундаментальная манографія літоўскага гісторыка Эдмундаса Рымшы “Гарадскія пячаткі Вялікага княства Літоўскага” выдадзена ў рамках праграмы святкавання тысячагоддзя Літвы (1009 – 2009). Кніга памерам ў 96 аркушаў уяўляе сабой шыкоўнае выданне вялікага фармату з бездакорнай якасці чорна-белымі ілюстрацыямі на добрай паперы з вылучанай модульной паласой для спасылак у 1/3 старонкі па правому боку аркуша.

Можна сказаць, што нарэшце з'яўіўся поўны корпус пячатак 15 – 19 ст. гарадоў Вялікага Княства Літоўскага. Задокументавана ўсё бездакорна. Побач з прамалёўкаю месціца фотаздымак, падаеца месца захоўвання ўсіх вядомых пячатак, даты дакументаў з пячаткамі і паглярэннія публікацыі аб'ектаў. У тэксле даюцца метралагічныя паказчыкі і прыводзіцца фармальнае апісанне пячатак. Усе фотаздымкі зроблены з арыгіналаў і друкуюцца ў натуральную велічину.

Каталог гарадскіх пячатак пабудаваны па алфавітнаму прынцыпу (ад Алітуса да Жыровіцаў). Пад адным горадам могуць быць апісаныя некалькі пячатак (напрыклад, у Алітуса апісаны пяць розных пячатак). Нумарацыя пячатак суцэльная. Усяго аўтарам занатавана 468 розных пячатак для 123 гарадоў, з якіх захаваліся 429 пячатак 114 гарадоў. Напачатку кожнай часткі даюцца сціслыя звесткі пра гісторыю населенага пункта, яго геральдыку і органы самакіравання. Нумарацыя спасылак асобная для кожнай пячаткі.

Пачынаеца кніга грунтоўнай аналітычнай часткай (120 стронак), у якой прывабліваюць шматлікія статыстычныя табліцы. Пасля ўласна інвентарызацыйнага раздзела падаеца вялізны спіс крыніц, рэзюме на польскай і нямецкай мовах (па 15 стронак кожнае), імянны (найбольш папулярная асoba ў ім – беларускі даследчык А. Цітоў) і геаграфічны паказальнікі.

Кідаеца ў очы, што літоўскі гісторык вельмі карэктна вызначыў тэрыторыяльныя межы, якія ахоплівае яго праца. Прынцып абраны просты і вытрыманны бездакорна – апісваюцца ўсе гарадскія пячаткі ў гістарычных межах Вялікага Княства Літоўскага. На жаль, пра падобную карэктнасць беларускіх сфрагістычных працаў казаць нельга. Выданне выклікае асалоду, як ад скрупулённасці, з якой яно падрыхтавана, так і ад уздроўню паліграфічнага мастацтва.

Іван Сінчук

Анонс літаратуры

**“STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA”, №1, 1998; № 2, 1999; № 3, 2000.
Любляна / Піза**

Так называєцца новае навуковае першыядычнае выданне, якое з 1998 г. выходзіць ў Любляне (Славенія). Галоўнымі арганізаторамі часопіса з'яўляюцца Інстытут гісторыі славенскага народа Навукова-даследчага цэнтра Славенскай Акадэміі навук (Znanstvenoraziskovalni center Slovenske Akademije znanosti in umetnosti Institut za Slovensko Narodopisje) ды Інстытут рускай мовы і літаратуры лінгвістычнага аддзялення Пізанскаага універсітэта ў Італіі (Universita degli studi di Pisa, dipartimento di linguistica, già istituto di lingua e letteratura Russa). Менавіта яны рыхтавалі першы нумар часопіса. У падрыхтоўцы другога і трэцяга нумароў удзельнічаў Інстытут мовы і культуры Цэнтральнай і Усходняй Еўропы універсітета ва Уздзінезе (Universita degli studi di Udine, Dipartimento di lingue e civiltà dell'Europa Centro-Orientale). Рэдактары часопіса праф. Моніка Кропей са славенскага боку і праф. Мікалай Міхайлаў з італьянскага.

Як вынікае з назвы, часопіс спецыялізуецца на вывучэнні славянскай міфалогіі. Пры гэтым разглядаюцца разнастайныя праблемы духоўнага свету славянскіх народаў і іх суседзяў, узаемадзеяння паміж славянскімі культурамі ва ўласных этнічных межах, а таксама з іншымі еўрапейскімі народамі ў кантэксле агульнасвятым. У першую чаргу, рэдкалегію SMS цікавяць праблемы дахрысціянской (паганскай/язычніцкай) і традыцыйной культуры славянскіх народаў, гэтага багатага пласта духоўнасці, які з часам знікае альбо растворяецца ў больш магутнай і аднастайнай хрысціянскай культуры.

Структура часопіса складаецца з наступных раздзелаў:

- I. Славянская міфалогія. Крыніцы і рэканструкцыі;
- II. Семіятычныя інтэрпрэтацыі славянскага народнага фальклёру;
- III. Развіццё даследчыцкіх методык і крытычны агляд;
- IV. Неўралейскія аналогіі;
- V. Славянская міфалогія ў мастацкай літаратуры.

У трэцім нумары SMS змешчаны два артыкулы беларускіх аўтараў, прысвечаных нехрысціянскім сакральным аб'ектам нашага народа: “Культавыя камяні Беларусі” (Эрнест Ляўкоў, Аляксандр Карабанаў, Людміла Дучыц, Эдвард Зайкоўскі, Валерый Вінакураў); “Культавыя дрэвы ў Беларусі” (Людміла Дучыц). Сярод славістаў агульнапрынята, што культурная, фальклорная, міфалагічная і этнографічная спадчына беларускага народа даволі значная, праўда мала даследаваная. Даследчыкі з розных краінаў адзначаюць славянскую аўтэнтычнасць беларускага фальклёру, багацце сюжэтаў у міфалогіі, дахрысціянскі традыцыя-нализм у светаўспрыманні і светаўյ贯穿і беларуса. Намаганнямі беларускіх, польскіх і расейскіх навукоўцаў за апошнія 150 год собрана і надрукавана вялізная

“бібліятэка” матэрыялаў (канкрэтных тэкстаў, апісанняў рытуалаў і звычаяў, куль-тавых прадметаў) па беларускай народнай духоўнай і матэрыяльнай культуры (Зарыян Даленга-Хадакоўскі, Павел Шын, Яўхім Карскі, Міхал Федароўскі, Еў-дакім Раманаў, Аляксандр Сержпухоўскі, Аляксандр Шлюбскі, Ніл Гілевіч, Ар-сень Ліс, Анатоль Фядосік, Мікіта Талстой, шматтавовая фундаментальная се-рия “Беларуская народная творчасць” ды інш.). Сёння гэтае багацце з’яўляецца важнай крыніцай для рэканструкцыі не толькі ўласнабеларускай духоўнай куль-туры, але і іншых славянскіх народаў.

Пацвярджэнне дадзенага меркавання сустракаем на старонках SMS. У першым нумары “*Studij*” беларускі матэрыял шырока выкарыстаны ў артыкулах Мікіты Талстога “Без четырёх углов изба не строится (заметки по славянскому язычеству)”; Людмілы Вінаградавай “Духи, вселяющиеся в человека”; Светланы Талстой “Магические способы распознавания ведьмы”; Тацяны Агапкінай “Мифология деревьев в традиционной культуре славян: лещина (*Corylus avellana*)”; у другім нумары – артыкулы Тацяны Агапкінай “О тодорцах, русалках и прочих навяx (мертвецы-демоны и “нечистые покойники в весеннем календаре славянских народов”; Сяргея Шындзіна “Об одном возможном восточнославянском “проторитуале” (на материале заговорной традиции)”; Райнера Экерта “*Eine Slawische und Baltische Erdgottheit*” (Славянская і балцкая багіня зямлі); у трэцім нумары – Міріям Менцей “*Pastirij-carovniki*”.

Тэарэтычны характар маюць змешчаны ў першым нумары SMS артыкул Уладзіміра Тапарова (Расія) “Некоторые вопросы изучения славянской мифологии”, у якім аўтар вызначае важныя метадалагічныя падыходы да вывучэння языч-ніцкай/паганскай славянскай (а таксама балцкай) культуры, яе ўзаемадносінаў і ўзаемадачыненняў са сваім антаганістам – хрысціянскай рэлігіяй і культурай. Лешек Мошыньскі (Польшча) прысвяціў свой матэрыял пытанню, чаму праславянскія вераванні вельмі разнастайна інтэрпрэтуюцца ў навуковай літаратуры?

На старонках часопіса шмат ўвагі нададзена інтэрпрэтацыі пантеону па-ганскіх багоў славянскіх народаў да прыніцця хрысціянства і рэканструкцыі санктуарыяў. У другім нумары гэта артыкулы Лешка Паўла Слупецкага і Рамана Цароффа “*William of Malmesbury on Pagan Slavic Oracles: New Source for Slavic Paganism and its two Interpretations*”, Фолькера Шмідта “*Rethra-Lieps, am Sudenende des Tollensesees*”, Рамана Жароффа “*Organized Pagan Cult in Kievan Rus’. The Invention of Foreign Elite or Evolution of Local Tradition*”, Лешка Паўла Слупецкага “*Krakus’ and Vanda’s Burial Mounds of Cracow*”. У трэцім нумары варта назваць артыкулы Іржы Маҳачака і Андрэя Плетэрскага “*Altslawische Kultstrukturen in Pohansko bei Breclav (Tschechische Republik)*”, Ганса-Дзітрыха Каля “*Der ostseeslawische Kultstrand bei Ralswiek auf Rügen (8.-10.Jh.)*”.

Асобна хочацца вылучыць артыкулы македонскага даследчыка Нікаса Чай-сідзіса. Яго матэрыял прысвячаны рэканструкцыі знешняга выгляду паганскіх

багоў у славянаў: “Mythical Pictures of the South Slavs” (“Міфічныя абрэзы паўднёвых славянаў”) (№ 2), Сварога – “Словенските пантэони во ликовниот мэdiум: Сварог”, Дажбога – “Дажбог во хроніката на Малала и неговите релации со други средновековни фолклорни избори” (№ 3). Дарэчы, у 1994 г. Нікас Чайсідзіс выдаў фундаментальную кнігу, прысвечаную знешняму вобразу пагансkich багоў у паўднёвых славянаў: “Мітските слики на Жужните Словени” (Слопіе, 1994).

Акрамя праблемаў рэканструкцыі і разнастайных крыніцаў вывучэння славянскай дахрысціянской культуры і міфалогіі ў структуры часопіса *Studio mythologica Slavica* вылучаецца раздзел прысвечаны міфалагічным сюжетам у найноўшай літаратуре славянскіх народаў. У першым нумары гэтага артыкула Стэфана Гарзоні (Італія), прысвечаны аналізу твора Аляксандра Радзішчава “Песни, петье на состязаниях в честь древним славянским божествам”, у якім расейскі паэт звязнуўся да славянскага язычніцкага пантэону. Менавіта праз ідэалізацыю старажытнаславянскага язычніцкага светаўяўлення і вераванняў А. Радзішчава спрабаваў пераасэнсаваць новую ролю расейскага народу напрыканцы 18 ст. Таксама Алена Леўкіеўская у сваім артыкуле “К вопросу об одной мистификации или гоголевский Вий при свете украинской мифологии” прыйшла да цікавай высновы, што вобраз Вія не з’яўляецца творам народнай культуры, а аўтарскай фантазіі Мікалая Гогаля. Думаецца, што беларуская мастацкая літаратура таксама багатая на міфалагічныя сюжэты і звязаныя з імі праблемы раскладвірання, і патрабуе глыбокага вывучэння ў падобным кірунку.

Новы часопіс па праблемах духоўнай славянскай культуры універсальны не толькі па зместу. Рэдкалегія запрашаета да супрацоўніцтва спецыялістаў розных галін гуманітарнай навукі (гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, культуралогіі, фалькларыстыкі, мовазнаўства, літаратуразнаўства, філософіі і псіхалогіі). Мовамі часопіса з’яўляюцца ўсе славянскія, а таксама англійская, нямецкая альбо італьянская з абавязковымі падрабязнымі рэзюмэ. Матэрыялы пажадана высылаць кампютарным наборам (рэдактары Word 6.0/ 7.0).

Адрес рэдакцыі:

Prof Monika Kropej

ZRC SAZU, Institut za slovensko narodopisj, Gosposka 13,
1000 Ljubljana, Slovenija.

E-mail: monika@alpha.zrc-sazu.si

Генадзь Семянчук

Lietuvos archeologijos bibliografija 1782-1998 / Sudaře A. Tautavičius. Vilnius, 2000. – 768 p.

Бібліографія ўтрымлівае 17187 пазіцый. Храналагічна яна ахоплівае 1782 – 1998 г. У манаграфії ўлічаны не толькі манаграфіі і артыкулы ў навуковых выданнях, але і асобныя заметкі ў папулярных выданнях. Наклад кнігі 600 асобнікаў, што даволі шмат для Літвы.

Складальнік бібліографії – вядомы літоўскі археолаг Адольфас Таўтавічус. Шматгадовая падрыхтоўка гэтай вялікай грунтоўнай працы і яе выданне сталі мажлівымі дзякуючы фінансавай падтрымцы грамадзяніна ЗША літоўскага падхожання Антанаса Мікалаўскаса.

У выданні прадстаўлены працы на літоўскай, польскай, нямецкай, англійскай, рускай, беларускай ды іншых мовах, якія звязаныя з гісторыяй Літвы альбо напісаныя літоўскімі археолагамі. Сярод беларускіх аўтараў фігуруюць Бехан Ю.М., Дубінскі С.А., Егарэйчанка А.А., Ермаловіч М.І., Загарульскі Э.М., Зайкоўскі Э.М., Звяруга Я.Г., Ісаенка В.Ф., Каҳаноўскі Г.А., Краўцэвіч А.К., Мітрафінаў А.Г., Побаль Л.Д., Ткачоў А.М., Трусаў А.А., Чарніўскі М.М., Штыхай Г.В. і іншыя.

Бібліографія забяспечана паказальнікамі – імянным (прозвішчы аўтараў прац на рускай і беларускай мовах падающа пасля апошняй літары літоўскага алфавіту), геаграфічным і тэматычным. Дапамагаюць арыентавацца ў кнізе ка-лантытулы з гадамі выданняў на кожнай старонцы. Бібліографічныя пазіцыі маюць кароткія анатацыі, у якіх падаецца рэгіён або рэгіён і тэма. Выданні, якія былі рэцэнзіраваныя, маюць звесткі аб рэцэнзіях. Падзел прац пабудаваны на таксанамічнай схеме: год – аўтар – алфавіт. Гэтая структура падштурхоўвае да аналізу ды-намікі развіцця археалогіі Літвы, але складальнік такога агляду не дае.

Можна спрачацца са складальнікам у прынцыпе адбору прац, прынамсі, у тэрытарыяльным ахопе (калі Вялікае Княства Літоўскае, то павінна разглядацца цалкам у межах адпаведнага часу, а не асобных яго абшараў), але бяспрэчна, што з'яўленне такой падрабязнай і дэталёва распрацаванай бібліографіі – падзея ў археалагічнай науцы.

Іван Сінчук